

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ, ТУРИЗМУ ТА РЕЛІГІЙ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
«ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
У м. ПУТИВЛІ»

МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ПУТИВЛЬСЬКІ ЧИТАННЯ»

До 80-річчя відділу археології
раннього залізного віку
Інституту археології НАН України

**КИЇВ
2024**

УДК 902(4/5)“638”(063)
МЗ41

**Оргкомітет конференції
та редакційна колегія**

С. А. Скорий, С. В. Тупик (*співголови, головні редактори*), Д. В. Каравайко, О. В. Качура, М. В. Хоружа

Рецензенти

В. В. Отроценко, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту — бронзової доби Інституту археології НАН України

О. Б. Супруненко, кандидат історичних наук, заслужений працівник культури України, директор Полтавського краєзнавчого музею імені В. Кричевського

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
30.05.2024, протокол № 7*

**СПІЛКА
АРХЕОЛОГІВ
УКРАЇНИ**

За технічної й інформаційної
підтримки ВГО
«Спілка археологів України»

Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції «Путивльські читання». До 80-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. — Київ: ІА НАН України, 2024. — 150 с.

ISBN 978-617-7810-44-4

Науковий збірник присвячений різноманітним проблемам археології раннього залізного віку, передусім на території України. Висвітлено довгий шлях, пройдений за 80 років фахівцями провідного відділу по вивченню старожитностей доскіфського і скіфо-сарматського періодів на теренах нашої держави. Розглядаються актуальні питання новітніх досліджень поселенських та поховальних пам'яток, а також — матеріальної культури, мистецтва скіфської доби тощо.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів освіти, а також усіх, хто цікавиться давньою історією.

УДК 902(4/5)“638”(063)

ISBN 978-617-7810-44-4

© Автори статей, 2024
© ІА НАН України, 2024

ВСТУПНЕ СЛОВО

У 2020 році, вперше за довгі роки в місті Путивль відбулася археологічна конференція, присвячена Варварі Андріївні Іллінській — видатній дослідниці скіфських старожитностей. Захід було проведено спільними зусиллями співробітників Державного історико-культурний заповідника в м. Путивлі та Інституту археології НАН України. У конференції взяло участь не так багато науковців, що було пов'язано з карантинними обмеженнями, втім, це аж ніяк не відобразилося на якості доповідей. Також гості Путивля мали можливість оглянути визначні пам'ятки міста: Мовчанський монастир, городища Городок та Микільська Гірка, відвідати музей Горюньської культури і Спадщанський ліс, ознайомитися з експозицією краєзнавчого музею. За результатами конференції видано невеликий, втім інформативний збірник «Іллінська Варвара Андріївна — видатна дослідниця Скіфії (до 100-річчя від дня народження)».

Вдалих почин 2020 року стимулював до продовження співпраці. Наступну конференцію, присвячену Володимиру Павловичу Білозору — фахівцю з кіммерійської та скіфської проблематики, було заплановано на осінь 2022 року. На жаль, повномасштабне вторгнення наприкінці лютого 2022 року зруйнувало не тільки ці плани. Хоча Сумщина і була повністю звільнена від окупантів вже на початку квітня, проведення конференції в прикордонному Путивлі було ризикованим. Попри всі негаразди, матеріали були зібрані та світ побачив ще один чудовий збірник «Матеріали II Всеукраїнської конференції з міжнародною участю “Путивльські читання”». До 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора».

З кожним місяцем ставало очевидним — війна швидко не завершиться. Втім, людині властиво сподіватися на краще і на 2024 рік було заплановано ще одну конференцію, на цей раз присвячену 80-річчю створення відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. Чи буде проведено захід і в якому форматі, на момент написання цих рядків залишалося під питанням. Очевидною була необхідність збереження доброї традиції — продовження серії видання збірника «Путивльські читання». Зараз читач тримає в руках третій випуск. Велика подяка всім авторам, які відгукнулися на пропозицію взяти участь у створенні цього збірника. Сподіваємося, він стане в нагоді фахівцям раннього залізного віку, краєзнавцям та музейним працівникам і просто пересічним громадянам, які цікавляться історією та археологією.

С. А. Скорий, С. В. Туник

УДК [902.2:061.6](477.411)“1944/2024”

ВІДДІЛ АРХЕОЛОГІЇ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ: ШЛЯХ ДОВЖИНОЮ У 80 РОКІВ

С. А. Скорий

Цього року відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, який є провідною науковою інституцією, що займається вивченням історії населення за доби раннього заліза на теренах України, відзначає свій черговий Ювілей. Він співпав із ювілеями двох фахівців відділу, імена яких тісно пов'язане історією цього наукового підрозділу: 90-річчям від дня народження видатного скіфолога, фахівця з вивчення військової справи скіфів, професора Черненка Євгена Васильовича та 120-річчям від дня народження відомої дослідниці Скіфії, яка стояла біля витоків формування відділу ще в повоєнну пору, кандидата історичних наук, Покровської Євгенії Федорівни.

За 80-літню історію свого існування (з 1944 р.) відділ зазнав чимало метаморфоз, в тому числі із назвами, але з точки зору тривалості безперечна перевага належить назвам «Відділ скіфо-сарматської археології» — 15 років та «Відділ археології раннього залізного віку» — 39 років¹.

Завідувачами відділом були: у 1944—1945 рр. — к. і. н. І. В. Фабриціус (1882—1966 рр.), 1945—1949 рр. — Л. С. Шиліна², 1949—1981 рр. — д. і. н., проф. О. І. Тереножкін (1907—1981 рр.), 1981—1986 рр. — к. і. н. Є. В. Черненко (1934—2007 рр.)³,

---

¹ Досить детально історія відділу відображена в таких виданнях: 50 лет Института археологии... 1984, с. 44—54; 60 років Інституту археології... 1994, с. 35—40; Інститут археології... 1999, с. 10—13 та у низці статей, написаних С. А. Скорим.

² Вона не була фахівцем в галузі археології раннього залізного віку. До призначення на цю посаду працювала м.н.с. відділу археології первісного суспільства. Є думка, що це дивне призначення було результатом небажання Л. С. Славіна бачити на цій посаді І. В. Фабриціус. Фактично відділом в ці роки керував сам Л. М. Славін, що був директором Інституту археології (Саєнко 2017, с. 277—278).

³ Пізніше — доктор історичних наук, професор.

1986—1993 рр. — к. і. н. Б. М. Мозолевський (1936—1993 рр.), 1993—2002 рр. — д. і. н. В. Ю. Мурзін (1951—2019 рр.). Із 2002 р. відділ очолює д. і. н., проф. С. А. Скорий.

Створення у 1940-х рр. в рамках Інституту археології науково-го підрозділу з навою «Відділ археології скіфо-сарматських племен...», безумовно, мало під собою підстави. В довоєнні роки в Інституті працювала група фахівців (І. В. Фабриціус, Є. Ф. Покровська, Л. Д. Дмитров), що займалась проблематикою раннього залізного віку. Основні зусилля дослідників в цей час були спрямовані в першу чергу на польове вивчення пам'яток лісостепової території України, меншою мірою — степових.

Ця ж тенденція мала місце до кінця 1940-х рр. Дослідження здійснювалися загалом на пам'ятках Лісостепу — перш за все, на Шарпівському, Макіївському, Хотівському городищах в Дніпровському Правобережжі (І. В. Фабриціус, Є. Ф. Покровська), було розпочато розкопки Басівського городища в Дніпровському Лівобережжі (В. А. Іллінська). На цих пам'ятках був отриманий *перший* суттєвий досвід дослідження лісостепових городищ, зокрема — вивчення захисних споруд.

Ще в серединці 1940-х рр. зав. відділом І. В. Фабриціус сформулювала напрямки або теми, деякі з яких пізніше стали магістральними в дослідженнях співробітників нашого відділу. Серед них: «Кіммерійці і скіфська проблема», «Скіфія і Кавказ», «Скіфи і Середня Європа», «Скіфи і Урал», «Скіфи і Сибір». Мені здається (і не без підстав!), що роль І. В. Фабриціус у формуванні наукових інтересів відділу залишилась недооціненою.

Важливою віхою в історії відділу, що консолидувала зусилля всіх співробітників, стала робота над великим за обсягом розділом по скіфо-сарматському періоду — частини фундаментальної теми «Підсумки вивчення стародавньої історії і археології Української РСР». До її виконання Інститут археології приступив у кінці 1940-х рр. Ця праця була дуже напруженою та важкою: досвіду писати подібні роботи у співробітників не було. Пізніше ця тема отримала назву «Нариси стародавньої історії Української РСР» та була видана українською мовою (1957). За великим рахунком, ця праця стала основою для багатьох наступних, найбільш узагальнюючих досліджень у галузі археології раннього залізного віку, створених співробітниками відділу (наприклад розділи у фундаментальних працях «Археологія Української РСР», українське та російське видання, 1971 та 1983 р. та ін.).

У 1948 р. до відділу на посаду старшого наукового співробітника постував к. і. н. О. І. Тереножкін. За його плечима був великий досвід археологічних робіт у Середній Азії, визнані досягнення у вивченні пам'яток цього регіону, зокрема стародавнього

Самарканду. Скіфська проблематика, що домінувала в дослідженнях відділу, для О. І. Тереножкіна була новою.

Весною 1949 р. О. І. Тереножкін очолив відділ. Керівництво його тривало 33 роки. Стосовно історії відділу — це ціла епоха, яку доречно назвати «*добою Тереножкіна*» (Скорий 2015, с. 6; Скорый 2015а, с. 128). На мій погляд, це була *перша знакова подія* в історії відділу.

Олексій Іванович не тільки розробив чітку систему поглядів на основні проблеми передскіфського та скіфського періодів у Східній Європі, але й здійснив, очевидно, основну мету свого життя — створив і виховав у межах згаданих поглядів київську школу фахівців з археології раннього залізного віку, до якої увійшли його однодумці та учні.

Його найбільш видатними особистими науковими досягненнями слід вважати розроблення найважливіших проблем культурогенезу та етногенезу племен лісостепової та степової зон Північного Причорномор'я епохи пізньої бронзи — раннього заліза, що знайшло відображення у фундаментальних працях «Предскифский период на Днепровском Правобережье» (1961) та «Киммерийцы» (1976).

Перший надзвичайно важливий досвід розкопок курганів, в тому числі скіфо-сарматської епохи, сам О. І. Тереножкін та співробітники відділу (Є. Ф. Покровська, В. А. Іллінська, М. І. Вязьмітіна, Г. Т. Ковпаненко) отримали при дослідженні могильників в зоні спорудження Молочанського водосховища в 1951—1952 рр. Тоді й була відпрацьована методика розкопок підкурганних поховань, основні правила ведення польової документації, котрі згодом широко стали застосовуватися при дослідженні поховальних старожитностей українськими археологами. До речі, у ході цих розкопок були розкопані і сарматські могильники, що мало дуже важливе значення для вивчення сарматської проблематики на Україні (з цього часу вона стала основною областю наукових інтересів М. І. Вязьмітіної, як і пізньоскіфські пам'ятки Нижнього Дніпра).

І все ж таки для відділу в 1950-х — першої половини 1960-х рр. розкопки в Степу (наприклад, Мелітопольський курган, 1954; О. І. Тереножкін, Є. Ф. Покровська) були, скоріше, винятком, ніж правилом. В ті роки пріоритетним було дослідження пам'яток лісостепової України, де в історії передскіфського та скіфського часів було чимало білих плям. Це був час не тільки великих археологічних робіт в українському Лісостепу, але й надзвичайно вагомих наукових результатів: були виділені нові археологічні культури пізньої бронзи — раннього залізного віку — білогородська, чорноліська (О. І. Тереножкін), особливий перехідний період в культурі раннього залізного віку — жабо-

Період розкопок кургану Гайманова Могила (1969): Б. М. Мозолевський, В. І. Бідзіля, О. В. Тереножкін, В. А. Іллінська

тинський етап (Є. Ф. Покровська), локальні варіанти культури скіфського часу в Дніпровському Правобережжі (Є. Ф. Покровська) та Лівобережжі (В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко).

Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х рр. у відділ, здебільшого через аспірантуру, прийшла група молодих енергійних дослідників — О. М. Лесков, Є. В. Черненко, Е. В. Яковенко, В. І. Бідзіля, М. М. Чередниченко, дещо пізніше (не через аспірантуру) — Б. М. Мозолевський. Зазначимо, що темою дисертації О. М. Лескова стали пам'ятки кизил-кобинської (таврської) культури Криму, В. І. Бідзілі — історія племен Закарпаття перших століть нашої ери, тобто теми не традиційно скіфознавські, що сприяли розширенню проблематики відділу в цілому. Більшість із згаданих дослідників досить швидко підготували дисертаційні роботи, успішно захистили їх та видали в якості монографій (Лесков 1961; 1965; Черненко 1966; 1968; Бідзіля 1966; 1971; Яковенко 1969; 1974). До середини 1960-х рр. у відділі сформувався колектив спеціалістів з широким діапазоном знань і наукових інтересів, перш за все, з передскіфського та скіфо-сарматського часів. На чолі його стояли два доктори наук, визнані дослідники археології раннього залізного віку — О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська, його дружина та одностудент (Скорий 2015а, с. 130). Мабуть, саме цю дату можна вважати завершальним моментом створення *київської школи дослідників раннього*

залізного віку¹. Створення наукової школи на базі відділу археології РЗВ ІА НАН України слід вважати *другою знаковою подією* в його багаторічній історії.

Здається досить цікавою оцінка цієї наукової школи, яка має місце у фахівців, що не належать до неї. Наведемо один з прикладів. «Школу Тереножкіна визначає широке застосування типологічного методу в археології, соціальна проблематика характерна для марксизму, особливості методики польових досліджень та використання археологічних матеріалів в історичних реконструкціях» (Саенко 2019, с. 15).

Уже на початку 1960-х рр. керівництво відділу та його співробітники почали усвідомлювати, що в дослідженні пам'яток раннього залізного віку, а саме скіфської культури, спостерігається помітний дисбаланс: старожитності скіфського часу у Ліссостепу виявилися значно краще вивченими, ніж степові скіфські пам'ятки. У зв'язку з цим, одним із стратегічних завдань відділу (і українського скіфознавства в цілому) стали масштабні польові роботи в степовій зоні Північного Причорномор'я.

Як відомо, вкрай необхідні потреби науки вдало збіглися з початком величезних за обсягом споруджень меліоративних систем у південних районах України. Новобудівний період в історії ІА НАН України і відділу зокрема тривав майже чверть століття. За роки робіт новобудовних експедицій (якими співробітники нашого відділу або керували, або в яких брали активну участь) розкопано сотні скіфських степових курганів (які містили декілька тисяч поховань), отримано величезну інформацію для вивчення різних аспектів скіфського суспільства. Поруч із численними похованнями пересічних скіфів, в ці роки досліджено низку видатних курганів скіфської аристократії.

Розкопки поховальних пам'яток скіфської еліти — особливий розділ в історії нашого відділу, і в цьому розділі, безперечно, великими літерами вписано ім'я Б. М. Мозолевського (кургани — Хомина, Товста, Чабанцова, Денисова, Завадські Могили, Жовтокам'янка, Соболева, Бабина, Водяна Могили).

У дослідженні Товстої Могили, безумовно, значну роль зіграв Є. В. Черненко, заступник начальника експедиції, талановитий, досвідчений скіфознавець. До речі, саме йому належить сакральне слово «пектораль», яким було названо цю видатну знахідку. Золота пектораль із Товстої Могили — шедевр скіфо-античного мистецтва IV ст. до н. е. — з часом стала одним з найвідоміших брендів України, який, до речі, відображений і на закордонних паспортах громадян нашої держави.

---

¹ Існує альтернативна думка, що «київська школа О. І. Тереножкіна сформувалась протягом 1960—1970-х рр.» (Саенко 2019, с. 15). Але я все ж вважаю, що цей процес завершився в 1960-х рр.

Розкошки скіфських курганів біля с. Кірове Дніпропетровської обл. (1961): Б. М. Граков, Є. В. Черненко, Г. Т. Ковпаненко з донькою

Золота пектораль із Товстої Могили. Розкошки Б. М. Мозолевського (1971)

У списку курганів степової скіфської аристократії, які дослідили перш за все, учні О. І. Тереножкіна, виділяються також такі видатні пам'ятки, як Гайманова і Казенна Могили (В. І. Бідзіля), Огуз і Ташенак (Ю. В. Болтрик), Бердянський курган (М. М. Чердніченко), Чоргомлик (В. Ю. Мурзін, Р. Ролле), Братолюбівський курган (А. І. Кубишев, М. В. Ковальов).

Мав відділ досягнення і в польовому дослідженні поховальних пам'яток сарматської аристократії. У 1974 р. Г. Т. Ковпаненко в кургані Соколова Могила відкрила непограбоване поховання знатної сарматської жінки, ймовірно жриці або цариці.

Слід зазначити, що, незважаючи на накопичення джерел із степових скіфських пам'яток, спеціалісти відділу в ці роки не забували і про старожитності раннього залізного віку Лісостепу, хоча, звичайно, обсяг здійснених тут робіт значно поступається степовому. В 1960-х рр. були проведені розкопки на деяких городищах Правобережжя — Хотівському поблизу Києва (Є. О. Петровська), значний обсяг робіт було здійснено на величезному Трахтемирівському городищі в Пороссі (Г. Т. Ковпаненко), досліджені курганні групи поблизу Борисполя (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська) і дуже цікаві кургани, які руйнувалися поблизу сіл Мала Офірна на Київщині та Медерове на Кіровоградщині (Є. О. Петровська, Н. М. Бокій). На початку 1970-х рр. були здійснені розкопки скіфських курганів біля м. Чигирин (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська), поблизу с. Матусів (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Б. М. Мозолевський), курганної групи біля с. Медвин (Г. Т. Ковпаненко). Особливо потрібно відмітити прекрасно досліджений курган Червона Могила біля с. Флярківка, поблизу с. Жаботин, в якому була спалена дерев'яна конструкція у вигляді шатра (Г. Т. Ковпаненко).

1960-ті — початок 1980-х рр. в археології раннього залізного віку позначені найцікавішими знахідками передскіфського часу т. зв. Новочеркаської групи пам'яток, які, на думку багатьох дослідників, треба співвідносити з історичними кіммерійцями. Мова йде про поховання в Бутенках, Носачові, Квітках, Ольшанах, Яснозір'ї. Їх дослідження здебільшого пов'язане з ім'ям Г. Т. Ковпаненко.

1980—1990-ті рр. ознаменувалися в житті відділу не тільки ростом кадрів. Активно велися польові археологічні дослідження і у степовій (Б. М. Мозолевський, Ю. В. Болтрик, В. Ю. Мурзін, С. В. Полін, О. Є. Фіалко, С. С. Бессонова, Є. П. Бунятян, С. А. Скорий, В. П. Білозор, Н. О. Гаврилюк), і в лісостеповій (Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, Є. П. Бунятян, С. А. Скорий, В. Ю. Мурзін, В. П. Білозор) зонах Північного Причорномор'я, до того ж, вектор польових робіт з початку 1980-х рр. впевнено почав зміщуватися в бік лісостепових старожитностей.

Центральна могила Великого Рижанівського кургану. Розкопки С. А. Скорого, Я. Хохоровські (1995—1998)

У ці роки, поряд з монографіями, присвяченими конкретним археологічним пам'яткам, було опубліковано низку узагальнюючих праць по передскіфській та скіфській проблематиці (Бунятян 1985; Черненко, Бессонова, Болтрик та ін. 1986; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989; Гаврилюк 1989; Мурзін 1990; Махортых 1991; Полин 1992; Симоненко 1993; Скорый 1999). До найбільш важливих польових досліджень цього часу безумовно слід віднести розкопки Акташського курганного могильника в Східному Криму (С. С. Бессонова), низки курганів скіфської еліти, таких як Чортомлик (В. Ю. Мурзін, Р. Ролле), Соболева, Бабина, Водяна Могили (Б. М. Мозолевський), початок циклу досліджень на відомих лісостепових городищах — Більському (В. Ю. Мурзін, Р. Ролле), Мотронинському (С. С. Бессонова, С. А. Скорый), а також розкопки непограбованої поховальної пам'ятки скіфської еліти в південній частині Дніпровського Лісостепу — Великого Рижанівського кургану (С. А. Скорый, Я. Хохоровські).

Безумовно, важливіші зміни мали місце в житті відділу з початку 2000-х рр. Це стосується розширення наукової тематики, ареалу проведення польових робіт, а також дуже серйозних, принципових кадрових змін. У відділ, по закінченню аспірантури, а також іншими шляхом, прийшла нова генерація молодих здібних археологів таких як О. Д. Могилов, Д. В. Каравайко, М. М. Дараган, В. В. Кропотов, Е. А. Кравченко, Д. С. Гречко віком до 30 років. Всі вони успішно захистили кандидатські дисертації, з часом видали монографічні роботи, зайняли посади старших наукових співробітників. Принципово важливо, що напрямки досліджень деяких з них (Д. В. Каравайко —

Скіфський царський Олександропольський курган. Центральна могила. Розкопки С. В. Поліна (2004—2009)

юхнівська культура лісової зони, Е. А. Кравченко — кизил-кобинська культура Криму, Д. С. Гречко — культура скіфського часу в басейні Сіверського Дінця) дали змогу суттєво розширити проблематику наукових досліджень відділу взагалі. У деякій мірі ця ситуація з молодими кадрами нагадує ту, що мала місце у відділі майже 40 років тому, в середині 1960-х рр. Тобто в кадровому і науковому питанні ми маємо такий собі «ренесанс». Я вважаю це явище *третьою знаковою подією* в історії відділу археології РЗВ ІА НАН України.

Найбільш значні польові дослідження, що здійснювали співробітники відділу з 2000 р., такі: в Лісостепу України, на Лівобережжі — продовження циклу робіт на Більському городищі (спільна Українсько-Німецька експедиція; В. Ю. Мурзін, Є. В. Черненко, С. В. Махортих, С. А. Скорий, В. П. Білозор, Р. Ролле), на Правобережжі — розкопки Мотронинського городища та розташованого поблизу курганного могильника (роботи на самому городищі, вивчення захисних споруд, дослідження курганів, в тому числі найбільшого з них — Скіфської Могили; спільна Українсько-Польська експедиція, С. А. Скорий, Я. Хохоровські, С. С. Бессонова), розкопки Жаботинського поселення (М. М. Дараган), у південній частині лісової зони — дослідження городищ юхнівської культури (Д. В. Каравайко), в степовій частині України — розкопки скіфського царського кургану Олександрополь (С. В. Полін), в Передгірному Криму — поселення

Деякі золоті прикраси з Олександропольського кургану

кизил-кобинської культури доби пізньої бронзи — раннього заліза Уч-Баш (Е. А. Кравченко) та пізньоскіфських курганів в степовій частині півострова (В. В. Кропотов). В останні роки по-

новились дослідження пам'яток пізньоскіфської культури Нижнього Придніпров'я (О. В. Симоненко, О. С. Дзনেладзе).

У відділі приділяється увага застосуванню новітніх досягнень в галузі археології, зокрема залученню при дослідженні геоінформаційних технологій (М. М. Дараган).

За вказаний період (тобто 2000—2014 рр.) співробітники відділу видали 28 монографій, 3 наукові збірники та навчальний посібник з археології раннього залізного віку. Серед них — монографії, присвячені окремим відомим археологічним пам'яткам — городищам скіфського часу (Бессонова, Скорый 2001; Фіалко, Болтрик 2003), курганам скіфської еліти (Мозолевский, Полин 2005; Ромашко, Скорый 2009; Кубышев, Бессонова, Ковалёв 2009; Бидзиля, Полин 2012), провідним категоріям матеріальної культури скіфського (Сernenko 2006; Бессонова 2009; Могилов 2008) чи сарматського (Simonenko 2008; Кропотов 2010) часу, а також — узагальнюючі праці по проблематиці передскіфсько-скіфського (Бессонова 2001; Скорый 2003; Мозолевський 2005; 2013; Махортых 2003; 2005; Гречко 2010; Кравченко 2011; Дараган 2011; Каравайко 2012; Каравайко, Горбаненко 2012) та сарматського (Vâlcă, Symonenko 2009; Симоненко 2010; 2011) періодів.

Співробітниками відділу було підготовлено та проведено низку ювілейних конференцій, присвячених: 60-річчю нашого наукового підрозділу та 100-річчю з дня народження О. І. Тереножкіна (Чигирин, 2004; 2007), 250-річчю з початку скіфської польової археології (розкопки Мельгуновського кургану) (Кіровоград, 2013), 70-річчю Відділу археології раннього залізного віку та 80-річчю професора Є. В. Черненка (Котельва, Більськ, 2014).

Останнє десятиріччя, приблизно з 2014—2024 рр., в діяльності підрозділу також ознаменувалося безумовними і різноманітними досягненнями, хоча два останні роки, на жаль, в деякій мірі, були сплюндровані російською агресією.

Слід вказати на важливі польові досягнення цього часу, що торкалися різних географічних ареалів України, поселенських та поховальних пам'яток передскіфського, скіфського та сарматського часів. Майже половина співробітників відділу працювала начальниками окремих археологічних експедицій.

Суттєві розвідки, рятувальні або стаціонарні розкопки проводились на теренах Лісостепу на городищах скіфського часу та розташованих поблизу курганних могильниках.

На Лівобережжі дослідження були зосереджені в декількох мікрорегіонах. Насамперед, це стосується славнозвісного Більського городища в басейні Ворскли (Полтавська—Сумська області), де працювала в складі, щонайменше, трьох експедицій, в різні роки, значна частина співробітників відділу (С. В. Махортих, О. Д. Могилов, С. А. Скорый, Д. С. Гречко, Д. В. Каравайко). Пізніше до цих

досліджень приєдналися аспіранти відділу, деякі з них, захистивши пізніше дисертацію, стали його співробітниками (О. О. Крютченко). До числа найбільш знакових археологічних подій на Більському городищі слід віднести відкриття та дослідження ґрунтового могильника з ознаками степового поховального обряду, а також розкопки ланки фортифікації Великого укріплення городища (урочище Царина — Сад), які дали важливі матеріали для датування цієї оборонної системи (Д. С. Гречко, О. О. Крютченко).

У Путивльському Посеймі (Сумська обл.), були проведені доволі масштабні розвідки археологічних пам'яток скіфського часу, а з 2017 р. почалися стаціонарні розкопки городища скіфського часу — Ширяєве Путивльською археологічною експедицією ІА НАН України та Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль (Д. В. Каравайко).

У Лівобережному Лісостепу відділ брав участь в розкопках не тільки пам'яток басейну Ворскли та Посейм'я, а й в басейні Сіверського Дінця. В експедиції Харківського філіалу ДП ОАСУ ІА НАН України «Слобожанська археологічна служба» ІА НАН України (В. М. Окатенко) в якості консультанта працював С. А. Скорий (дослідження великого кургану Турецька Могила на околицях Харкова, низки курганів Люботинського могильника скіфського часу).

Досить важливі археологічні роботи були проведені на теренах Правобережного Лісостепу. З 2017 р. Правобережною Скіфською експедицією (О. Д. Могилів) продовжено вивчення найбільшого городища скіфської доби в басейні Тясмина — Мотронинського, а

Курган скіфського часу поблизу Мотронинського городища. Розкопки О. Д. Могилова (2019)

Бронзові деталі кінського спорядження з кургану біля с. Михайлівка. Розкопки О. Д. Могилова (2018)

також розташованого поблизу курганного могильника. Безумовно, важливе значення має відкриття нової курганної групи могильника, яка налічує більш ніж 70 насипів, перші розкопки яких дали дуже цікаві результати. Так, були знайдені поховання передскіфського часу, які раніше не були відомі в могильнику. Чудові

Курган ранньоскіфського часу № 524 біля с. Жаботин. Розкопки С. А. Скорого, В. М. Окатенка, Р. В. Зимовця (2019)

Розкопки кургану передскіфського часу біля с. Жаботин (2020)

знахідки кінського вбрання пощастило знайти О. Д. Могилову в двох курганах V ст. до н. е. поблизу с. Михайлівка на Тясміні.

У 2019—2020-х рр. в басейні Тясмина працювала Скіфська Середньодніпровська експедиція ІА НАН України (С. А. Скорий, В. М. Окатенко, Р. В. Зимовець). В 2019 р. вона здійснила повне дослідження масштабного, знакового кургану доби скіфської архаїки — № 524 біля с. Жаботин. Отримані нові, важливі результати щодо улаштування цього кургану (насіп, поховальні конструкції), поховального ритуалу тощо. Нові знахідки дали змогу встановити об'єктивну дату спорудження цієї видатної поховальної пам'ятки. Наступного року експедицією було досліджено 3 кургани передскіфського часу.

Дослідження некрополя пізньоскіфської культури Черновий Маяк. Розкопки О. В. Симоненка, О. С. Дзєладзе (2016)

У 2017—2018 рр. Кіровоградською експедицією ІА НАН України (С. А. Скорий, В. М. Окатенко, Р. В. Зимовець) розкопані декілька курганів скіфської доби на півночі Кіровоградщини, на порубіжжі Північнопричорноморського Степу та Лісостепу, які дали нові важливі матеріали щодо історії цього мікрорегіону в давнину.

В останнє десятиріччя планові археологічні роботи успішно проводила в Північному Причорномор'ї Пізньоскіфська експедиція ІА НАН України (О. В. Симоненко, О. С. Дзєладзе). Дослідження мали місце і на поселенських, і на поховальних пам'ятках населення пізньоскіфської культури Херсонщини.

Археологічні дослідження проводились на Львівському (розкопки), Понятівському, Зміївському, Червономаяцькому, Золотобалківському (розвідки з шурфуванням) городищах.

Були продовжені розкопки таких опорних пам'яток, як Золотобалківський та Червономаяцький могильники. На Червономаяцькому могильнику виявлено 44 колективних та індивідуальних поховання у склепах, ямах з підбоями та простих ямах. Ряд поховань не пограбовані, що має особливе значення для різноманітних історичних реконструкцій.

Слід підкреслити, що матеріали розкопок, як правило, досить оперативно вводяться у науковий обіг.

В останні два роки у зв'язку з війною на теренах України, не було можливості здійснювати заплановані археологічні експедиції в повному обсязі.

Треба особливо підкреслити, що співробітники відділу не залишилися в стороні від трагічних для української держави

Дослідники відділу археології раннього залізного віку — учасники АТО (Д. В. Каравайко) і бойових дій супротив російської агресії (Д. С. Гречко, О. О. Крютченко)

подій. В лавах Збройних Сил України, боронячи нашу незалежність, перебували і перебувають три наукових співробітника відділу (тобто четверта його частина): к. і. н. Д. В. Каравайко (АТО, 2015 р.), д. і. н. Д. С. Гречко, к. і. н. О. О. Крютченко (14.06.1987—11.03.2024), учасники АТО і бойових дій, починаючи з 2022 р., мають поранення та державні нагороди. Відділ пишається цими співробітниками.

Але й у такій складній ситуації працювала протягом двох років на Сумщині експедиція під керівництвом Д. В. Каравайка, котра здійснила розкопки на городищі скіфського часу Воргол.

Із 2023 р. декілька фахівців відділу археології РЗВ брали участь у проєкті моніторингу пам'яток культури двох областей — Херсонської на півдні (О. В. Симоненко, О. С. Дзনেлад-

Дослідження городища скіфського часу Воргол. Розкопки Д. В. Каравайка (2023)

зе) та Сумської на півночі (Д. В. Каравайко), що постраждали внаслідок війни Росії проти України. До них належать пам'ятки археології — кургани, поселення, а також пам'ятки монументального мистецтва, історії та архітектури. Моніторинг передбачав фіксацію пошкоджень та збір первинної інформації про постраждалі об'єкти.

Так, результаті робіт Сумського загону обстежено 59 археологічних пам'яток та один кар'єр. Серед них 16 городищ, 20 неукріплених поселень, 15 курганних могильників, 6 поодиноких курганів, 1 палеолітична стоянка (ще один пункт під питанням). Щойно виявленими є 5 пунктів. Проведені невеликі археологічні розкопки на місці зруйнованого Охтирського міського краєзнавчого музею.

Працюючи над плановими науково-дослідними темами, які розробляє ІА НАН України, співробітники відділу видали в останнє десятиріччя досить великий обсяг наукової продукції, в тому у числі 11 монографій, 2 наукові збірники, 9 номерів журналу «Археологія і давня історія України» (2015/2, 2016/2, 2017/2, 2018/2, 2019/2, 2020/3, 2021/4, 2022/1, 2023/2), які стосуються різноманітних проблем раннього залізного віку.

Деякі з монографій присвячені конкретним поселенським пам'яткам доби раннього заліза в українському Лісостепу (Скорий, Білосор, Супруненко, Кулатова 2019; Могилов 2021; Каравайко 2023; Кравченко, Горбаненко, Журавлев та ін. 2017). В інших видаються та аналізуються поховальні старожитності, в тому числі з курганів скіфської еліти, перш за все, степового Північного Причорномор'я (Полін 2018; Скорий, Хохоровски 2018; Лесков, Полин, Дараган, Белан 2023). Не залишились поза увагою фахівців відділу і декі важливі питання доби раннього заліза Криму (Кравченко та ін. 2016; Скорий, Зимовец 2021).

Дві ґрунтовні монографії присвячені конкретним соціальним групам скіфського та сарматського часів Північного Причорномор'я (Фіалко 2023; Симоненко 2015).

У ці роки при відділі захистили кандидатські дисертації і аспіранти нашого підрозділу, два з яких стали його співробітниками (О. С. Дзенеладзе, 2016; О. О. Крютченко, 2020), і пошукачі, науковими керівниками яких були фахівці відділу (В. І. Полтавець, 2016). Нещодавно закінчили аспірантську підготовку А. А. Корж і О. С. Фрунт. Зараз при відділі готує кандидатську роботу аспірантка С. С. Ржевуська.

Крім цього, на відділі були розглянуті і рекомендовані до захисту в Інституті археології НАН України низка кандидатських дисертацій, які готовились за межами нашого наукового підрозділу (О. В. Шелехань, 2016; О. В. Ліфантій, 2018; О. О. Білинський, 2019).

Безумовно, важливими подіями в історії відділу на цьому відрізку часу стали захисти двома старшими науковими співробітниками (О. Є. Фіалко, 2020; Д. С. Гречко, 2021) докторських дисертацій.

Слід також підкреслити, що співробітники відділу брали активну участь у підготовці престижного видання «Археологія України за роки незалежності» (2022), при цьому один з двох відповідальних редакторів цієї книжки — співробітник відділу Д. С. Гречко.

Підкреслимо, що більшість фахівців відділу беруть активну участь у численних наукових конференціях, в тому числі міжнародних, підтримують дружні зв'язки з фахівцями різноманітних наукових інституцій України, держав пострадянського простору, рядом закордонних спеціалістів. Слід також відзначити участь співробітників відділу у підготовці та проведенні археологічних виставок за кордоном, де презентуються найбільш яскраві досягнення Інституту археології НАН України.

Нещодавно співробітниками відділу були організовані дві наукові Всеукраїнські конференції «Путивльські читання», присвячені 90-річчю з дня народження д. і. н. В. А. Іллінської (Путивль,

2020) та 70-річчю від дня народження к. і. н. В. П. Білозора (Путивль, 2022).

Вчені «київської» школи археології раннього віку користуються повагою в наукових колах фахівців Євразії. Про це свідчить обрання трьох співробітників (О. В. Симоненко, С. В. Полін, М. М. Дараган) членами-кореспондентами Німецького археологічного інституту (DAI). Ряд наших фахівців запрошувались в якості опонентів на захисти дисертацій зарубіжних колег (Азербайджан, Польща, Угорщина і Молдова).

Колектив відділу археології РЗВ ІА НАН України живе, працює і розвивається, спираючись на важливі наукові досягнення попередників, видатних спеціалістів в галузі історії передскіфського, скіфського і сарматського часів, системно нарощуючи їх та дотримуючись демократичних тенденцій, що були характерні для цього наукового підрозділу з самого початку його існування.

Відрядно, що зараз маємо факт, коли теми докторських дисертацій затверджують вже учні учнів фундатора відділу О. І. Тереножкіна.

Визнанням великої ролі фахівців відділу археології РЗВ, які стояли біля витоків цієї наукової інституції, у вивченні стародавньої історії України можна вважати вже дві захищені кандидатські дисертації, що присвячені О. І. Тереножкіну (Саєнко 2019) та Б. М. Мозолевському (Хомутовська 2012).

Варто зазначити, що ці наукові роботи були виконані не археологами нашого Інституту.

Але зараз в Інституті археології НАН України йде підготовка дисертаційного дослідження, яке присвячено такій яскравій науковій постаті, як Вязьмітіна Марія Іванівна, крупному фахівцю в галузі сарматської та пізньоскіфської проблематики Північного Причорномор'я, що працювала досить тривалий час у відділі археології РЗВ.

Наразі до складу відділу входять — 12 наукових співробітників. Всі мають вчені ступені: 5 докторів історичних наук (4 — провідні наукові співробітники та завідувач відділу, професор), 7 кандидатів (5 — старші наукові співробітники, 2 — наукові).

Спектр наукових інтересів співробітників досить широкий — історія населення скіфського часу південної частини лісової зони, племен доскіфського, скіфського, сарматського часу лісостепової та степової частин України, передгірного та степового Криму. Важливе місце в наукових напрямках відділу займають вивчення цілого комплексу важливих питань історичних народів — киммерійців, скіфів, сарматів, таврів.

Науковий потенціал відділу археології РЗВ ІА НАН України зараз досить потужний, що дозволяє вирішувати різноманітні актуальні проблеми історії України за доби раннього заліза.

ЛІТЕРАТУРА

- 50 лет... 1984. *50 лет Институту археологии АН УССР*. Киев: Наукова думка.
- 60 років... 1994. *60 років Інституту археології НАН України*. Київ: Київська Академія Євробізнесу.
- Інститут... 1999. *Інститут археології Національної академії наук України*. Київ: Наукова думка.
- Саенко, В. 2017. О. І. Тереножкін та І. В. Фабриціус: конфлікт особистостей чи наукових шкіл? *Scriptorium nostrum*, 2 (8), с. 262—283.
- Саенко, В. М. 2019. *Олексій Тереножкін як дослідник давньої історії*. Автореферат канд. іст. наук. Дрогобич.
- Скорий, С. А. 2015. К 70-літтю Отдела археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины. *Старожитності раннього залізного віку. Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 6—8.
- Скорий, С. А. 2015а. Відділ археології раннього залізного віку. В: Толочко, П. П. (ред) *Інститут археології Національної Академії наук України 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 127—137.
- Хомутовська, І. В. 2012. *Внесок Б. М. Мозолевського в історичну та археологічну спадщину України*. Автореферат канд. іст. наук. Миколаїв.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0000-0002-7842-890X, e-mail: idanfirs@ukr.net.

УДК 903.5(282.247.314-197.4)“638”

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я НА РУБЕЖІ ПЕРЕДСКІФСЬКОЇ І СКІФСЬКОЇ ЕПОХ

О. Д. Могиллов, В. А. Гуцал

Середнє Подністров'я за доби раннього заліза складало північно-західну периферію великої північнопричорноморської культурної зони, яка межує у Північно-Західному Прикарпатті теж із значною середньоевропейською областю, представленою тут гава-голіградською культурою. У передскіфський час у Подністров'ї мешкали носії чорнолісько-жаботинських традицій, тоді як у скіфський час тут розповсюджуються пам'ятки, виділені дослідниками в Західноподільську групу.

Значний інтерес складає трансформація поховально-поминальної обрядовості протягом згаданих періодів. Помічено, що з початком скіфського часу заупокійні звичаї зазнають змін (Смирнова 1990, с. 26, 27; Гуцал 1995, с. 94—95; Могиллов 2020, с. 132).

Топографія некрополів змінюється. Тоді як у доскіфську добу більшість із них зосереджена в річкових долинах і на схилах до них, у ранньоскіфський час вони «підіймаються» на вододіли. На зміну поширеним у рівній мірі ґрунтовим й курганним захороненням приходить переважаюча традиція спорудження насипів, тоді як захоронення без нього поки складають порівняно невелику групу. Замість декількох могил під насипом влаштовується частіше одна центральна, однак її розміри збільшуються. Починають масово споруджуватися дерев'яні, часто стовпові, гробниці, які нерідко можуть спалюватися. Зберігається біритуальність захоронень, проте роль кремацій помітно підвищується. Сильно варіювати починають розміри насипів та супровідний інвентар, вказуючи на розвиток соціального розшарування.

Особливий інтерес становить комплекс кургану 1, дослідженого у 2003 р. біля с. Малинівці на Хмельниччині (Гуцал та ін. 2004, с. 114—115), обрядовість якого носить і доскіфські, і ранньоскіфські риси, що дає підставу відносити його до рубежу цих двох епох. Некрополь, де він розташований, знаходився на плато, яке мало ухил до р. Дністер. Курган був раннім у могильнику, який продовжував функціонувати й пізніше, у ранньоскіфський період. Він мав висоту 0,5 м при діаметрі 15 м. Під кам'яно-земляним насипом виявлено 4 поховання, здійснені за обрядами і інгумації, і кремації.

Центральне захоронення здійснене в прямокутній кам'яній скрині, складеній із брил. Навколо були сліди спалених дерев'яних конструкцій, які обрамляли площину 4×4 м. Зовнішні розміри кам'яного ящика $2,1 \times 1,05$ м, внутрішні — $2,1 \times 0,7$ м. Він орієнтований довгою віссю з північного заходу на південний схід. Тут знаходилися залишки двох людських кістяків: чоловіка віком 35—40 років і жінки 20—25 років (антропологічні визначення — к. м. н. А. В. Артемьева), які лежали разом у скорченому стані головами на північний захід. Північніше черепа чоловіка знайдено розчавлену ліпну миску, а ще далі — кам'яну намистину й фрагмент горщика.

Захоронення 2 являло собою, вірогідно, кенотаф. У круглій ямі завглибшки 0,45 м і діаметром 0,6 м розчищено тільки ліпний черпак. Поховання 3 у північній полі насипу здійснене в овальній ямі, розмірами $1,3 \times 0,8$ м й глибиною до 0,3 м. Захоронення було біритуальним: трупоспалення в урні та дві дитячих скорчених інгумації. Ранішою була кремація в урні, яка являла собою частково вцілілий горщик із валиками по корпусу і під верхом. Поруч розкрито поховання 4: кремацію дорослого в урні-горщику. Окрім цього, у південно-східній частині кургану виявлено також комплекс заупокійних дарів. Тут розчищено уламки ліпного посуду: горщиків з валиками під верхом, корчаги, черпака.

Загалом у кургані 1 у чотирьох комплексах було поховано 6 осіб, з яких визначено 3 дорослих (зокрема чоловіка та жінку) та 2 дітей. Переважають тілопокладення в скорченому стані (4 тіла). Досліджено також 2 кремації, здійснені на стороні та покладені в урнах. Хронологічно найбільш раннім було центральне поховання 1, можливо йому належав комплекс кераміки з південно-східної частини кургану. Пізнішими є впускні захоронення 3 і 4, проте їх взаємна послідовність не зрозуміла. У межах поховання 3, першим було поховання в урні.

У поховальній обрядовості цього комплексу бачимо риси, властиві для регіону як у передскіфський, так і в скіфський час. Речовий комплекс теж може відноситися до тих періодів. Зупинимося на різних рисах обрядовості малиновецького комплексу. Топографія некрополя, його розміщення на схилі плато, відповідає радше вже скіфському часу, коли некрополі переносяться з річкових долин і схилів до них, на вододіли (Могилов 2020, с. 137). Для передскіфського часу в регіоні переважаючим є їх розташування у річкової долині, або на схилі до річки: некрополі Лука-Врублівецька (Шовкопляс 1952, с. 5), Бернашівка (Гуцал 1998, с. 34). А насипи з Мервинців та Бандишівки (Смирнова 1977а, с. 93—94; Скорый 1999, с. 79), що тяжіють до плато, розташовані на самому сході регіону на значному віддаленні від малиновецького комплексу.

Поховання під насипами відомі в Середньому Подністров'ї в доскіфський час. Тоді загалом трапляються як курганні, так і ґрунтові, або змішані некрополі. Прикладом перших є Лука-Врублівецька (Шовкопляс 1952; 1956; Шовкопляс, Максимов 1952), Мервинці (Смирнова 1977а), Дністрівка (Смирнова 1982, с. 31—32). Ґрунтові захоронення розкриті в Ломачинцях (Могилов 2010, с. 105—108). Змішаний некрополь, із переважаючими ґрунтовими гробницями — у Бернашівці (Гуцал 2019, с. 148—157; 1998, с. 34—35). У скіфську добу домінують курганні могильники (Sulimirski 1936, s. 45—99; Гуцал 1995, с. 94—95; Mogylov 2013, p. 203—205), окремі ґрунтові некрополі відомі лише на заході ареалу, на колишніх висоцьких і голіградських землях (Ossowski 1891, s. 27—34, 43—48; Гребеняк 1915, с. 15; Смирнова 1967, с. 229—230).

Невеликий розмір курганів у некрополі вкладається радше у передскіфську традицію, коли насипи звичайно не перевищували 1—1,1 м (але частіше були нижчими). Тоді, як у скіфський час, через соціальну стратифікацію, вони починають сильно варіювати в розмірах, від ледь помітних до 1—2 м, і більше, аж до 4,5 м (Могилов 2020, с. 137).

Традиція облаштування кам'яних насипів на Поділлі відноситься ще до доби бронзи (Гуцал, Гуцал, Могилов 2011b, с. 93, 94).

У передскіфський час така риса обрядовості триває: Бернашівка (Гуцал 2019, с. 148—152), Мервинці (Смирнова 1977а, рис. 1), Лука-Врублівецька (Шовкопляс 1952, с. 6; 1956, с. 34—35; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 91—93, 98, 99), Бандишівка (Скорий 1999, с. 79). Домінуючою є цей звичай і в наступну скіфську добу, коли таких курганів більшість (Гуцал 1980, с. 76—77; Mogylov 2013, р. 203—205).

Для передскіфського часу характерне розповсюдження курганів як з однією могилою, так і комплексів, де їх декілька. Серед першої групи варто назвати комплекси 1 і 2 у Мервинцях (Смирнова 1977а, с. 94—97), 2 і 3 біля Луки Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 90—92), 1 і 2 поблизу Бандишівки (Скорий 1999, с. 79), 2 неподалік Бернашівки (Гуцал 2019, с. 148—150). Серед другої — насипи 1 неподалік Дністрівки, 1, 4—8 у Луці Врублівецькій, (Шовкопляс 1952, с. 6—7; 1956, с. 34, 35; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 92—102), 1 біля Бернашівки (Гуцал 2019, с. 152—155). У скіфський час переважає вже одна центральна, але як правило, об'ємніша могила (Могилов 2020, с. 137). Випадки, де є ще й бокові гробниці, помітно малочисельніші: насипи 4 (Гуцал, Гуцал, Могилов, Болтанюк 2010, с. 102) і 5 біля Спасівки і Іванківців (Гуцал, Гуцал, Могилов 2021, с. 46), 1 в Шидлівцях (Sulimirski 1936, s. 75, 76), 7 біля Шутнівців (Гуцал, Гуцал, Мегей 2001, с. 18) тощо.

Дерев'яні деталі гробниць в Східноєвропейському Лісостепу відомі ще за доби бронзи (Свешников 1990, с. 52, 78; Березанська, Ключко 2011, с. 9, 15, 20). Трапляються тоді і випадки їх спалення (Березанская 1982, с. 150). Відомі згадані випадки тут і в передскіфський час (Ильинская 1975, с. 78; Скорий 1999, с. 12—13). Облаштування могил деревом трапляється й у кіммерійців степу (Махортых 2005, с. 52, 95). Не є вони винятком й для Середньої Європи (Gedl 1975, s. 90). Однак, у Середньому Подністров'ї IX—VIII ст. до н. е. такі випадки доволі рідкісні й частіше пов'язуються зі сходом регіону, а не із західною периферією пізньочорнолісько-жаботинських племен, як Малиновецький насип. Не виключається, що дерев'яне перекриття могла мати центральна гробниця кургану 1 Бернашівського могильника (Гуцал 2019, с. 150). Шатроподібне перекриття зафіксоване над могилою насипу 1 неподалік Бандишівки (Скорий 1999, с. 79). Якись конструкції на кшталт стін чи огорожі на основі з дерев'яних жердин трапилися в захороненні 1 кургану 1 біля Луки Врублівецької (Шовкопляс 1952, с. 7). Цікаво, що тут вони, як й у Малиновецькому кургані, споруджені навколо кам'яного ящика. Однак класичних дерев'яних гробниць того часу поки не виявлено.

У подальшому у скіфський час у пам'ятках Західноподільської групи стовпові гробниці стають масовим явищем (Гуцал 2018,

с. 51—63). Зазвичай система облаштування деревом охоплювала весь склеп. У Першому Малиновецькому кургані за пропаленими шарами фіксуються лише дві протилежні стіни. Можливо перед нами приклад формування образу дерев'яного склепу в Середньому Подністров'ї, що набуде свого класичного вигляду вже у ранньоскіфський час.

Спалення дерев'яних конструкцій гробниць так само не характерне для середнього Подністров'я в пізньочорнолісько-жаботинській час. Можна згадати лише випадок із шатроподібною конструкцією кургану 1 у Бандишівці (Скорий 1999, с. 79), який знаходиться на самому сході ареалу. Курган 1 поблизу Малинівців — одне зі свідчень становлення такої обрядовості в регіоні. Додамо, що не були надто характерні для доскіфських дністровських пам'яток і вогняні заупокійні ритуали. Тут можна назвати хіба що слабку обпаленість двох кам'яних викладок із покладанням посуду, які могли бути кенотафами, у курганах 4 і 5 біля Луки-Врублівецької, а також вуглини в першому зі згаданих насипів (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 94—99). До таких проявів у широкому розумінні можна було б зараховувати ще й кремації тіл. Проте й вони, як вказувалося, у регіоні займають пропорційно невелику питому вагу. При цьому необхідно додати, що в культурно близькому регіоні Середнього Подніпров'я вогонь у поховальних ритуалах використовувався помітно частіше (Ильинская 1975, с. 36, 50; Ковпаненко 1981, с. 23, 24; Романюк, Гречко, Могилев 2018, с. 254). Масовими спалення дерев'яних гробниць у Середньому Подністров'ї стають лише в скіфський час (Смирнова 1977, с. 9—10; Гуцал 2018, с. 51—61). І курган, що розглядається, демонструє якраз зародження цієї традиції.

Невеликі за розміром могили-ями — доволі універсальний тип протягом всієї доби раннього заліза. Їх незначні розміри, втім, більше нагадують все ж передскіфські поховання: Бернашівка (Гуцал 1998, с. 34), захоронення 6 кургану 1 неподалік Дністрівки (Смирнова 1982, с. 35), 6 насипу 4, 1 і 2 кургану 5 біля Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 96, 99—100). Тоді як скіфські гробниці, навіть порівняно невеликих розмірів, вцілому відрізняються по-перше, більшими розмірами, по-друге, ширшими пропорціями: кургани 5 неподалік Спасівки (Гуцал, Гуцал, Могилев 2021, с. 46), 1—3 біля Колодіївки (Гуцал та ін., 2005, с. 118).

Вузкий неглибокий ящик із плит, теж має аналогії в регіоні у доскіфський час: Бернашівський могильник (Гуцал 1998, с. 34), захоронення 7 кургану 1 у Дністрівці (Смирнова 1982, с. 36), 1 кургану 1, 4 насипу 4, 2 кургану 7 поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1952, с. 6—7; 1956, с. 34; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 94—95), насип 2 у Мервинцях (Смирнова 1977а, с. 96).

Наявність одночасно і одиничних, і парних, і колективних захоронень відома в регіоні ще в передскіфський час (Шовкопляс 1952, с. 6—8; 1956, с. 34; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 90—102; Смирнова 1977а, с. 94—97). Продовжується така традиція й у скіфську добу (Sulimirski 1936, р. 45—99; Смирнова 1979, с. 37—60; Гуцал, Гуцал 2009, с. 5—13). Однак у ранньоскіфський період для парних і колективних захоронень використовувалися вже, як правило, більші за площею й ширші могили.

Скорчений обряд поховання на Середньому Дністрі цілком домінує у передскіфський час. Лише такі кістяки зафіксовані на некрополях у Луці Врублівецькій: насипи 1 — могила 1, 2 — поховання 1, 3 — гробниця 1, 4 — комплекси 1—5, 6 — поховання, 1—2, 7 — захоронення 1—4, 8 — гробниці 2, 3 (Шовкопляс 1952, с. 7; 1956, с. 34—35; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 90—102); Ломачинцях (Могилов 2010, с. 105, 108). Більшість їх у Бернашівці: насипи 1, 2 і ґрунтові захоронення (Гуцал 1998, с. 34—35; 2019, с. 150—154). Серед інгумацій часті такі випадки й у скіфську добу (Гуцал та ін. 2006, с. 159; Гуцал 2019, с. 260), хоча тоді підвищується питома вага кремацій.

Трупоспалення в урнах у регіоні в чорнолісько-жаботинських старожитностях складають меншість: поховання 4 кургану 1 в Дністрівці (Смирнова 1982, с. 34), 3 насипу 6, біля захоронення 3 насипу 7, 1 кургану 8 у Луці Врублівецькій (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 102; Шовкопляс 1956, с. 35—36). Трапляються вони в деякій кількості й у наступну епоху в старожитностях Західноподільської групи: кургани 2 в Тарасівці (Гуцал, Мегей 1997, с. 86, 88), 19 біля Колодіївки (Гуцал та ін. 2007, с. 159), 1 неподалік Спасівки (Могилов, Гуцал, Гуцал 2016, с. 248). Це відбувається на тлі того, що в регіоні в скіфський час роль вогню в заупокійних ритуалах збільшується (як у формі спалення дерев'яних гробниць, так й у вигляді кремації тіл померлих).

Біридуалізм обряду, коли під одним насипом фіксуються і трूपоспалення, і трूपокладення, трапляється в Подністров'ї вже в передскіфський час: насипи 6 поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, с. 100—103), та 1 неподалік Дністрівки (Смирнова 1982, с. 31—32). Відомі такі приклади й у ранньоскіфський період, ілюструючи сталість і поступовий розвиток деяких заупокійних ритуалів у регіоні: кургани 3 і 5 поблизу Перебиківців (Смирнова 1979, с. 51, 57, 61), 4 неподалік Купина (Гуцал 2019, с. 64), 4 та 12 коло Колодіївки (Гуцал та ін. 2005, с. 119; 2006, с. 159).

Розташування тіл головою в північно-західний сектор (у інтервалі від заходу — північного заходу, до півночі — північного заходу) домінує в доскіфських комплексах Середнього Подністров'я. Так лежали більшість кістяків у Луці Врублівець-

кій (Шовкопляс 1952, с. 6—8; 1956, с. 34—35; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 90—102), майже половина покійних у Дністрівці (Смирнова 1982, с. 31—36), поховані у Бернашівських курганах (Гуцал 2019, с. 150—154). Можна помітити, що такий напрямок дуже часто збігався ще й із напрямком русел сусідніх до некрополів рік. Фактично, могили дуже часто розташовані паралельно цим водним артеріям. Чи не уявляли передскіфські мешканці Подністров'я могили з тілами такими собі заупокійними човнами, що за течіями рік мали віднести душі у вічність?

Покладання в одній гробниці небіжчиків головами в різні боки є типовою доскіфською середньодністровською традицією. Приклади цього бачимо в похованнях 2 і 3 кургану 1 в Дністрівці (Смирнова 1982, с. 32—33), 1 кургану 1, 1 і 3 насипу 4 поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1952, с. 8; Шовкопляс, Максимов 1952, с. 93—94). Зрідка бачимо такі приклади в скіфський період: курган 1 в Сирватинцях (Sulimirski 1936, s. 93—94; fig. 24).

Інвентарний комплекс кургану з домінуванням ліпної кераміки в цілому властивий для Подністров'я й у передскіфську, й у скіфську добу, хоча у скіфський час більш високою є питома вага комплексів із металевими та скляними виробами (озброєння, вузда, прикраси).

Горщики тюльпаноподібного профілю характерні передусім для передскіфської епохи (Смирнова, Кашуба 1988, рис. 3; Могилов 2021, с. 54—57). Їх варіанти з валиками і під верхом і по корпусу є перехідною формою до ранньоскіфських банкоподібних горщиків. Такі посудини з'явилися в доскіфський час та побутували й у добу скіфської архаїки, у докелермеських пам'ятках та навіть у ранню келермеську добу. У доскіфський час на Середньому Дністрі їх виявлено на селищах поблизу Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1956, табл. I: 11), Дністрівки (Смирнова 1985, рис. 9: 8), у кургані 8 неподалік Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1956, рис. 7: 4). Походять вони й із східніших лісостепових регіонів: Немирівське городище (Смирнова 2001, рис. 1: 15). Декорування двома валиками зрідка трапляється й на посудинах культури Басарабь-Шолденешть (Брюяко 2016, рис. 5: 14).

Ранньоскіфські аналогії відомі з Наддністер'я: поселення Долиняни (Смирнова 1978, рис. 7: 1), Непоротів 2 (Крушельницька 1998, рис. 5: 1). Однак більшість паралелей походять все ж із Дніпровського Правобережного Лісостепу. Докелермеським часом датується курган 6 біля Яснозор'я (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1994, рис. 5: 5). Келермеським — насипи коло Малої Офірни (Петровська 1968, рис. 6: 7), Іванковичів (Скорий, Солтис, Белан 2001, рис. 9). Подібні ранньоскіфські вироби походять із Немирівської цитаделі в Лісостеповому Побужжі (Смирнова 1996, рис. 6: 3, 4; 2001, рис. 2: 14, 15), Західного Більського горо-

дища в Поворсклі (Шрамко 1987, рис. 49: 1). Такі горщики поки ніби невідомі в західноподільських куранах скіфського часу. Проте зафіксовано факт використання подібного екземпляру у передскіфський час як урни: згадане поховання поблизу Луки Врублівецької.

Горщики з валиком із втисненнями й заціпами під верхом з'являються ще в доскіфський період, однак тоді вони чисельно поступаються однотипним тюльпаноподібним посудинам (Смирнова, Кашуба 1988, рис. 3; Могилов 2021, рис. 136). Знахідки того часу з Наддністер'я походять з поселень поблизу Нагорян (Шовкопляс 1954, табл. 1: 6), Мерешівки (Мелюкова 1958, рис. 6: 17), Комарова (Могилов 2021, с. 62—64), Луки-Врублівецької (Шовкопляс 1952, табл. 1: 9, 11, 12; 1956, табл. I: 1, 2, 4), Непоротового (Крушельницька 1998, рис. 40: 4), Ленківців (Мелюкова 1958, рис. 2: 19—21; Могилов 2010, рис. 5: 8, 9), Дністрівки (Смирнова 1986, рис. 5: 1, 2), Бронниці (Осокин 1994, рис. 2: 4, 7, 8), Теремців, Стріхівців (Могилов 2011, рис. 4: 1—9; Могилов, Нечитайло 2016, рис. 3; 6, 8). А також — з поховальних комплексів: насиши 4 і 6 коло Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I: 5; III: 7), захоронення поблизу Великої Слобідки (Гуцал, Мегей 2005, рис. 2: 8).

Непоодинокі тогочасні вироби вказаного типу і на східніших лісостепових землях. Так, у Побужжі згаданий кухонний посуд відомий із Вишеньок 2 (Бойко 2004, рис. 3: 9). На Дніпровському Правобережжі такі вироби масово трапляються в пізніх доскіфських старожитностях (Покровська 1973, рис. 5: 12). Попадають такі речі в Молдову (Кашуба 2000а, рис. 4: 6; 6: 4).

Переважаючим типом такі горщики стають вже в ранньоскіфську добу. Хоча в Наддністер'ї на докелермеському етапі, вони схоже, ще залишаються в меншості (Могилов 2021, с. 63—64). Принаймні це можна припускати для окремих селищ: Козлів (Белозор, Могилов, Скорый 2010, рис. 7: 3, 7, 9, 21), верхні нашарування Непоротового II (Крушельницька 1998, рис. 5, 4). Домінантним типом вони стають на келермеському етапі. На Середньому Дністрі їх знахідки відомі з курганів 2 в Долинянах (Смирнова 1977b, рис. 3: 4), 3 і 5 в Перебиківцях (Смирнова 1979, рис. 12: 8; 15: 5), 4 поблизу Більче-Золотого, 2 коло Івахнівців (Sulimirski 1936, tabl. XVII: 10—12), 2 в Тарасівці (Гуцал, Мегей 1997, рис. 1: 2) тощо. Традиційні вони й для тогочасних селищ регіону: Сухостав (Свешніков 1957, табл. I: 10, 11), Оселівка (Никитина 1979, рис. 6: 3), Долиняни (Смирнова 1981, рис. 11: 1, 2), Янауци (Мелюкова 1958, рис. 7: 3—6), Залісся (Ганіна 1984, рис. 1: 6—8), Іване-Пусте (Ганіна 1965, рис. 3: 2). Масовою є така форма й у інших лісостепових регіонах (Смирнова 1961, рис. 5: 1; 6: 1—3; Ковпаненко 1981, рис. 10: 26; 20; 24: 5). Отже горщики із

валиком під верхом характерні насамперед для ранньоскіфського часу. Проте на Середньому Дністрі їх знахідки трапляються й у передскіфський період, коли вони інколи фіксуються в похованнях.

Миски з вінцями, що здіймаються вгору, знаходять чисельні аналогії в передскіфських старожитностях Середнього Дністра: селища Галиця 2 (Гуцал 1979, рис. 2: 9), Мерешівка (Левицький 1987, рис. 2: 7), Теремці (Могилов 2011, рис. 7: 5), Козлів (Белозор, Могилов, Скорий 2010, рис. 9: 10; 11: 27), Рудковецьке городище (Могилов, Нечитайло 2016, рис. 7: 5). Їх знахідки відомі з курганів 4 і 6 біля Луки-Врублівецької (Шовкопляс, Максимов 1952, табл. I: 8; IV: 5). Зафіксовано синхронні знахідки на чорноліських городищах Правобережного Подніпров'я: Московському (Тереножкин 1961, рис. 44: 3), Залевкинському (Покровська 1952, табл. I: 15, 16), Суботівському (Гершкович 2016, рис. В7: 5). Трапляються вони й у висоцькій культурі (Крушельницька 1965, рис. 7: 1—3; 8: 2—4). Такі вироби існують в Українському Лісостепу й у скіфський час. Вони виявлені, наприклад, у кургані 4 в Теклівці на Поділлі (Гуцал, Гуцал, Могилов 2011а, рис. 6: 8), Черепині та Лагодіві на Верхньому Дністрі (Бандрівський та ін. 1993, рис. 87: 10; 197: 27).

Корчаги з округлим тулубом і відігнутими вінцями характерні і для передскіфських, і для ранньоскіфських пам'яток регіону. Однак у скіфський час у них часто спостерігається асиметрія тулубу з подовженою верхньою частиною, а нерідко — й більш вугловатий перехід у центрі тулуба (Sulimirski 1936, tab. XIV—XV; Могилов 2020, рис. 2), чого не бачимо у малиновецької корчаги. Більш симетричною округлістю тулуба вона ближча деяким доскіфським подністровським посудинам з Григорівського (Смирнова 1983, рис. 1: 7) та Рудковецького городищ (Винокур та ін. 1984, рис. 10; Гуцал 2000, рис. 2). Канельований спосіб оздоблення корчаг розповсюдився в чорнолісько-жаботинських пам'ятках Наддністер'я під впливом культур канельованого гальштату. Це стосується й такого різновиду декору як канелюри по горлу. Хоча тоді в регіоні це не було найрозповсюдженіше оздоблення. Його зразки відомі на посуді з поселень у Комарові (Могилов 2021, с. 78), Дністрівці (Смирнова 1982, рис. 10: 4), Непоротовому (Крушельницька 1998, рис. 19: 5). Такий мотив можна інколи помітити й на синхронних старожитностях Лісостепоного Подніпров'я (Тереножкин 1952, рис. 7). Праобрази більшості цих канелюр можна вбачати в оздобленні корчаг гава-голіградської культури (див. напр.: Pleinegova, Olmerova 1958, obr. 1: 2, 4; 2). Іноді канелюри по горлу синхронних корчаг можна бачити в Молдові в сахарнянських і шолданештських старожитностях: селища Ізвору Дульче, Бухарест (Vulpe 1986, Abb. 15: 3, 13, 14), Козія (Кашу-

ба 2000b, рис. LIII: 5), городище Сахарна-Маре (Кашуба 2000a, рис. 6: 1), селище та могильник Шолданешти (Мелюкова 1956, рис. 4: 3).

У ранньоскіфській час у пам'ятках Західноподільської групи канелюри на горловині корчаг вживаються лише зрідка: кургани в Качанівці (Sulimirski 1936, tab. XV: 4), Лоевцях: (Крушельницька 1998, рис. 83: 6). Причому на деяких посудинах відбувається стилізація та укрупнення мотиву, й оздоблення вже набуває вигляду відтягнутих валиків (Sulimirski 1936, tab. XV: 4, 5; Ганіна 1965, рис. 5: 7). Відоме згадане канельоване оздоблення в цей час і східніше, у Побужжі (Смирнова 2001, рис. 3: 11) і Подніпрів'ї (Петровська 1968, рис. 7).

Оздоблення корчаг виступами теж типове для Середнього Подністров'я в епоху раннього заліза. Вважається, що воно розповсюджується тут під впливом культур канельованого гальштату (Смирнова 1984, с. 56). Такий декор відомий у регіоні й у передскіфський час (Могилов 2021, с. 76—77), й у скіфську добу (Sulimirski 1936, tab. XIV—XV; Могилов 2020, рис. 2). Однак — переважно це прості конічні наліпи. Корчага з Малинівців відрізняється рідкісною опуклістю, з трьома смугами, які відходять вниз. Серед небагатьох аналогій можна назвати фрагменти корчаг із ранньоскіфського Трахтемирівського городища, де з виступу донизу йде дві чи три смуги (Дараган 2011, рис. V: 50: 4; V: 51: 7). На фрагменті з передскіфського селища в Теремцях упор місяцеподібний, а виступи, спрямовані донизу, невеликі (Могилов 2011, рис. 6: 4).

Черпак має доволі нестандартну кружкоподібну форму. Традиції виготовлення посудин із таким корпусом у Середньому Подністров'ї йдуть ще з епохи пізньої бронзи (Смирнова 1957, рис. 1). Однак для передскіфського й ранньоскіфського часу регіону подібні форми мало характерні (Крушельницька 1998, рис. 97: 15). Іноді вони фіксуються у висоцькій культурі (Sulimirski 1931, tab. XIX: 1, 8).

Загалом набір посуду з Малинівців включає типи, які на Середньому Дністрі можна вважати переважаючими насамперед для передскіфського періоду: горщик із двома валиками, вірогідніше — корчага та черпак, який попри рідкісну форму, виглядає доволі архаїчно. З іншого боку, горщики з валиком під верхом, хоч і трапляються в передскіфських комплексах, переважно відносяться вже до ранньоскіфського часу.

Отже, курган 1 у Малинівцях містить низку як передскіфських, так і скіфських ознак. До спільних належать кам'яний насип та біритуалізм у поховальній обрядовості. Серед доскіфських варто назвати: цілу групу могил під насипом, їх невеликі розміри а також такі типи як вузька яма або кам'яний ящик, наявність

різноспрямованих тіл в одній гробниці. Також — спосіб захоронень (переважання скорчених інгумацій за наявності кремацій в урнах). Хоча відсоток поховань у посудинах виглядає дещо високим. Доскіфський асортимент нагадує й більша частина інвентарю: невелика кількість оздоб, відсутність озброєння, за малої кількості металевих предметів загалом. Для цього періоду більш притаманними могли б вважатися горщики з двома валиками та корчага, а також, через свою архаїчну форму, й черпак. Горщики з оздобленим верхом ближчі до виробів із ранньоскіфських захоронень, хоча з'являються вони ще в доскіфський час. До того ж, комплекс покладень кераміки, де вони виявлені, знаходився на рівні давнього горизонту під каменями насипу, й стратиграфічно може бути пов'язаний з найранішим центральним похованням 1. Продовжуючи, відзначимо, що незвично для скіфського часу виглядає й кам'яна бусина.

До рис ранньоскіфського часу варто зарахувати топографію некрополя на вододілі. До цього часу переважно відносяться спалені дерев'яні гробниці, хоча насип №1 у Малинівцях, схоже, демонструє лише становлення такої обрядовості. Як побічний аргумент тут можна було б додати й той факт, що Малиновецький некрополь продовжує існувати в ранньоскіфський час (до якого й відносяться більшість його курганів).

Отже, за сукупністю фактів, курган 1 у Малинівцях варто відносити до рубежу передскіфського і скіфського часу. В абсолютних датах час його спорудження може бути близьким до кінця VIII — початку VII ст. до н. е.

При *соціальній атрибуції* похованих важливе значення має розмір кургану й могили в порівнянні із синхронними захороненнями регіону. А також — асортимент супроводжуючого інвентарю. У випадку з курганом, що публікується, така атрибуція дещо ускладнюється його порубіжною хронологічною позицією. Адже кургани доскіфського й скіфського часу різняться. Тоді як для першого з періодів характерні невисокі насипи, для другого типовою є їх варіабельність від ледь помітних до високих у 2—4,5 м. До того ж комплекс цього часу, де можливе більш-менш точне датування, можуть відноситися вже до келермеського часу, що помітно пізніше за курган з Малинівців. З огляду на це, а також на розмір кургану, переважання передскіфських ритуалів, перспективнішим, на нашу думку, є порівняння комплексу насамперед із доскіфськими похованнями, з якими він виявляє більше подібного. Водночас маємо на увазі, що курган ілюструє вже фінал цього кола старожитностей та їх перехід у скіфську фазу.

Соціологічні студії почнемо з тези про те, що зосередженість групи захоронень під одним насипом у Малинівцях може свідчи-

ти на користь спорідненості похованих, їх належності одній сім'ї чи родині. Невеликі розміри могильних комплексів та скромний інвентар свідчать про те, що майнове розшарування ще, мабуть, не зайшло далеко ні всередині родів, ні всередині місцевої общини. Припускається, що невеликі некрополі скіфського часу на Середньому Дністрі навряд чи могли стати місцем поховання всіх членів чисельних місцевих громад, які могли захоронюватись також у ще слабко вивчених ґрунтових некрополях, на поселеннях та за обрядами, які залишають мало археологічних свідчень (Гуцал, Гуцал, Могилов 2021, с. 51). Ці тези можна застосувати й до дещо ранішого Малиновецького кургану. Сумнівно, щоб поховані тут 8 осіб могли презентувати все населення сусіднього селища¹. Доскіфські некрополі (Бернашівка, Ломачинці), як згадувалось, вказують на існування в той час і ґрунтових поховань. Їх переважання в змішаному могильнику в Бернашівці може свідчити на користь того, що в небагатьох курганах ховалась еліта общини, а рядові члени — переважно у ґрунтових комплексах. Попри більший розмір центральних підкурганних гробниць їх варіабельність, соціальна стратифікація в бернашівській общині ще не зайшла так далеко, як бачимо за деякими некрополями скіфського часу. Краще доскіфська еліта може виділятися за матеріалами Бандишівських курганів із великими за площею гробницями. Повертаючись до Першого Малиновецького кургану, вважаємо цілком припустимим, що й частина населення місцевої общини також могла ховатися за згаданими безкурганними ритуалами, втім ці місцезнаходження поки не виявлені. У такому разі курганне поховання могло виділятися на їх тлі, фіксуючи можливу більш заможну та соціально значиму родину. Розміри могил Малиновецького комплексу приблизно тотожні синхронним ґрунтовими могилами регіону. Отже, й за такої моделі стратифікація тогочасного населення регіону перебувала ще на ранній фазі.

З'ясовуючи місце кургану серед доскіфських пам'яток регіону, зауважимо також, що всі відомі насипи того часу мали порівняно невеликі розміри до 1—1,1 м, опосередковано вказуючи на відсутність сильної стратифікації общин. За розмірами насипів та гробниць можуть виділятися лише кургани біля Бандишівки, де виявлені й рідкісні для регіону предмети вузди. А за різноманітністю та масштабністю споруд — у меншій мірі ще й кургани у Бернашівці. Сюди, мабуть, можна було б додати й метровий курган 1 поблизу Мервинців, де також виявлено деталі спорядження коня.

---

¹ Селище раннього залізного віку виявлено неподалік, на березі Дністра.

Малиновецький насип може ілюструвати наступну групу поховань, рівень стратифікації у якій змінюється поступово. Наймасштабнішими в ній є метрові кургани 8 і 9 у Луці Врублівецькій, з діаметром 9—10 м. Втім, вони перекривали декілька могил. Курган, що розглядається, може йти якщо не паралельно, то одразу за ними. Попри вдвічі меншу висоту, він має більший діаметр. Цей ряд продовжують ще менші подністровські насипи, що, як правило, перекривають декілька захоронень. Ще далі йдуть прості ґрунтові могили.

Отже можемо припускати, що курган 1 поблизу Малинівців може являти собою усипальницю родини чи роду, що незначно, та все ж таки виділялась у одній з середньодністровських общин. Мабуть, її статус можна сформулювати як рівень початкового утвердження племінної знаті на рівні місцевих общин, старт її соціального виокремлення. Як свідчать інші поховальні комплекси регіону, такі процеси проходили у цей час у всьому Середньому Подністров'ї. Втім, доволі далеко вони зайшли тільки на сході регіону. Не виключено, що тут свою роль зіграла близькість до більш соціально стратифікованого населення Середнього Подніпров'я та кочового степу.

ЛІТЕРАТУРА

- Белозор, В., Могилов, А., Скорый, с. 2010. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре. *Tyragetia*, XIX (1), с. 149—174.
- Березанская, С. С. 1982. *Северная Украина в эпоху бронзы*. Киев: Наукова думка.
- Березанська, С. С., Ключко, В. І. 2011. Гордіївський могильник. В: Ключко, В. І. (ред.). *Гордіївський могильник*. Вінниця, с. 7—113.
- Бойко, Ю. Н. 2004. Вишенка-2 — новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье. *Древности 2004*, с. 238—259.
- Бруяко, И. В. 2016. Землянка культуры Басараби из Картала (о соотношении культурных традиций в древностях эпохи среднего гальштата в низовьях Дуная). In: Syrbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinou: Garamont-Studio, с. 216—230.
- Винокур, І. С., Гуцал, А. Ф., Пеняк, С. І., Тимошук, Б. О., Якубовський, В. І. 1984. *Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка.
- Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте. *Археологія*, 19, с. 106—117.
- Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. *Археологія*, 47, с. 68—78.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.
- Гребеняк, В. 1915. Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 122, с. 1—28.
- Гуцал, А. Ф. 1979. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 31, с. 65—75.

- Гуцал, А. Ф. 1980. Некоторые черты погребального обряда племен Среднего Поднестровья в VIII—V вв. до н. э. В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР*. Днепропетровск, с. 76—77.
- Гуцал, А. Ф. 1995. Поховальний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу. В: *Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська друкарня, с. 94—96.
- Гуцал, А. Ф. 1998. Бернашевский могильник из Среднего Поднестровья в системе памятников раннего железного века. В: Велибахов, Г. В., Столяр, А. Д. (ред.). *Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 34—35.
- Гуцал, А. Ф. 2000. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Давня і середньовічна історія України*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський університет, с. 69—79.
- Гуцал, А. Ф. 2018. Дерев'яні склепи ранньоскіфського часу в курганах Середнього Подністров'я. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 51—63.
- Гуцал, А. Ф. 2019. Дослідження чорноліських курганів в регіоні Дністровської ГАЕС. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 148—159.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2009. Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки*, 2, с. 5—15.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2001. Розкопки курганів скіфського часу на Кам'яниччині. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 17—18.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилев, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 114—116.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилев, О. Д. 2005. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодівка на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2003—2004 рр.*, с. 118—119.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилев, О. Д. 2006. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодівка у Середньому Подністров'ї. *Археологічні відкриття в Україні 2004—2005 рр.*, с. 157—159.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилев, О. Д., Болтанюк, П. А. 2007. Продовження робіт на курганах ранньоскіфського часу біля с. Колодівка. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 158—160.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилев, О. Д., Болтанюк, П. А. 2010. Дослідження курганної групи Спасівка — Іванківці у Позбруччі. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 101—103.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилев, О. Д. 2011а. Теклівські кургани на Західному Поділлі. В: Посохов, С. І. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ, с. 111—124.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилев, О. Д. 2011б. Дослідження курганного некрополя Спасівка — Іванківці на Хмельниччині. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 93—94.

- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2021. Ранньоскіфський курган з кремацією на Західному Поділлі. *Археологія*, 1, с. 86—95.
- Гуцал, А. Ф., Мегей, В. П. 1997. Дослідження курганів скіфського часу біля с. Тарасівка. В: Баженов, Л. В. (ред.). *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля*. Кам'янець-Подільський: Оіум, с. 85—88.
- Гуцал, В. А. 2019. Дослідження ранньоскіфського кургану біля с. Купин на Хмельниччині. *Археологія і дівня історія України*, 2 (31), с. 259—267.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2005. Поховання ранньоскіфського часу на багатопаровому поселенні Велика Слобідка. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету*, 14, с. 67—74.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепроградской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Кашуба, М. Т. 2000а. Заметки о формировании среднегалльштатской культуры Басарабь-Шолдэнешть в Днестро-Прутском междуречье. *Stratum plus*, 3, с. 140—156.
- Кашуба, М. Т. 2000б. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). *Stratum plus*, 3, с. 241—488.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1994. Новые курганы раннего железного века в Поросье. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: Институт археологи АН Украины, с. 41—62.
- Крушельницька, Л. І. 1965. Могильник висоцької культури в м. Золочеві. *Археологія*, 19, с. 122—135.
- Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.
- Левицкий, О. Г. 1987. Горизонт раннего железного века на поселении Мерешовка. В: Борзаяк, И. Я. (ред.). *Молдавское Приднестровье в первобытную эпоху*. Кишинев: Штиница, с. 92—106.
- Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.
- Мелюкова, А. И. 1956. Памятники VIII в. до н. э. на территории лесостепной Молдавии. *Известия Молдавского филиала АН СССР*, 4 (31), с. 39-45.
- Мелюкова, А. И. 1958. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 64, с. 5—102.
- Могилов, А. Д. 2010. К археологической карте Северной Буковины раннего железного века. *Revista arheologica*, V, 1, с. 98—129.
- Могилов, О. Д. 2011. Теремці — поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я*, с. 23—31.
- Могилов, О. Д. 2020. О формировании раннескифской культуры на Среднем Днестре. *Stratum plus*, 3, с. 129—170.
- Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: ІА НАН України.

- Могилов, А. Д., Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А. 2016. Первый Спасовский курган. In: Sirbu, L. (ed.). *Culturi, Procese si Contexte in Arheologia. Volum omagial Oleg Levitski la 60 de ani*. Cisinaiu: Garamont-Studio, с. 247—267.
- Могилов, О., Нечитайло, П. 2016. Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. *Археологія і фортіфікація України*, с. 55—66.
- Никитина, Г. Ф. 1979. Землянка скифського времени у с. Оселивка Черновицкой области. *Советская археология*, 3, с. 241—249.
- Осокин, И. В. 1994. Памятники чернолесской культуры Левобережного Среднего Поднестровья (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1953—1954 гг.). *Археологические вести*, 9, с. 104—108.
- Петровська, Є. О. 1968. Курган VI ст. до н. е. на Київщині. *Археологія*, 21, с. 164—174.
- Покровська, Є. Ф. 1952. Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині. *Археологія*, VII, с. 43—65.
- Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169—188.
- Покровська, Є. Ф., Петренко, В. Г., Ковпаненко, Г. Т. 1971. Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині. *Археологія*, 2, с. 94—109.
- Романюк, В. В., Гречко, Д. С., Могилов, О. Д. 2018. Дослідження курганів раннього залізного віку в Пороссі. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 251—263.
- Свешніков, І. К. 1957. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області. *Археологія*, XI, с. 106—114.
- Свешніков, І. К. 1990. Культура шнуровой керамки. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 49—57.
- Скорый, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археология.
- Скорый, С. А., Солтыс, О. Б., Белан, Ю. А. 2001. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине. *Российская археология*, 4, с. 124—137.
- Смирнова, Г. И. 1957. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 70, с. 99—107.
- Смирнова, Г. И. 1961. Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947—1948, 1953 гг.) *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 2, с. 88—103.
- Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (по поводу статьи М. Душека). *Archeologicke rozhledy*, 19, 2, с. 223—235.
- Смирнова, Г. И. 1977а. О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам курганов у с. Мервинцы на Днестре). *Советская археология*, 4, с. 94—107.
- Смирнова, Г. И. 1977b. Курганный могильник раннескифского времени у с. Долиняны. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 18, с. 29—40.
- Смирнова, Г. И. 1977b. Щодо поховального характеру ранньоскіфських пам'яток поблизу сіл Долиняни, Новосілки, Білоусівки. *Археологія*, 23, с. 3—10.

- Смирнова, Г. И. 1978. Поселение скифского времени у села Долиняны в Днестровском Правобережье. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 19, с. 29—36.
- Смирнова, Г. И. 1979. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Государственного Эрмитажа*, XX, с. 36—67.
- Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.). *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 22, с. 40—61.
- Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30—53.
- Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 60—72.
- Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43—60.
- Смирнова, Г. И. 1985. Поселение у с. Днестровка — памятник чернолесской культуры на Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 26, с. 5—29.
- Смирнова, Г. И. 1986. Последний сезон работ на чернолесском поселении Днестровка-Лука и вопросы хронологии позднего чернолесья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 27, с. 8—26.
- Смирнова, Г. И. 1990. *Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тысячелетий до н. э.* Автореферат диссертации д-ра истор. наук. Киев: ИА АН УССР.
- Смирнова, Г. И. 1996. Немировское городище — общая характеристика памятника VIII—VII вв. до н. э. *Археология*, 4, с. 67—84.
- Смирнова, Г. И. 2001. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища). *Российская археология*, 4, с. 33—44.
- Смирнова, Г. И., Кашуба, М. Т. 1988. О двух локальных группах культуры позднего чернолесья на Среднем Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 18—28.
- Тереножкин, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, 7, с. 110—144.
- Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.
- Шовкопляс, І. Г. 1952. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 5—11.
- Шовкопляс, І. Г. 1954. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, IX, с. 98—104.
- Шовкопляс, І. Г. 1956. Середньодністрівська експедиція 1949—1951 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 29—37.
- Шовкопляс, І. Г. Максимов, Є. В. 1952. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологія*, VII, с. 89—109.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

- Gedl, M. 1975. *Kultura luzycka*. Krakow: Uniwersytet Jagielloński.
- Mogylov, O. 2013. The barrows of the West Podolian group of the Scythian period. *Mousaios*, XVIII, p. 203—214.
- Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 15, s. 1—88.
- Pleynerova, I., Olmerova, H. 1958. Halstatske nalezy ze Somotorske hory. *Slovenska archeologia*, VI, 1, s. 109—118.
- Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow: Polska Akademia Umiejętności.
- Sulimirski, T. 1936. *Scytowie na zachodnim Podolu*, Lwow: Lwowskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Vulpe, A. 1986. Zur entstehung der Geto-Dakischen Zivilisation die Basarabikultur. *Dacia*, XXXX, 1—2, s. 49—89.

ГУЦАЛ Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, Україна.

ORCID: 0000-0002-1122-7273, e-mail: dpoasukam@gmail.com.

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0000-0002-2400-2380, e-mail: mogilovod@gmail.com.

УДК [904.4:428.477](282.247.32-197.4)“638”

ПРО ГОРОДИЩА ТА ПЕВНІ САНІТАРНІ УМОВИ

Д. В. Каравайко

Городища, зокрема скіфського часу, є тими пам'ятками, що привертати та привертають увагу дослідників і пересічних громадян¹. Обумовлено це тим, що пам'ятка виділяється на фоні іншого рельєфу штучними укріпленнями. Саме їх форми та конфігурації лягли в основу типологічних розподілів, більша частина з яких застаріла, інша — актуальна на сьогоднішній день (Моруженко 1985, Білинський 2018, Крютченко 2019). Важливо відмітити, що при наявності будь-яких укріплень, навіть незначних на перший погляд, майданчик городища був надійно захищений з усіх боків. Єдиним слабким місцем в обороні був невеликий вхід (входи) або в'їзд (в'їзди). Таким чином, внутрішній простір городища обмежувався штучними спорудами у вигляді ровів, ескарпів, валів, частоколів тощо, які поєднувалися з природним

¹ На жаль, надмірна увага в багатьох випадках призводить до пограбування цих пам'яток археології.

захистом у вигляді крутих схилів мису. З одного боку, мешканці були надійно захищені від ворожих нападів, з іншого — обмежувалася корисна житло-господарська площа. Для великих за площею городищ дефіцит місця навряд відчувався. Тому основну увагу зверну саме на малі укріплені поселення.

До малих городищ відношу пам'ятки, що мають площу від 0,1 до 1 га. Верхня межа такої градації є суб'єктивним показником і може варіюватися. Насамперед, вони були розповсюджені в лісовій смузі у населення юхнівської (Каравайко 2012, с. 17—18), милоградської (Лошенко 2011, с. 55—56), верхньоокської (Столярів 2013, с. 14) та інших культурах. Відомі вони на території всього лівобережного Лісостепу, хоча сконцентровані переважно в його північній частині, на Верхньому Пслі та Сеймі (Білинський 2018, с. 218; Крютченко 2019, с. 13). Городища правого берега Дніпра Києво-Черкаського регіону відрізняються своїми великими розмірами, за виключенням одного — поблизу с. Водяники (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 14—25).

Незначна внутрішня територія таких городищ *a priori* передбачала щільну забудову. Разом з тим, мав залишатися і вільний простір, необхідний для ведення прибудинкового господарства. Достеменно встановити кількість людей, що мешкали в межах одного городища, неможливо. По-перше, навіть для приблизних підрахунків необхідно оперувати виключно повністю дослідженими пам'ятками, на яких виявлено житлові споруди. По-друге, кількість населення змінювалася протягом усього періоду існування поселення.

Абсолютні розміри однієї родини, що мешкала в одному житлі в Лісостеповій смузі, неможливо встановити навіть з використанням порівняльних матеріалів, адже в різних суспільствах данні суттєво різняться та залежать від багатьох чинників. В невеликих житлах площею 10—15 м² могла проживати родина кількостю 2—5 чоловік (Хазанов 1975, с. 72—73). За таких умов на городищі Мариця могло мешкати до 130 осіб, на Переверзеве I — до 65¹. Ю. О. Краснов вважав, що на середньостатистичному лісовому городищі мало проживати в середньому 50 чоловік (Краснов 1971, с. 145—146). Та навіть при такій невеликій кількості людей постає проблема дотримання санітарних умов. Різні відходи життєдіяльності людини створювали не лише неприємний запах, до якого можна звикнути, але й спричиняли появу різноманітних хвороб, які становили загрозу життю.

---

¹ Дані щодо кількості мешканців великих лісостепових городищ, зокрема Більського, зібрані в останній статті П. Я. Гавриша (Гавриш 2018).

Приготування м'ясної їжі. Знахідки кісток тварин є доволі масовим матеріалом. На городищі Ширяєве знайдено 4968 кісток на площі 260 м² (Бондаренко 2023). Збільшення їх кількості фіксувалося ближче до центральної, незаселеної (господарської) ділянки майданчику. Ще на двох повністю досліджених городищах Посейм'я Мариця (3950 м²) та Переверзеве I (2768 м²) знайдено більше 6000 та 1657 кісток відповідно (Данильченко 1981; Пузикова 1997, с. 82). Приклади можна було б продовжити, проте ясно, що концентрація таких знахідок на кожній пам'ятці була різна. Очевидно, частина (більша?) кісток після розбирання туш залишалася поза межами поселення, а частина у вигляді кухонних решток осідала в якості сміття на майданчику. Якихось спільних громадських місць для утилізації побутових та харчових відходів на городищах навряд існувало, принаймні мені такі археологічні об'єкти не відомі. В межах окремого господарства нерідко фіксують ями, заповнення яких являє собою саме смітник (уламки битих горщиків, велика кількість кісток тварин). Вірогідно, спроби «прибирання» все ж таки були. Запах, пов'язаний з харчовими відходами, особливо в тепло та спекотну пору року, не лише був неприємний, але й спричиняв появу різних видів комах — розносників хвороб.

Є і другий момент, про який не прийнято говорити. На городищі постійно перебувала та чи інша кількість людей. Існувала потреба в здійсненні таких фізіологічних потреб, як дефекація та сечовипускання, та навряд в таких випадках полишали укріплену територію. Спеціально влаштовані для цього місця відомі лише в межах стародавніх цивілізацій, зокрема в Римській імперії (Заболотна 2013), та не були властиві варварському населенню. Чи не вперше на території Лісостепу відхожі місця археологічно зафіксовано лише в період Київської держави¹. На городищах раннього залізного віку подібні об'єкти або не зафіксовані, або невідомі. Вбиральня стає невід'ємною частиною побуту людини в значно пізніший час, хоча і зараз, за даними ООН, у будинках без туалету та інших санітарно-гігієнічних зручностей проживає близько 39 % населення світу, або понад 2,6 млрд. людей! (Заболотна 2013, с. 67). Наприкінці XIX — початку XX ст. в деяких селах російської глибинки відхожі місця були відсутні, а людські екскременти були розсіяні по подвір'ю та пожиралися свинями та собаками. Люди похилого віку, хворі та малолітні члени родин справляли нужду в хатах, безпосередньо на підло-

¹ Доповідь С. П. Тараненка «До проблеми гігієни у давньоруському місті (на прикладі Подолу Києва)» прочитана на конференції «Історико-культурна спадщина Вишгородщини: QR-кодування, моніторинг, апробація та популяризація» 16 жовтня 2019 р, м. Вишгород. Матеріал неопублікований.

Знахідки глиняної обмазки стін з городища Вікторове Північне

гу, де могла бути вислана солома, яку замінювали в міру необхідності (Шингарев 1907, с. 40, 51, 60).

Інтимний, особистий момент навряд регламентувався загальними громадськими нормами, хоча очевидні заборони, напевно, існували. Тому можна припустити, що фізіологічні потреби здійснювалися або у віддаленні, поза межами поселення, або безпосередньо під стінами власного дому. Очевидних доказів тому не існує та і не може бути підтверджено в результаті розкопок. Втім, на одному моменті слід зупинитися більш детально.

Наземні житла на лісостепових городищах фіксуються не лише заглибленнями, а й поширенням опаленої глиняної обмазки, на якій подекуди фіксуються сліди від прутків. Кількість останньої різниться — від невеличких та окремо розкиданих фрагментів до значних скупчень. Розмір шматків коливається від кількох сантиметрів до значних уламків довжиною (шириною) 10—12 см (рисунок). Випал теж різний, подекуди нерівномірний. З огляду на знахідки обмазки поблизу котловану житла, як правило, їх інтерпретували в якості обмазки стін. Залишається пояснити, яким чином стіна дому виявилася пропаленою, адже для

обмазки стін звичайних хат-мазанок, які і досі можна побачити не лише в музеях під відкритим небом, використовували звичайну природну глину. Жодних додаткових дій, пов'язаних з вогнем, процес домобудівництва не передбачав.

Навряд всі знахідки такої обмазки пов'язані з пожежею на городищі. Для утворення добре пропечених фрагментів стіни потрібний або доволі сильний вогонь, або (та) наявність додаткового палива. Причини опалу стін на кожній окремій пам'ятці слід розглядати в контексті конкретної ситуації. Для прикладу звернусь до споруд ширяєвського городища, досліджених протягом 2017—2021 років. Вони достатньо повно опубліковані, що позбавляє мене від повтору (Каравайко 2023, с. 124—138). Зупинюся лише на деяких моментах. Житла з нижнього горизонту, з огляду на незначну товщину культурного шару цього періоду та малу кількість знахідок, проіснували не довго. Обмазка в цьому горизонті поодинокі, представлена невеликими фрагментами, що не утворюють скупчень. Значно довше простояли споруди з середнього та верхнього горизонтів. Їх бокові, довгі стіни фіксуються в культурному шарі лише завдяки окремим ділянкам із завалами обмазки, її крихти та скупченням білої глини. А от торцеві стіни, що виходили до центру майданчика та його краю, жодних подібних слідів не мають. Відстань між домами в різні часи існування забудови коливалася від 1 до 2,5 м. Саме в умовах незначної обмеженої площі укріпленого поселення вона могла використовуватися виключно для утилізації харчових, можливо, й інших відходів. Також, напевне, цей закуток був зручним місцем усамітнення для здійснення фізіологічних потреб. Якщо моє припущення вірне, то єдиним способом боротьби з неминучим смородом був вогонь. До того ж, розпалювання вогнища мало неодноразово повторюватися. В результаті дії високих температур стіни опалювалися, проте нерівномірно. Попіл та вугілля або прибиралися, або не збереглися від довгого перебування на відкритому повітрі, тобто не законсервувалися.

Вважаю необхідним зупинитися ще на одному моменті, який, на мою думку, пов'язаний саме з дотриманням певних санітарних норм. Як правило, дослідники відзначають, що підлога наземної споруди знаходиться або на рівні давнього горизонту, або заглиблена не більше ніж на 0,3—0,4 м (див. напр.: Гершкович 2016, с. 56—58). Наявність незначного «котловану», з точки зору технології процесу будівництва наземного житла, видається абсолютною зайвим. Обережно припускаю, що заглиблення виникає поступово і є наслідком існування земляної підлоги. Остання легко вбирає в себе органічні рештки: залишки їжі, продукти життєдіяльності людей та тварин (?). За певних погодних умов така підлога перетворюється на багнюку, майже завжди залишається сирою, що створює сприятливі умови для розкладання органіч-

них речовин. Під час епідемії дифтерії в Курській губернії спробували викопати в житлі таку підлогу та замінити її «свіжою» землею, при цьому сморід був настільки задушливим, що робітникам ставало дурно (Шингарев 1907, с. 211). Не виключаю, що в житлах скіфського часу так само здійснювалися спроби «прибирання» підлоги, в результаті чого підлога заглиблювалася. У підсумку, глибина на різних ділянках житла ставала різною, а саме заглиблення отримувало подекуди неправильні геометричні форми, що добре простежено на прикладі жител городищ Мариця, Переверзево I, Ширяєво тощо.

Таким чином, укріплення по периметру майданчика з одного боку надавали надійний захист, з іншого — виступали певним обмеженням. Навряд вимоги до санітарних норм в давнину були високі. Спроби «прибирання», про які йшла мова вище, є суто гіпотетичним припущенням. Наведена реконструкція, щодо появи опаленої обмазки, більшою мірою спирається на логічні міркування та не може бути в певній мірі підтверджена археологічно. Напевне, пролити світло на такі «темні» моменти допоможуть етнографічні дані. Втім, поки що пошуки аналогій результатів не дали. В цілому, можна згадати середньовічні замки, які їх господарі полишали на певний час з причини забруднення, зокрема людським екскрементами. Не виключено, що частина городищ була полишена саме з огляду на антисанітарію і розповсюдження інфекційних захворювань. А завершити хотілося б цитатою з роботи Ганса Юргена Еггера: «Sie könnenes, müssen es aber nicht!» (Eggers 1955, s. 236), яка може бути перекладена як: «Це могло бути, однак не обов'язково було».

ЛІТЕРАТУРА

- Білінський, О. О. 2018. Городища скіфського часу в Дніпровському Лівобережному Лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 213—234.
- Бондаренко, В. Л. 2023. Додаток 2. Osteологічний звіт за результатами розкопок городища та поселення Ширяєво. В: Каравайко, Д. В. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України, с. 258—265.
- Гавриш, П. Я. 2018. Чисельність стародавніх мешканців Більського городища. В: *Феномен Більського городища 2018*, с. 11—16.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Київ: ІА НАН України.
- Данильченко, В. П. 1981. Сравнительно-osteологический анализ костного материала городища Марица. В: Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище в Посеймье*. Москва: Наука.
- Заболотна, О. 2013. Вбиральні: історичні, культурні та медичні аспекти. *Медицинские аспекты здоровья мужчины*, 4 (10), с. 67—72.
- Моруженко, А. А. 1985. Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII—III вв. до н. э. *Советская археология*, 1, с. 160—178.

- Каравайко, Д. В. 2012. *Памятники южновосточной культуры Новгород-Северского Полесья*. Киев: ИА НАН Украины.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скифського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья*. Киев: Наукова думка.
- Краснов, Ю. А. 1971. *Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы*. Материалы и исследования по археологии СССР, 174. Москва: Наука.
- Крютченко, А. А. 2019. *Захисні споруди скифського часу Дніпро-Донецького Лісостепу*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. ІА НАН України.
- Лошенко, М. И. 2011. *Городища милоградской культуры на территории Беларуси*. Минск.
- Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье)*. Москва.
- Столяров, Е. В. 2013. *Культурные традиции населения бассейна Верхней Оки в эпоху раннего железного века*. Автореферат диссертации канд. истор. наук. Москва.
- Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.
- Шингарёв, А. И. 1907. *Вымирающая деревня*. Санкт-Петербург: Общественная польза.
- Eggers, H. J. 1955. Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 2, S. 196—244.
- КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

УДК 904.2(477.73)“652”(091)

ПРОБЛЕМА ОЛЬВІЙСЬКО-САРМАТСЬКИХ ВІДНОСИН У РИМСЬКИЙ ЧАС

А. В. Кущев

Взаємини Ольвійської держави із сарматами характеризуються як періодами істотної конфронтації, так і етапами відносно мирного співіснування, під час якого встановлювались взаємовигідні для обох сторін політичні та економічні відносини. Характер цих взаємин був зумовлений геополітичними та етнічними процесами в Північно-Західному Причорномор'ї в I—III ст. н. е.

Наприкінці I ст. до н. е. Ольвія відновилася після гетського розгрому. Цьому сприяла зміна політичної ситуації в регіоні.

У 49 р. н. е. боспорський царевич Котіс за підтримки Риму і союзних йому аорсів здобув перемогу над своїм братом Мітридатом в боротьбі за трон. Після цієї знаменної події в ольвійській окрузі з'являються численні сарматські орди — судячи з археологічних даних, переселенці з волго-донських степів, де кочували аорси та алани. Тоді ж Ольвія починає карбувати монети сарматського царя Фарзоя, а пізніше — Інісмея. На монетах, крім титулу «басилевс», вміщені монограми архонтів, що свідчить про збереження полісних інститутів влади.

Про те, що в другій половині I ст. н. е. навколо Ольвії кочували саме аорси, говорить і знайдений в 1989 році ольвійський декрет з-під Мангуа. У декреті, зокрема, згадується посольство ольвіополітів «до найвеличніших царів Аорсії» (Виноградов 1994). Майже немає сумнівів, що цими царями були Фарзой і Інісмей, ставки яких знаходилися на північний захід від Ольвії (Симоненко 1999).

Опис відновленого міста подав Діон Хризостом, який відвідав Ольвію наприкінці I ст. н. е. У його «Борисфенітській промові» міститься багато важливих деталей, що стосуються вигляду міста та його взаємин з оточуючими варварами. З повідомлення Діона зрозуміло, що в перші століття нової ери Ольвія перебувала в варварському оточенні. Це підтверджують пізньоскіфські і сарматські пам'ятки регіону, а також матеріальна культура Ольвії цього часу. Діон зазначив, що після відновлення в Ольвію насунула маса варварів. Описуючи військовий костюм ольвіополітів, він знаходить в ньому схожість зі скіфським одягом.

Ономастика Ольвії зазначеного періоду дає значну кількість негрецьких імен, серед яких виділяються іранські і греко-римсько-іранські. Іранські імена пов'язують як зі скіфами, так і з сарматами (Тохтасєв 2013).

Сарматська присутність в Ольвії підтверджується і численними знахідками тамг — не тільки з міста, а й з хори. Велике скупчення тамг фіксується в похованні знатних сарматів (Симоненко 1999), що, ймовірно, відноситься до некрополю Козирського городища.

Окремої уваги заслуговує знахідка «енциклопедії» сарматських тамг, нанесених на архаїчні скульптури мармурових левів, знайдених в кургані римського часу. Відомі й інші сарматські знаки, що походять з території Ольвії та її хори (Козленко 2018).

Проте питання взаємин Ольвії і оточуючих її варварів у римський час досі є дискусійним. Дослідники трактують повідомлення Діона по-різному. В. В. Крапівіна акцентувала увагу на тому, що оратор ні слова не сказав про варварів в складі населення Ольвії або влади над нею сарматських царів, а значить, нічого подібного не було (Крапівіна 1993). М. Б. Щукін розумів

цю проблему по-іншому, вважаючи, що Діон застав Ольвію, що звільнилася від «скіфських» (тобто, сарматських) царів (Щукин 1994). В. М. Зубар писав, що на час приїзду Діона був розірваний ольвійсько-сарматський союз (Зубар 1996), при цьому він також припускав присутність в Ольвії деякої кількості сарматів, але не громадян міста (Зубар 1996). О. В. Симоненко не виключає існування ольвійсько-сарматського союзу при номінальному політичному пріоритеті сарматів (Симоненко 1999). Проаналізувавши сарматські тамги з території Ольвійської держави, Р. О. Козленко дійшов висновку, що сармати дійсно проживали на території Ольвії (Козленко 2018).

Отже, проблема ольвійсько-варварських взаємин у римський час є далекою від остаточного вирішення. На сьогоднішній день немає жодної роботи, в якій проведено всебічний аналіз варварських пам'яток регіону з їх матеріальною культурою.

ЛІТЕРАТУРА

- Виноградов, Ю. Г. 1994. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. *Вестник древней истории*, 2, с. 151—171.
- Зубар, В. М. 1996. Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е. *Археологія*, 4, с. 127—135.
- Козленко, Р. А. 2018. Тамгообразные знаки из Ольвии (к проблеме сарматского присутствия). *Stratum plus*, 4, с. 239—403.
- Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Крапивина, В. В. 1994. Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери. *Археологія*, 2, с. 123—129.
- Русяева, А. С. 1989. До історії взаємовідносин Ольвії з сарматами. В: *Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. Тези доповідей.* Одеса, с. 192—193.
- Симоненко, О. В. 1999. Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави. *Археологія*, 1, с. 106-118.
- Тохтасєв, С. Р. 2013. Иранские имена в надписях Ольвии I—III вв. н. э. В: Тохтасєв, С. Р., Лурье, П. Б. (ред.). *Commentationes Iranicae. Сборник статей к 90-летию В. А. Лившица.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 565—607.
- Щукин, М. Б. 1994. *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе.* Санкт-Петербург: Фарт.

КУЩЕВ Андрій Володимирович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0009-0002-2722-3549, e-mail: kushev.andrey95@gmail.com.

УДК 904.4(282.247.32-196.6)“638”

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В КОНТЕКСТІ СУХОДОЛЬНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ЗА ДАНИМИ ДЖЕРЕЛ XVII століття

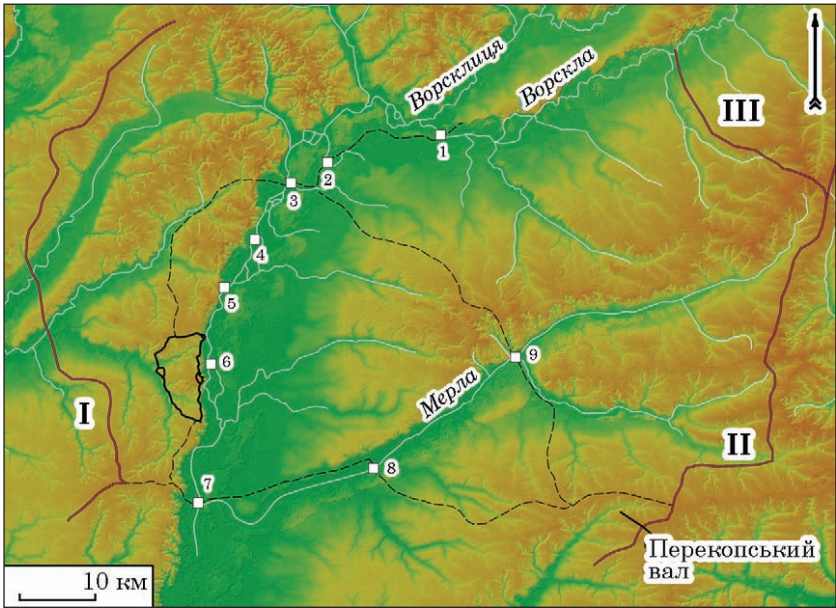
Є. М. Осадчий, О. В. Коротя

Більське городище в ранньому залізному віці було одним з регіональних центрів Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Археологічні дослідження, які ведуться вже понад сто років, виявили значну кількість імпортних предметів, які походять з територій Давньої Греції, міст Криму та Північного Причорномор'я. Всі вони потрапили сюди в результаті подолання десятків кілометрів у різний спосіб — з торговцями, як військові трофеї або були привезені кочовим населенням.

Вивчення шляхів сполучення раннього залізного віку на території Лівобережжя Дніпра в останні роки набуло певної популярності. Цій проблематиці присвячена низка робіт Ю. Болтрика, Д. Гречка, І. Шрамко, С. Заднікова, В. Шерстюка. В них досить ґрунтовно проаналізовані можливі маршрути потрапляння античних імпортів до поселень Північного Сходу Дніпровського Лівобережжя, а також визначено можливі маршрути проходження суходільних шляхів сполучення з опорою на дані археології (Гречко 2022, с. 90—102; Задников 2012, с. 40—42; Шерстюк 2014, с. 161—162, рис. 1; Шерстюк, Прядко 2018, с. 271, рис. 1; Zadnikov, Shramko 2022, р. 813—817).

Найцікавішими, в контексті нашого дослідження, є торгові зв'язки між античними містами Криму і Північного Причорномор'я та Більським городищем. На жаль, писемні джерела, які б описували шляхи в епоху раннього заліза, нам зараз невідомі, і, навіть, більш пізні періоди — аж до пізнього середньовіччя, не залишили нам жодної звістки про їх проходження. Найраніші згадки про наявність шляхів сполучення належать документам ранньомодерної доби, а тому зробимо певну екстраполяцію описів відомих маршрутів та переправ на добу раннього заліза.

Найбільш інформативними, на нашу думку, є ті шляхи та переправи, що функціонували ще до початку масового заселення території Слобожанщини у другій половині XVII ст. Їх використання

Більське городище та сухопутні шляхи сполучення ранньомодерного часу. **Шляхи:** I — Сагайдачний; II — Муравський; III — Бакаїв. **Броди й переправи:** 1 — перелаз в ур. Вила; 2 — Гусячий брід; 3 — переправа біля Охтирського городища; 4 — переправа в Лосичах, ур. Журавна поляна; 5 — Скельський брід; 6 — Більський перевіз; 7 — Опощнянський брід; 8 — Колонтаєвський брід; 9 — переправа біля Торчинова городища

обумовлювалося саме природними чинниками — зручністю пересування та подолання водної перешкоди, на відміну від більш пізніх, де реалізовувалася необхідність потрапляння з одного населеного пункту до іншого. З метою реалізації даного задуму було використано модель рельєфу місцевості, де знаходиться Більське городище та можливі маршрути проходження шляхів та місця переправ (рисунок). Детальний опис та локалізація проходження основних та регіональних шляхових магістралей ранньомодерного часу навколо Більського городища повіту описана в роботі «Шляхи Путивльського повіту XVI—XVII століть» (Осадчий 2024, с. 90—100).

Суходольні шляхи. *Сагайдачний шлях* є найближчим з відомих нам маршрутів, який проходив в цьому регіоні. Його назва пов'язується з маршрутом гетьмана П. Сагайдачного і походом запорозького війська на Москву у 1618 р. Щодо проходження Сагайдачного шляху в районі Більського городища маємо згадку у відписці олепенського воеводи Р. Барятинського, який доповідав, що цей шлях проходив між річками Грунь та Псел степовою ділянкою (РДАДА, ф. 210, оп. 13, спр. 571, арк. 104). Сагайдачний шлях вів

від переправи через Дніпро в районі сучасного міста Кременчук на північний схід між річками Псел та Ворскла. Найбільш близько до Більського городища він підходив в районі Опішні. В цій місцевості рельєф складний, порізаний ярами та долинами невеликих річок, які заважають вільному пересуванню. Найбільш зручним був шлях вздовж краю правого берега Ворскли з Опішні на Глинськ.

Муравський шлях є чи не найбільш відомим на території Лівобережної України. Він виходив з Криму і не перетинав Дніпра, а, отже, був найбільш зручним для пересування. Щодо його експлуатації у добу раннього заліза свідчить наявність оборонних споруд, які знаходилися в межиріччі Коломака та Можя. Перекопський вал, за даними досліджень О. Крютченка, був насипаний ще у скіфський час, перекриваючи, таким чином, рух на північ (Крютченко 2017, с. 292—295). За Перекопським валом Муравський шлях повертав на північний схід, а на північ, до переправ через Ворсклу, вів Бакаїв.

Бакаїв шлях — це досить складна для реконструкції система суходільних шляхів. Наразі ми маємо свідчення про проходження одного з маршрутів, який в документах першої половини — середини XVII століття мав назву Бакаїв. Він починався від сторожі на Розритому кургані у межиріччі Можя та Коломака, а потім прямував до переправ через р. Ворскла (Багалеї 1886, с. 73). Далі дорога мала кілька маршрутів, які вели до переправ між Хотмишськом та Вольним (Акты... 1901, с. 216; Багалеї 1886, с. 226). Від Бакаєва шляху можна було дістатися Більського городища, рухаючись рівним високим плато правого берега р. Ворскла. В місці, де в неї впадала Ворсклиця, була переправа в ур. Вила, звідки рух відбувався вже лівим берегом Ворскли до Гусячого броду та, зрештою виходив на переправу поблизу Охтирського городища (Акты... 1890, с. 263).

Переправи та броди. Переправа та брід були вкрай важливими місцями на шляху. При виборі місця перетину річки важливим було не тільки знайти мілке місце, а й місце спуску та підйому на високий берег. Саме це поєднання визначало популярність місця переправи.

Від Перекопського валу до Більського городища було кілька маршрутів. Спочатку необхідно було прямувати на північний захід до Колонтаївського броду через р. Мерла (Холмогоров 1885, с. 29). Далі можна було рухатися до переправи через Ворсклу, відому, як Опішнянський брід. Ця переправа позначена на карті Г. Л. де Боплана. Вона знаходиться на східній околиці села Міські Млини (Боплан 1990, карта).

Інший маршрут вів на північ вздовж лівих приток р. Мерчик до її впадіння в Мерлу. Переправа через Мерлу знаходилася поблизу Торчинова городища (Акты... 1890, с. 13). Далі рух відбувався межиріччям Хухри та Охтирки. Це степова ділянка басейну лівого берега р. Ворскла, звідки можна було потрапити до зручного місця для перетину Ворскли. Воно розташовувалося навпроти Охтирсько-

го городища, при впадінні р. Охтирка у Ворсклу. Брід в цій місцевості згадується у відписці олешенського воеводи Р. Барятинського 1648 р. та М. Телегіна 1658 р. (РДАДА, ф. 210, оп. 12, спр. 322, арк. 158—160; РДАДА, ф. 210, оп. 12, спр. 481, арк. 88—89).

З Опошнянського броду наверх вів довгий похилий мис, який був єдиною дорогою. Обійти його не було можливості, про що свідчать події Північної війни 1709 р. під час яких війська Карла XII переслідували московський загін (Адлерфельд 2016, с. 110—111). Після підйому на плато дорога вела до Більського городища по відносно рівній місцевості і можна було в'їхати до укріплень з південної частини, ймовірно там, де від великого валу відходить невеликий відрізок.

Від переправи поблизу Охтирського городища до Більського городища вела Грунська дорога (РДАДА, ф. 1209, оп. 1, спр. 34, арк. 163—163 зв.). Від Груні шлях проходив межиріччям Груні та Ворскли Куземинською дорогою (РДАДА, ф. 210, оп. 13, спр. 571, арк. 104). Де саме міг знаходитися в'їзд поки що визначити важко, але можна припустити, що це ділянка валу в районі поселень в урочищі Ставки, де він переривається невеликою балкою (Скорий та ін. 2016, с. 206—208).

Ще одна переправа через р. Ворскла, яка відома за документом 1644 р. — є Більський перевіз (Акты... 1894, с. 135—136). Він знаходився на одному з відгалужень Бакаєвого шляху, який вів від переправи через Ворсклу маршрутом, пізніше описаний воеводою Н. Білосельським (Холмогоров 1885, с. 4—5). Більський перевіз не має чіткого опису. На його розташування опосередковано вказує назва. Судячи з неї, переправа знаходилася навпроти села Більськ. В цьому місці Ворскла має відгалуження — р. Рубіжна, а південніше протікає р. Котельва. Отже, переправа відбувалася північніше Котельви. Ймовірним місцем може бути ділянка між урочищем Зінківщина та північною частиною Східного укріплення. Тут знаходиться багатопарове поселення в урочищі Старий Кар'єр (Шапорда та ін. 2023, с. 44—45). У його південно-західній частині є рештки узвозу, що веде в заплаву і далі до річки Ворскла. Переправа через Ворсклу найбільш зручна була в місці, де розділяються основне річище Ворскли та р. Рубіжна. Південніше необхідно було долати вже два річища, що створювало додаткове навантаження на подорожніх. Підйом із заплави до городища міг проходити схилом навпроти сучасного с. Більськ.

Вище за течією, між Більським перевозом та переправою біля Охтирського городища, є ще кілька місць, де можна було переправитися через р. Ворскла. Першим був Скельський брід. Він зображений на фіксаційному кресленні «Чертёж пасечных угодий вдоль реки Ворсклы между городом Олешней Яблоновско-

го уезда и литовскими городами Куземиным, Грунь Черкасской» 1652 р. На ньому брід розташований між урочищем Скельські Гори та місцем впадіння р. Хухра у Ворсклу (РДАДА, ф. 210, оп. 13, стп. 203, арк. 350). Це місце переправи розташовується поблизу сучасного с. Лутище.

Наступним є брід в урочищі Журавна Поляна. Ця переправа не так добре відома, як решта. Вона була, скоріш за все, місцевою і використовувалася ситуативно. Перші згадки про неї містяться в описі маршруту путивльських сторож 1571 р., де серед решти є опис переправи в «...Буен Борку в Лосицах» (Акты... 1890, с. 13). Пізніше відомо про переправу козаків під Журавною Полянню під час прикордонної війни між Московським царством та Військом Запорозьким 1661 р. (Акты... 1901, с. 371).

Попередньо можемо зробити певні висновки. Більське городище знаходилося в межах досяжності кількох значних суходільних шляхів, відомих нам з джерел XVI—XVII ст. — Муравського, Сагайдачного та Бакаєвого. Ці шляхи вели з півдня на північ і могли бути тими маршрутами, якими імпортні вироби та сировина потрапляли у скіфське середовище. За документами відомі також місця переправи через основні водні артерії, які експлуатувалися ще до початку масового заселення території Слобожанщини у другій половині XVII століття.

ЛІТЕРАТУРА

- Акты... 1890. *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Разрядный приказ. Московский стол. 1: 1571—1634.* Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Акты... 1894. *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Разрядный приказ. Московский стол. 2: 1635—1659.* Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Акты... 1901. *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Разрядный приказ. Московский стол. 3: 1660—1664.* Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- Акты, относящиеся к Малороссии. Сообщены В. И. Холмогоровым. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских.* Москва: Университетская типография, 1885 г., апрель—июнь, кн. 2, с. 1—46.
- Багалея, Д. И. 1886. *Материалы для колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI—XVIII столетии.* 1. Харьков: К. П. Счасни.
- Боплан, Г. Л. де. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя та веденням воен.* Київ: Наукова думка, с. 17—114, карта.
- Гречко, Д. С. 2022. Сухопутні комунікації Дніпровського Лісостепового Лівобережжя скіфського часу. *Феномен Більського городища 2022,* с. 133—139.

Задников, С. А. 2012. Торговые связи Бельского городища с античными городами Северного Причерноморья. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 40—42.

Крюченко, А. А. 2017. Перекопский вал на Харьковщине. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 292—298.

Осадчий, Є. М. 2024. *Шляхи Путивльського повіту XVI—XVII століть*. Харків: Експрес-книга.

Російський державний архів давніх актів. Ф. 210, оп. 12, спр. 322, арк. 92—176.

Російський державний архів давніх актів. Ф. 210, оп. 12, спр. 481, арк. 88—89.

Російський державний архів давніх актів. Ф. 210, оп. 13, спр. 571, арк. 102—104.

Російський державний архів давніх актів. Ф. 210, оп. 13, спр. 203, арк. 350.

Російський державний архів давніх актів. Ф. 1209, оп. 1, спр. 34, арк. 161—170.

Скорий, С. А., Приймак, В. В., Шапорда, О. М. 2016. Нові поселення доби раннього заліза на півночі Більського городища. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 206—208.

Шапорда, О. М., Задников, С. А., Буйнов, Ю. В., Семененко, А. О. 2023. Поселення Старий кар'єр — розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища 2021—2022*, с. 42—102.

Шерстюк, В. В. 2015. До питання про локалізацію кургану Опішлянка. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 160—167.

Шерстюк, В. В., Прядко, О. О. 2018. Картографування пам'яток давньоруського часу долини р. Оржиця: до реконструкції давніх шляхів регіону. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 270—279.

Щоденник... 2016. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині (пер. з англ. О. Герасимчука). *Сіверянський літопис*, 2, с. 103—116.

Zadnikov, S., Shramko, I. 2022. Rhodian Amphora from Lutishche and the Question of the Greek Imports of the Hellenistic Period in the Forest-steppe Scythia. In: Rembart, L., Waldner, A. (ed.). *Manufacturers and markets. The Contributions of Hellenistic Pottery to Economies Large and Small*. Proceedings of the 4th Conference of IARPotHP, Athens, November 2019, 11th—14th, 4 (IARPotHP 4). Wien: Phoibos, p. 813—822.

КОРОТЯ Олексій Володимирович, магістр історії, заступник директора, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ»; аспірант, Сумський державний педагогічний університет, Котельва, Україна.

ORCID: 0000-0003-2919-8375, e-mail: korotia.oleksii@gmail.com.

ОСАДЧИЙ Євген Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут прикладної фізики НАН України; старший викладач, НН Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету, Суми, Україна.

ORCID: 0000-0002-9143-110X, e-mail: osadchij.75@gmail.com.

ГОРОДИЩА В УРОЧИЩІ ВИШНЕВА ГОРА ПОБЛИЗУ С. ВОРГОЛ НА СУМЩИНІ — ПАМ'ЯТКА КІЛЬКОХ ЕПОХ

Д. В. Каравайко, М. В. Хоружа

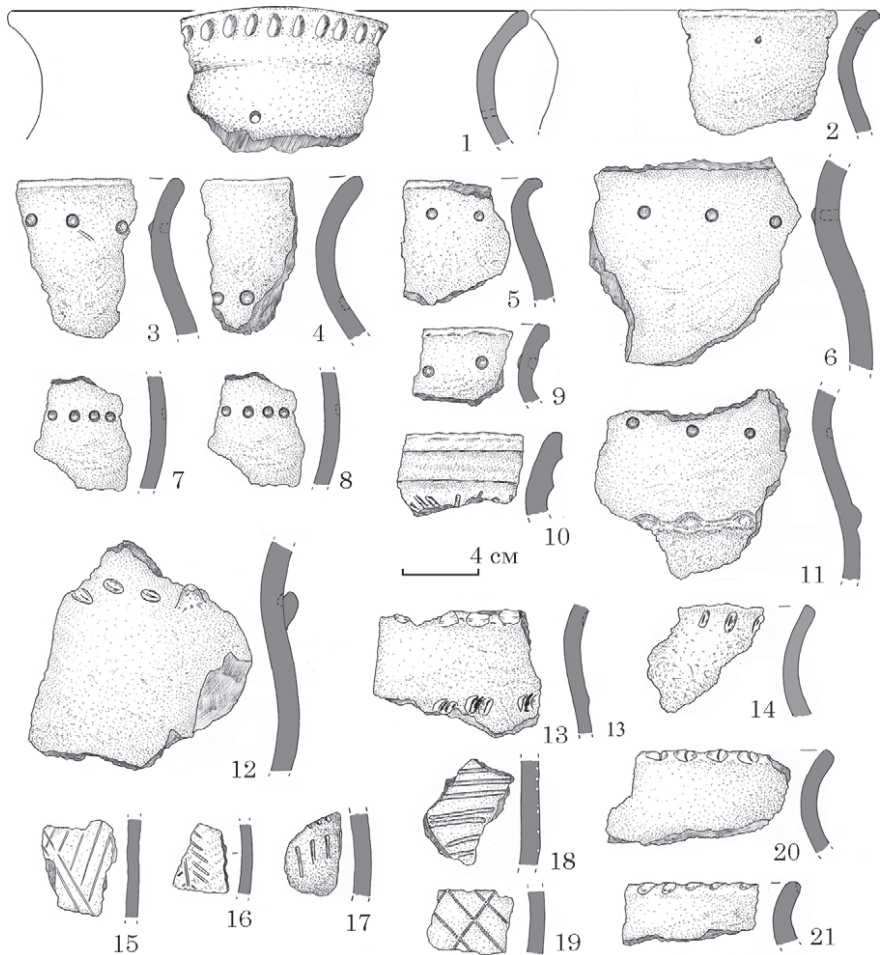
Для цілісного та об'єктивного сприйняття будь-якої пам'ятки археології необхідним моментом є характеристика всіх без виключення етапів її існування. В першу чергу це стосується городищ. Традиційно існування такого археологічного комплексу пов'язано з часом побудови або функціонування самих укріплень. Разом з тим, матеріали більш раннього часу, хоч і не завжди, ігноруються, або згадуються опосередковано. Одним з таких прикладів є городища в урочищі Вишнева Гора поблизу с. Воргол на Сумщині.

Городища займають два високі миси правого берега р. Клевень, правої притоки Сейму. Площа східного городища сягає 1,1 га, західного — 1 га¹. Вперше дослідження тут були проведені в 1949 році Д.Т. Березовцем. Коротко результати цих робіт можна підсумувати наступним чином: східний мис заселяється в скіфський час, а наприкінці VIII — на початку IX ст. на обох мисах виникають укріплення, створені сіверянами. Городища існують довгий проміжок часу і можуть бути ототожені з літописним Ворголом, що згадується в літописі під 1283 роком (Березовець 1955, с. 58—61). З 2023 року дослідження городищ в урочищі Вишнева Гора розпочала Путивльська археологічна експедиція. Протягом одного польового сезону на східному укріпленні розкопано 116 м². Вперше проведені роботи на поселенні поруч. Тут досліджено 36 м². Отримані матеріали, разом із результатами розкопок Д. Т. Березовця, дозволяють уточнити хронологічні рамки для кожного з етапів існування цієї пам'ятки.

Вперше обґрунтовану культурно-хронологічну атрибуцію пам'ятка отримала після розвідок І. І. Ляпушкіна 1947 року. Було виділено два етапи її існування: перший був пов'язаний з так званою зольничною культурою, другий представлено матеріалами слов'яно-руського часу, а саме роменською та великокнязівською культурами (Ляпушкін 1961, с. 60). Ті ж періоди розглянуті в єдиній статті Д. Т. Березовця, в якій висвітлено результати розкопок 1949 року (Березовець 1955, с. 58—61). Основ-

---

¹ Загальний опис городищ міститься в кількох працях, що позбавляє нас від повтору (Каравайко 2018, с. 265—266; 2023, с. 24—36; Моргунов та ін. 2022, с. 84—87).

Рис. 1. Кераміка лебедівської культури з урочища Вишнева Гора

ну частину матеріалу, здобутого в 1949 році, дослідник передав до Сумського обласного краєзнавчого музею, де він зберігається і зараз. Окремі речі скіфського часу були надані для роботи В. А. Іллінській і опинилися в колекції разом з матеріалами розкопок городища Ширяєве¹. І, нарешті, в окремій колекції Науккових фондів Інституту археології НАН України (колекція № 124) теж присутня кераміка з розкопок городищ в урочищі Вишнева Гора. Звертають на себе увагу 14 фрагментів вінець та стінок горщиків пізньобронзового часу (рис. 1: 2—13, 21). Точне місце їх

¹ Наукові фонди Інституту археології НАН України, колекція № 157.

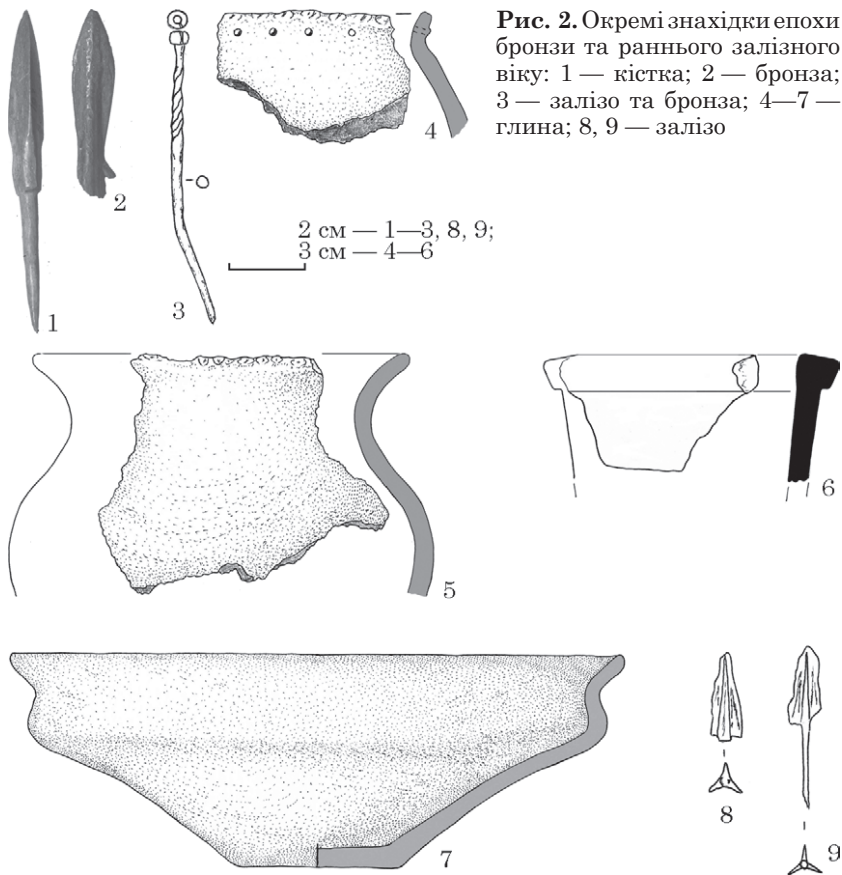

знахідки (Східне або Західне городище) за наявною документацією встановити не можливо. Ще кілька фрагментів посуду цього ж періоду знайдені під час розвідок 2012 та розкопок 2023 років (рис. 1: 1, 14—20)¹. Останні виявлені переважно на східному укріпленні і лише один вінець — на поселенні (рис. 1: 14).

Основними домішками в тісті є шамот, подекуди з включенням окремих фрагментів жорстви. Окремі фрагменти (напр.: рис. 1: 15—16) мають включення піску. Частина стінок прикрашено прокресленими лініями (борозенками), що по-різному скомбіновані, та дрібнозубчастим штампом (рис. 1: 15—19). Такий декор знаходить прямі аналогії в тшинецько-комарівській культурі та сосницьких старожитностях зокрема (Березанская 1972, табл. IX; XII: 9; XXXV: 4; LXI: 3). Наявність валика, що розчленований пальцевими вдавленнями, та конічного наліпу, вірогідно, слід пов'язувати з впливом білогрудівсько-чорноліських традицій (рис. 1: 11—12). Бантикоподібні заціпи, виконані двома пальцями одночасно (рис. 1: 13), характерні і для бондарихинської кераміки, зокрема, на самому пізньому етапі існування культури (Буйнов 2005, рис. 2: 1; 3: 1, 10), і для пам'яток з керамікою малобудківського типу, а також пізньососницьких поселень (Буйнов, Левченко 2021, с. 26). Більшість фрагментів прикрашено округлими, або іншої форми, вдавленнями під вінцем. Такий декор є типовим для посуду лебедівської культури (Березанская 1976, с. 204). Якщо виходити з позиції, що вся кераміка пізньобронзового часу, яка знайдена в урочищі Вишнева Гора, є одночасною, то її культурна приналежність має бути визначена в межах саме лебедівської культури. З огляду на наявність в орнаментативній і більш пізніх мотивів, час існування поселення попередньо визначаємо в широких межах — XI—IX (початком VIII) ст. до н. е., тобто хронологічними рамками всієї культури (Березанская 1976, с. 214). Разом з тим дата може бути дещо уточнена. На східному укріпленні було знайдено кістяний наконечник з довгим округлим черешком та тригранним вістрям (рис. 2: 1). Д. Т. Березовець відмічав, що він дещо раніший за скіфську кераміку (Березовець 1949, с. 49). Найближчі аналогії² воргольському вістря походять з малобудківського горизонту бондарихинського поселення Рідний Край I (Сіверськодонецький лісостеп) та з поселення богуславсько-білозерської культури Безіменне II в Приазов'ї (Буйнов, Левченко 2021, с. 24, рис. 2: 20). За В. А. Ромашко, такий наконечник відноситься до 4 типу, 2 виду і побутував протягом XII—XI ст. до н. е. на етапі ББК 1 (Ромашко 2013,

¹ Автори щиро дякують к. і. н. Ю. В. Буйнову за консультацію та допомогу в атрибуції кераміки доби пізньої бронзи.

² Щоправда, черешок в цих екземплярах значно коротший.

Рис. 2. Окремі знахідки епохи бронзи та раннього залізного віку: 1 — кістка; 2 — бронза; 3 — залізо та бронза; 4—7 — глина; 8, 9 — залізо

с. 113, 189—202, рис. 97: 17). Тут потрібно відмітити, що кістяні вістря були широко розповсюджені в північних лісових культурах від доби бронзи до середньовіччя. Аналогічний воргольському наконечник відомий і в сарматських старожитностях¹ (Хазанов 2008, с. 102, рис. 25: 17), що слід врахувати, адже матеріал цього періоду теж наявний на городищі Воргол Східний.

На сьогоднішній день лебедівська культура вивчена недостатньо, а публікації результатів дослідження її пам'яток та матеріального комплексу в цілому поодинокі. Приємним виключенням є нещодавні дослідження ІКЗ «Більськ» на поселенні Старий кар'єр. Серед іншого, виявлено дві споруди лебедівської культури, зібрано виразний керамічний матеріал (Шапорда, Задніков, Буйнов, Семененко 2023, с. 68, 77—82, рис. 30—32, 34). Останній

¹ І в цьому екземплярі черешок короткий.

знаходить багато спільного з воргольськими знахідками, особливо в орнаментальних мотивах. В урочищі Вишнева Гора поки що не виявлено посуду, прикрашеного перлинами. Та й кількісно ця кераміка значно поступається, що ускладнює будь-які порівняння.

Наприкінці відмітимо, що майже всі відомі поселення лебедівської культури мають низьку топографію та розташовані поблизу води (Березанская 1976, с. 191). На цьому фоні воргольське поселення Вишнева Гора суттєво відрізняється від інших, адже влаштоване на високому правому березі ріки.

Наступний етап існування поселення пов'язаний з виникненням на обох мисах укріплень. Після дослідження валу та рову Східного городища, Д. Т. Березовець зробив висновок, що фортифікація була побудована сіверянами (Березовець 1955, с. 61). Втім, за його ж даними, в насипу валу були відсутні знахідки. В стратиграфії зафіксовано шари глини та чорнозему, що чергуються. На глибині 3,15 м виявлено прошарок, який містив в собі залишки горілого дерева та опаленої глини (Березовець 1949, с. 49—50; 1955, с. 61). Очевидно, що це може свідчити як раз на користь виникнення валу східного укріплення саме в скіфський час. В цей же період з'являються укріплення і на західному мисі. Тут влаштовано високий та короткий вал. Аналогічні оборонні споруди відомі переважно на Сеймі та тільки в ранньому залізному віці. Говорити про більш точний час створення валу Західного городища немає підстав. Так само проблематично і більш вузько, ніж скіфський період, датувати саму пам'ятку. Знахідки тут поодинокі та малоінформативні з огляду на хронологію. Більше даних маємо для Східного городища.

До найбільш ранніх речей слід відносити бронзове вістря стріли ранньоскіфського часу, знайдене ще в 1949 році (рис. 2: 1). Другою—третьою чвертями VI ст. до н. е., за аналогіями з Марицького городища, датується знайдена в 2023 році шпилька з перевитим стрижнем та маленькою бронзовою шайбочкою на верхньому кінці (рис. 2: 3). За В. Г. Петренко, стилістично схожі прикраси побутують протягом VI ст. до н. е. (Петренко 1978, с. 14—15, табл. 9: 28, 29). Використовувати воргольську шпильку для визначення нижньої дати скіфського періоду існування городища слід вкрай обережно, адже вона біметалева і прямих аналогій не має.

Інші речі, знайдені під час розкопок 2023 року, вкладаються в межі VI—V ст. до н. е., втім, можуть існувати і пізніше. Кераміка цього періоду має характерні проколи під вінцем. В тісті домішки дрібного кварциту (рис. 2: 4).

Третій етап існування городища Воргол Східне та поселення за його валом виділений нами поки що умовно. Керамічний комплекс пам'ятки не є однорідним. Разом з описаною вище ке-

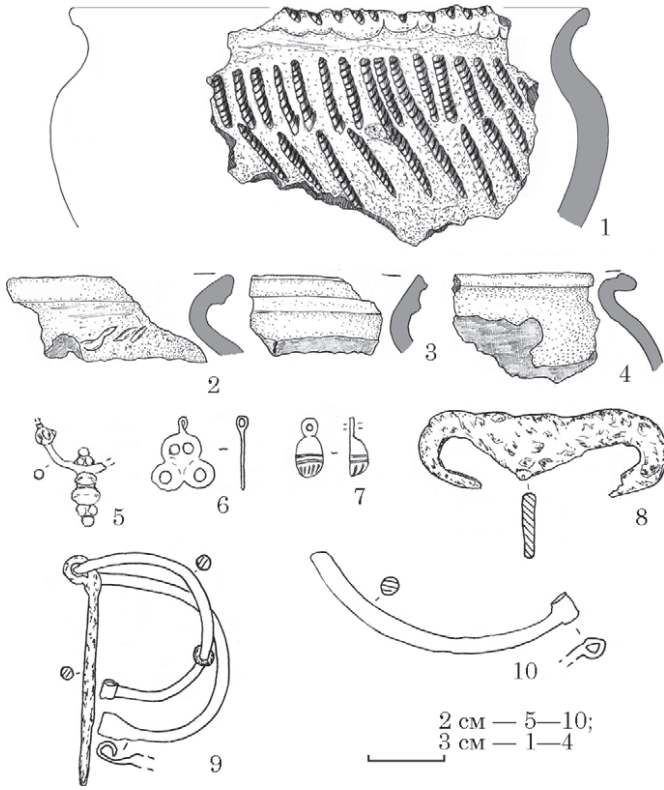
рамікою, значний відсоток належить горщикам без проколів та прикрашених по краю вінця пальцевими вдавленнями. Основною домішкою в таких посудинах є шамот (рис. 2: 5). Аналогічний керамічний комплекс, де трапляється кераміка з різними домішками та орнаментацию, наявний у верхньому горизонті городища Ширяєве, що попередньо датований останньою чвертю V — IV ст. до н. е. (Каравайко, 2023, с. 198, рис. 263). Надійні хроноіндикатори для IV ст. до н. е. на східному городищі не виявлені. На поселенні знайдено вінець фасоської амфори, що побутує не раніше 30-х років IV ст. до н. е. (рис. 2: 6) ¹.

Не виключено, що і знахідки античного посуду, і кераміка без проколів можуть бути пов'язані з наступним етапом існування пам'ятки в урочищі Вишнева Гора. Умовно назвемо його «зарубинецьким». До часу не раніше кінця III — II ст. до н. е. належить знахідка цілої форми лощеної миски з чітко виділеним ребром. Діаметр вінця складає 24 см, дна — 6,5 см, висота — 8,5 см (рис. 2: 7). Миску знайдено в верхній частині культурного шару східного укріплення. З розкопу на поселенні за валом походять два залізни трьохлопасні черешкові наконечники (рис. 2: 8, 9). Аналогічні стріли з'являються в ранньосарматський час, а широке розповсюдження отримують наприкінці елліністичного періоду (Симоненко 2004, с. 137, рис. 3: 10). Ранніми ознаками є склепінчаста (?) голівка та довгий черешок (Хазанов 2008, с. 91—94, рис. 22: 11—12).

Наступного разу два миси високого правого берега Клевені поблизу с. Воргол були заселені сіверянами. Д. Т. Березовець вважав, що обидва городища виникають наприкінці VIII або в XI ст. н. е. та існують доволі довгий проміжок часу (Березовець 1955, с. 61). Щодо синхронності заселення західного та східного укріплень, питання залишимо відкритим ². Дослідження 2023 року дозволили уточнити час заселення Східного городища. В керамічному комплексі абсолютну переважають фрагменти ліпленої кераміки (рис. 3: 1). Відсоток кружального давньоруського посуду складає 21 %. Проте саме він є основою для датування пам'ятки. З огляду на форми вінця, період існування сіверянського городища Воргол Східний можна визначити в межах середини X — початку XI ст. (рис. 3: 2, 3). Лише один вінець, що має характерну закраїну, можна з певною долею обережності віднести до дещо пізнішого часу (рис. 3: 4). В зазначені

¹ Визначення к. і. н. С. А. Заднікова.

² Колекція, що зберігається в фондах Сумського обласного краєзнавчого музею під час військового стану нам не доступна. Матеріалів, що отримані в результаті розвідок 2012 року з майданчика Воргол Західне, недостатньо для визначення часу існування цього укріплення. З огляду на знахідки ливарної формочки для виготовлення скроневої сережки та кераміку, (Каравайко 2023, с. 33—34, рис. 48: 5—18; 49) життя на західному мисі тривало протягом IX—X ст.

Рис. 3. Знахідки роменської культури з городища Воргол Східне та поселення за валом: 1—4 — глина; 5—7 — бронза; 8, 10 — залізо; 9 — залізо та бронза

хронологічні межі «вкладаються» й окремі металеві знахідки (рис. 3: 5—8). Очевидно, поселення за валом було синхронним. Саме не раніше середини X ст., на думку В.В. Приймака, можуть бути датовані підковоподібні фібули (Приймак 2018). На поселенні знайдено один цілий біметалевий екземпляр та уламок залізного (рис. 3: 9, 10). Обидва сіверянські городища припиняють своє існування не пізніше початку XI ст. Відтак, жодних підстав для ототожнення цих укріплень з літописним Ворголом немає. Втім, це питання вже було детально висвітлене (Моргунов та ін. 2022, с. 223—229).

Отже, вперше миси в урочищі Вишнева Гора поблизу с. Воргол заселяються наприкінці епохи бронзи, приблизно в XI ст. до н. е., племенами лебедівської культури. Городища виникають в ранньому залізному віці. Час виникнення Східного укріплення попередньо відносимо до середини, або кінця VI ст. до н. е. Для

реконструкції подальших подій I тис. до н. е. поки що бракує матеріалу. За однією з версій, життя на східному укріпленні припиняється не пізніше середини V ст. до н. е., а повторно воно було заселене племенами зарубинецької культури наприкінці III — в II ст. до н. е. За іншою — наявні три етапи: VI—V ст. до н. е.; IV — початок III ст. до н. е.; ранній зарубинецький. А от чи був той розвиток безперервним, чи мав хронологічні розриви, залишається питанням. Нарешті, останній етап існування поселення в цьому урочищі пов'язано з сіверянами. Східне городище та поселення за валом існували протягом другої половини X ст. Дата городища Воргол Західне поки не з'ясована.

ЛІТЕРАТУРА

- Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в северной Украине*. Киев: Наукова думка.
- Березанская, С. С. 1976. Лебедовская культура эпохи бронзы в лесостепной Украине. В: Березанская, С. С (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы*. Киев: Наукова думка, с. 190—221.
- Березовець, Д. Т. 1949. *Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції 1949 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/9.
- Березовець, Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 49—66.
- Буйнов, Ю. В. 2005. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблемы взаимосвязей. *Древности 2005*, с. 246—255.
- Буйнов, Ю. В., Левченко, Н. Ю. 2021. Некоторые вопросы историко-культурного развития бондарихинских племен в бассейне Северского Донца. В: Скорий, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи. Збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва, с. 22—38.
- Каравайко, Д. В. 2018. О трех городищах скифского времени Путивльского Посеймья. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 264—286.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 рр.)*. Київ: ІА НАН України.
- Лягушкин, И. И. 1961. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами*. Материалы и исследования по археологии, 104. Москва: Наука.
- Моргунов, Ю. Ю., Приймак, В. В., Осадчий, Є. М., Коротя, О. В. 2022. *Городища роменсько — давньоруського часу на території Сумської області*. Харків: Експрес-книга.
- Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5. Москва: Наука.
- Приймак, В. В. 2018. Подковообразные фибулы из древнерусских памятников Левобережья Днепра. *Filo Ariadne*, 3, <https://s.esrae.ru/filoariadne/pdf/2018/3/230.pdf>.
- Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Симоненко, А. В. 2004. Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. В: Раев, Б. А. (ред.). *Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии*. Краснодар, с. 134—173.

Хазанов, А. М. 2008. *Очерки военного дела Сарматов*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Шапорда, О. М., Задніков, С. А., Буйнов, Ю. В., Семененко, А. О. 2023. Поселення Старий кар'єр — розвідки, розкопки та перспективи подальших досліджень. *Археологічні дослідження Більського городища 2021—2022*, с. 42—102.

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0000-0001-9309-6707, e-mail: dmytro.karavaiko@gmail.com.

ХОРУЖА Майя Володимирівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0009-0001-0075-0587, e-mail: pchiolkam@gmail.com.

УДК 904.3(477.54)“638”

КОМПЛЕКС ПРИМІЩЕНЬ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛЯ м. ДЕРГАЧІ

К. Ю. Пеляшенко

Річка Лопань є складовою частиною басейну Сіверського Дінця, лісостепова смуга на захід від цієї водної артерії була досить щільно заселена в скіфський час протягом кінця VI — IV ст. до н. е.

Пам'ятки басейну Лопані є периферійними, вони розташовані на півночі великого сіверськодонецького ареалу і довгий час не привертала уваги фахівців. Картографування всіх відомих археологічних пам'яток скіфського часу на Лопані було здійснено нещодавно (Пеляшенко 2021). Згідно отриманим даним, в середній течії р. Лопань та в околицях міста Дергачі, виділяється район найбільшої концентрації археологічних об'єктів, що представлені відкритими поселеннями та двома курганными могильниками. Окрім розвідок в цьому районі, в останні роки були проведені археологічні розкопки: дослідження курганного могильника «Дергачі» (2018—2019) та поселення «Дергачі-Луки» (2020—2021) (Пеляшенко 2020; 2023).

Публікація присвячена комплексу з трьох приміщень скіфського часу, два з яких можуть бути інтерпретовані як житлові та одне як господарське. Розглянуто особливості конструкції, а також матеріали з заповнення досліджених об'єктів.

Багатошарове поселення «Дергачі-Луки» розташовано на західній околиці м. Дергачі, на території Харківської обл. За топографією поселення знаходиться на високому донному підвищенні у заплаві лівого берега р. Лопань, його орієнтовні розміри 200 × 200 м. Це досить рідкісний випадок фіксації поселенської пам'ятки скіфського часу з насиченим культурним шаром та стаціонарними археологічними об'єктами в низьких топографічних умовах. Майже всі стаціонарні лісостепові поселення даного періоду розташовані на високих надзаплавних терасах, або взагалі на вододілах, по краях відрогів глибоких ярів. Окрім матеріалів раннього залізного віку тут зафіксований культурний шар та об'єкти фінального бронзового віку, що відносяться до бондаринської культури.

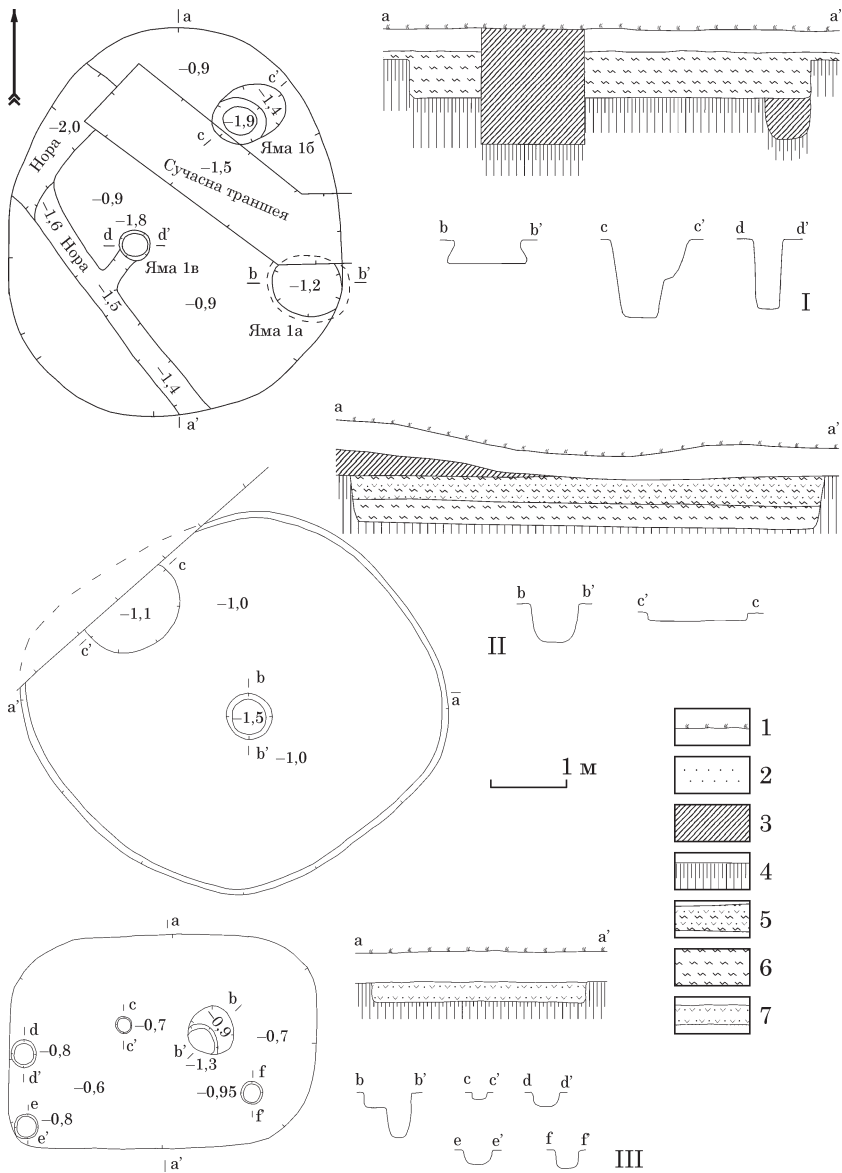
Поселення було виявлено в 2018 р., інформація про знахідки надійшла від випускників історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна Олексія Третьяка та Ігоря Буцького. В цьому ж році здійснено обстеження, у ході якого було зафіксовано пошкодження культурного шару внаслідок прокладення траншеї, а у відслоненнях виявлені сліди археологічних об'єктів (Пеляшенко 2018). Зазначені археологічні об'єкти були досліджені в 2020 р. в рамках розвідок по Харківській області (дослідження здійснювались на підставі кваліфікаційного документу, виданому Віталію Окатенко, керував роботами в Дергачах Костянтин Пеляшенко) (Окатенко та ін. 2020, с. 39—45). У стінках траншеї було досліджено чотири об'єкти: три з яких виявились господарськими ямами, а один — великим приміщенням з заглибленою основою.

У 2021 р. експедиція Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна під керівництвом Костянтина Пеляшенка здійснила розкопки поселення на ділянці поряд з виявленими раніше об'єктами (Пеляшенко 2023). Закладено розкоп, загальна площа якого склала 150 кв. м., на ній було виявлено ще два приміщення з заповненням скіфського часу, що разом з об'єктами дослідженими в 2020 р., складають єдиний житлово-господарський комплекс.

Отже в межах дослідженої площі, на невеликій відстані один від одного, було знайдено три приміщення, характеристика яких наведена нижче.

Приміщення 1 (дослідження 2020 р.). Об'єкт фіксувався з рівня передматерикового сірого супіску у вигляді заглибленого в материк котловану овальної форми, що витягнуто по лінії північ-південь (рис. 1: Д). Розміри об'єкту 5,3 × 4,1 м (орієнтовна площа 17 м²). Дно приміщення знаходилось на 0,9 м від сучасної денної поверхні. Стінки котловану переважно вертикальні, лише в деяких місцях трохи похилі до дна. Від рівня давньої поверхні приміщення заглиблено на 0,5 м.

Рис. 1. Плани та розрізи об'єктів з поселення «Дергачі-Луки»: I — приміщення 1 (2020 р.); II — об'єкт 1 (2021 р.); III — об'єкт 10 (2021 р.). **Умовні позначення:** 1 — сучасна денна поверхня; 2 — супісок; 3 — перевідкладений ґрунт (сучасні перекопи); 4 — похований ґрунт (сірий супісок, що переходить у материковий пісок); 5 — чорноземно-супіщаний ґрунт з вмістом золи; 6 — золистий ґрунт; 7 — чорноземно-супіщаний ґрунт

Заповнений котлован об'єкту світло-сірим золистим ґрунтом, який був насичений артефактами скіфського часу. Внаслідок господарської діяльності та природних чинників, археологічний об'єкт зазнав кількох пошкоджень: сучасний перекоп — траншея шириною 1 м, що перерізала дно комплексу; звірина (лисяча) нора, що проходила через приміщення з північного заходу на південний схід та мала ширину 0,4—0,45 м, в деяких місцях перерізала дно приміщення. В заповненні цієї нори, біля самого входу, що розташований на зрізаному краю дюни, зафіксовано цілий скелет лисиці. В північно-західній частині нора тварини розширюється в котлован, що міг бути утворений внаслідок полювання на лисиць.

На дні приміщення зафіксовано три ями. Дві з них можуть бути інтерпретовані як стовпові (ями 1б та 1в), а одна як господарська (яма 1а).

Яма 1а — розташована в південно-східній частині приміщення, вона округлої форми та має розміри 0,9 × 0,8 м. Стінки розширювалися до дна у вигляді підбою, а глибина від дна приміщення складає 0,3 м. Заповнена яма таким самим золистим ґрунтом з поодинокими фрагментами ліпленого посуду.

Яма 1б — стовпова яма неправильної округлої форми, розташована в північно-східній частині приміщення. Стінки ями похилі та сильно звужуються до дна, а глибина від рівня пола приміщення 1,0 м, вона також заповнена золистим ґрунтом.

Яма 1в — стовпова яма округлої форми діаметром 0,4 м, розташована в центральній частині приміщення зі зміщенням в південно-західну частину. Глибина від рівня долівки 0,90 м, заповнена яма золистим ґрунтом сірого кольору.

Об'єкт 1, розкоп 1 (приміщення, дослідження 2021 р.). Приміщення зафіксовано в межах розкопу 1 і на зачистці фіксувалось у вигляді великої плями злистого м'якого ґрунту. Об'єкт мав неправильно округлу форму, західна частина якого була зруйнована внаслідок підрізки донного підвищення (рис. 1: П). Розміри котловану по лінії північ—південь та схід—захід становлять 4,95 × 5,6 м (орієнтовна площа 19,5 м²). Глибина від рівня сучасної денної поверхні до дна — 1,0 м, від рівня давньої поверхні — 0,6 м, стінки трохи похилі. По центру об'єкта, трохи зі зміщенням на південь, зафіксована стовпова яма, діаметром 0,6 м, стінки якої похилі, глибина її від рівня дна приміщення — 0,5 м. В північно-західній частині зафіксоване невелике поглиблення, скоріш за все, господарська яма в приміщенні. Вона була округлої форми, проте частина її зруйнована підрізкою схилу дюни. Орієнтовний діаметр ями 1,3 м, а глибина від рівня дна об'єкта 0,1 м, стінки вертикальні.

Заповнена яма золистим ґрунтом, насиченим знахідками переважно скіфського часу. Втім за кольором та щільністю мож-

на розрізнити два шари заповнення: під ріллею, від 0,35/0,4 до 0,7 м — шар темнішого чорноземно-золистого ґрунту, від 0,7 до 1 м шар м'якшого золистого ґрунту світло-сірого відтінку. Обидва шари містили матеріали скіфського часу, приблизно в однаковій кількості.

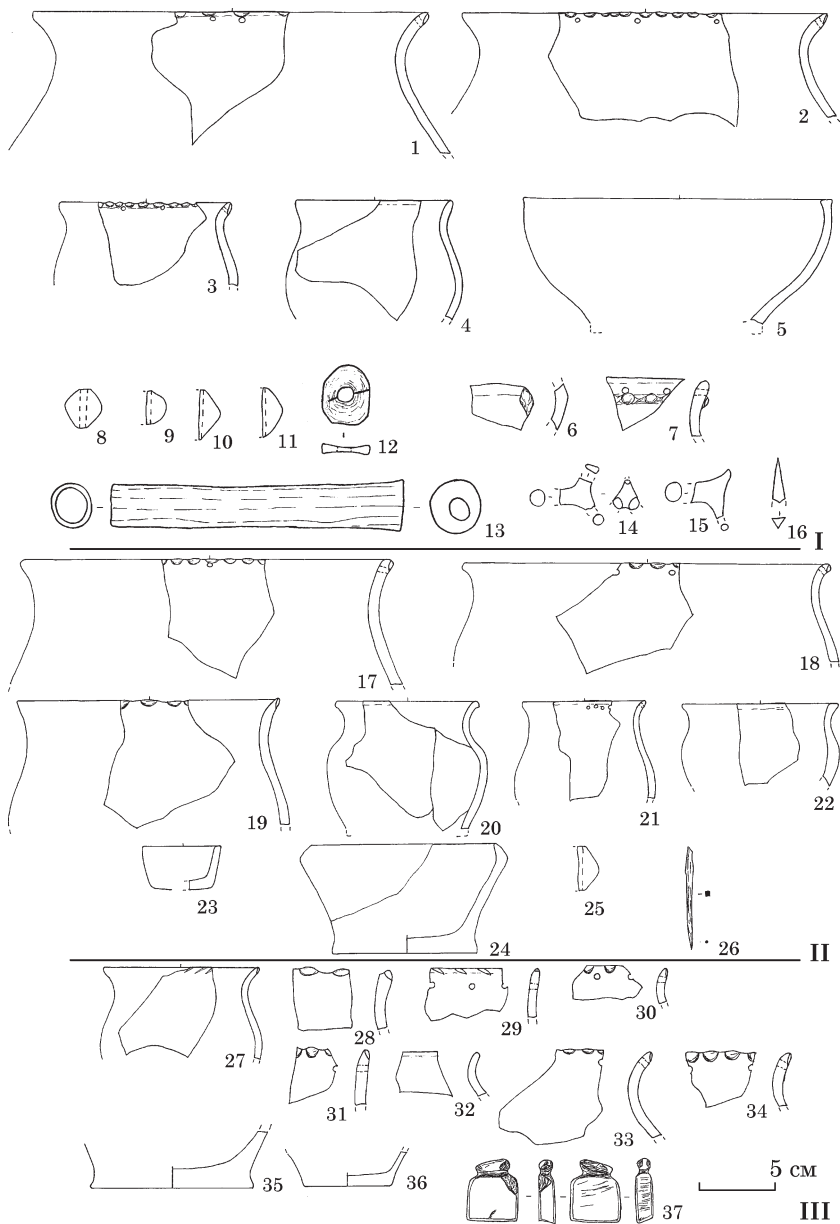
Об'єкт 10, розкоп 1 (приміщення, дослідження 2021 р.). Зафіксовано в межах розкопу 1 на рівні передматерикового супіску, на зачистці об'єкт простежено у вигляді нечіткої плями чорного супіску. Приміщення мало в плані підпрямокутну форму з заокругленими кутами (рис. 1: III). Воно витягнуто по лінії схід—захід, розміри заглибленої частини по лінії схід—захід та північ—південь складають 4,0 × 2,8 м (орієнтовна площа 11 м²). Котлован приміщення заглиблений в материк на 0,2 м, його стінки відносно рівні, а глибина від рівня сучасної денної поверхні складає від 0,6 до 0,7 м. На дні об'єкта зафіксовано кілька стовпових ям. Найбільш велика знаходиться в центральній частині зі зміщенням на схід, вона має діаметр широкої частини (приямка) 0,6 м, а заглибленої частини 0,25 × 0,3 м, глибина її від рівня дна складає 0,6 м. Вірогідно це сліди центрального стовпа, оскільки інші стовпові ями, що зафіксовані під стінами, в куту, або під краєм приміщення мали менші розміри та глибину. Діаметр цих стовпових ямок складає від 0,2 до 0,35 м, а глибина від рівня пола 0,7, 0,8 та 0,9 м.

Заповнена яма однорідним чорним супіщаним ґрунтом, в якому виявлені численні знахідки, що, переважно, відносяться до скіфського часу.

Всі три об'єкти були розташовані досить близько один до одного, відстань між двома приміщеннями округлої форми (приміщення 1, 2020 р. та об'єкт 1, 2021 р.) складає 7 м, обидва розташовані по краю дюнного підвищення, що на сьогоднішній день зазнало антропогенного впливу та частково було сплановано. Приміщення прямокутної форми (об'єкт 10, 2021 р.) знаходиться між двома округлими приміщеннями з відхиленням на схід. Отже, відстань між найближчими об'єктами складає 3—4 м, окрім того, навколо цих приміщень розкопано кілька господарських ям, що містили матеріали скіфського часу.

Компактне розміщення, а також особливості предметів матеріальної культури з заповнення, дозволяють розглядати ці об'єкти як один житлово-господарський комплекс.

Як і на багатьох інших лісостепових поселеннях скіфського часу, основним масовим матеріалом є фрагменти ліпленого посуду, серед якого завжди переважають уламки горщиків. Горщики мають слабо або сильнопрофільований тулуб, плавно відігнуті вінця та прикрашені пальцевими вдавленнями у поєднанні з наскрізними проколами (рис. 2: 1, 2, 17, 18, 30, 31, 33,

Рис. 2. Знахідки з заповнення приміщень на поселенні «Дергачі-Луки»: I — приміщення 1 (2020 р.); II — об'єкт 1 (2021 р.), III — об'єкт 10 (2021 р.); 1—11, 14, 15, 17—25, 27—36 — глина; 12, 13 — кістка; 16 — бронза; 26 — залізо; 37 — камінь

34), лише пальцевими вдавленнями (рис. 2: 19, 28) або косими насічками та проколами (рис. 2: 29). Лише один фрагмент вінець прикрашений наліпним пружком з пальцевими вдавленнями (рис. 2: 7).

У кожному приміщенні знайдені фрагменти невеликих за розмірами та об'ємом горщиків, що переважно неорнаментовані, а іноді повторюють орнамент великих горщиків (рис. 2: 3, 4, 20—22, 27). Невеликою кількістю представлені миски (рис. 2: 5, 24), одна мініатюрна посудинка (рис. 2: 23), один фрагмент лискової корчаги з виділеним ребром (рис. 2: 6).

Глиняні вироби представлені пряслами (рис. 2: 8—11, 25), двома уламками зооморфних статуеток (рис. 2: 14—15).

Серед інших знахідок: в приміщенні 1 (2020 р.) знайдено кістяний виріб у вигляді трубочки (рис. 2: 13) та підвіску з хребця великої риби (рис. 2: 12), уламок бронзового тригранного накопечника стріли (рис. 2: 16); з об'єкту 1 (2021 р.) походить залізна проколка (рис. 2: 26); в заповненні об'єкта 10 (2021 р.) знайдено цікавий точильний камінь, що має антропоморфні риси (рис. 2: 37). Такі антропоморфні артефакти трапляються в матеріалах доби пізньої бронзи та раннього залізного віку. Ряд аналогій та питання їх інтерпретації розглянуто в окремій статті Володимира Горбова та Катерини Кабанової (2010, с. 96—101).

Хронологію оглянутих комплексів допомагають визначити також знахідки з культурного шару та господарських ям, що були досліджені поряд. Серед цих матеріалів є кілька бронзових наконечників стріл: два трилопатевих та один тригранний, що характерні для сагайдачних наборів другої половини V — IV ст. до н. е. Невеликі фрагменти стінок античних амфор не мають морфологічних рис достатніх для визначення центру виробництва та хронології. Також слід зазначити знахідку ромбічної намистини з синього непрозорого скла, що була виявлена в заповненні великої господарської ями поряд з приміщенням 1 (2020 р.). Даний тип прикрас, разом з пірамідальними та дрібними біконічними намистинами, можуть виступати в якості хроноіндикаторів, вони характерні для поховальних комплексів другої половини V — першої чверті IV ст. до н. е. (Лесков та ін. 2023, с. 359—361).

Одним з актуальних питань є інтерпретація великих заглиблених об'єктів, а саме: чи слід їх розглядати як житлові споруди. Значна кількість об'єктів на лісостепових поселенських пам'ятках басейну Сіверського Дінця та Дніпровського лісостепового Лівобережжя не має слідів опаловальної споруди, що виступає однією з яскравих ознак житла. Наприклад, на поселенні Новоселівка в Харківській області, що було досліджено суцільною площею, було виявлено 40 котлованів округлої форми та в жодному випадку не зафіксовано опаловальної конструкції (Шрамко 2011,

с. 446; Шрамко, Пеляшенко, Задников 2012, с. 446; Пеляшенко 2013, с. 342).

Логічних пояснень щодо відсутності вогнища можна назвати кілька. Заглиблена частина котловану була не долівкою, а неглибоким льохом, в такому випадку опалювальна конструкція повинна була знаходитись на рівні долівки. Інше пояснення: лісостепові житла мали не стаціонарні опалювальні прилади і в якості таких можна розглядати фрагменти великих глиняних «жаровень», що часто трапляються разом зі скупченнями глиняної обмазки з відбитками прутів.

Порівняльна характеристика розглянутих приміщень дозволяє виокремити серед них два види споруд. До першого відносяться два об'єкти (приміщення 1, 2020 р. та об'єкт 1, 2021 р.). Обидва мають досить великі розміри та площу 17 і 19,5 м², округлу або овальну форму, глибину від рівня давньої поверхні 0,5—0,6 м, глибоку стовпову яму в центральній частині котловану, невелику округлу господарську яму всередині приміщення. Обидва приміщення були заповнені дуже м'яким зольним ґрунтом, а серед знахідок були знайдені мініатюрні посудинки та уламки зооморфних статуєток. Всі перелічені ознаки схиляють до інтерпретації цих об'єктів як житлових приміщень напівземлянкового типу, або наземних з заглибленою основою (льохом?). Наявність великого центрального стовпа вказує на шатрову конструкцію даху, а відсутність пропеченої обмазки або напластувань глини свідчить, ймовірно, про дерев'яну основу житла. Саме з зольної засипки покинутих жител переважно розпочиналося формування зольників на лісостепових поселеннях скіфського часу, в заповненні котрих фіксується найбільша кількість вотивних глиняних предметів. Дана традиція, коріння якої сягають ще доби пізньої бронзи, багатьма дослідниками пов'язується з культом домашнього вогнища.

До другого різновиду приміщень відноситься об'єкт 10 (2021 р.). На відміну від описаних вище, він має менші розміри (площа 11 м²), глибину від давньої поверхні всього 0,2 м, прямокутну форму з заокругленими кутами, а розміщення стовпових ям вказують, скоріш, на двосхилу будову даху. Заповнення об'єкта не зolistе, а звичайне супіщане. Ознаки даного виду об'єкту схилять до думки про те, що перед нами ймовірно господарське приміщення, що знаходилось поміж двох жител.

Матеріальний комплекс з об'єктів та культурного шару дозволяє стверджувати, що розглянуті об'єкти функціонували приблизно в один проміжок часу, а потужні зольні нашарування з заповнення приміщень, велика кількість уламків посуду, господарські знаряддя, свідчать не про тимчасовий, а стаціонарний характер поселення «Дергачі-Луки».

ЛІТЕРАТУРА

- Горбов, В. Н., Кабанова, Е. В. 2010. Некоторые аспекты культовой практики населения эпохи бронзы Северо-Восточного Приазовья. *Археологический альманах*, 21, с. 86—103.
- Лесков, А. М., Полин, С. В., Дараган, М. Н., Белан, Ю. А. 2023. *Скифские курганы левобережной Херсонщины (раскопки А. М. Лескова в 1968—1972 гг.)*. Кишинев: ВАШ; Киев: О. Філюк.
- Окatenко, В. М., Пеляшенко, К. Ю., Білько, І. В., Зимовець, Р. В. 2020. *Звіт про наукові археологічні розвідки різночасових об'єктів археологічної спадщини на території Харківської області у 2020 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Пеляшенко, К. Ю. 2013. Дослідження поселення скіфського часу Новоселівка. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 341—342.
- Пеляшенко, К. Ю. 2018. *Звіт про розвідки на території Дергачівського і Харківського районів Харківської області в 2018 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.
- Пеляшенко, К. Ю. 2020. Курганний могильник скіфського часу «Дергачі». *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 243—257.
- Пеляшенко, К. Ю. 2021. Старожитності скіфського часу в басейні р. Лопань. В: Скорий, С., Задніков С. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 231—250.
- Пеляшенко, К. Ю. 2023. Дослідження багатопарового поселення «Дергачі-Луки» у 2021 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 266—268.
- Шрамко, І. Б. 2011. Охранные исследования поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 376—377.
- Шрамко, І. Б., Пеляшенко, К. Ю., Задніков, С. А. 2012. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 446—447.
- ПЕЛЯШЕНКО Костянтин Юрійович**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна; провідний науковий співробітник, КУ «Історико-культурний заповідник «Більськ», Котельва, Україна.
ORCID: 0000-0002-5445-6949, e-mail: kpelasenko@gmail.com.

ЖИТЛА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

О. С. Потоцький

Дослідження лісостепових пам'яток Сіверського Дінця тривають вже більше сотні років. Попри це ситуація з трактуванням житл скіфського часу залишається доволі незрозумілою і неоднозначною. Далеко не всі житла достатньо описані в публікаціях, а деякі залишаються взагалі не опублікованими і відомості про них є лише в архівній документації. Також зараз з'явилися підстави для вагань відносно інтерпретації деяких об'єктів, які були визначені як житла. З іншого сторони можна стверджувати, що лише трохи більше половини розкопаних житл мають зафіксовану форму котловану та особливості конструкції. Причини цього криються у доволі специфічній стратиграфії пам'яток, або збереженості об'єктів, або ж ґрунтах, які не сприяли збереженню форми та деталей об'єктів.

Підсумковий, найбільший список всіх житл представив Д. С. Гречко (2010), склавши таблицю з 26 житл. Втім він потребує доповнень з огляду на сьогоdnішній стан речей. Перелік відомих житл з басейну Сіверського Дінця зараз виглядає наступним чином: 19 житл з різних пам'яток, які описані в науковій літературі з наведеними кресленнями, за якими можна зрозуміти особливості конструкції. Уточнень і публікацій потребують відомості про наступні 36 житл: 6 з розкопок поселення Основа (Левицький 1946/35, с. 5—19); 1 житло городища Караван (Шрамко 1957, с. 182—183); 17 житл з поселення Новоселівка (Шрамко, Пеляшенко, Задніков 2012); 11 житл з поселення Саржин Яр (Гречко 2010, с. 7); 1 житло з городища Циркуни (Пеляшенко 2009). Таким чином вибірку, в якій добре відомо лише про 19 житл з 55, не можна вважати достатньо репрезентативною. Очевидно, що на нинішньому етапі дослідження регіону ефективнішим буде пошук архівних та фондових матеріалів для їхньої подальшої публікації, ніж ускладнений, особливо в умовах війни, польовий пошук нових житлових комплексів. Через це поки бажано утриматися від створення загальної статистичної картини регіональних особливостей житл, глобальних висновків щодо домінуючих типів, традицій та міграцій населення. Навпаки, варто уважно подивитися на знані комплекси і зробити попередні висновки щодо варіативності небагатьох відомих комплексів.

Найбільше опублікованих житл походить з території Люботинського городища, а саме сім одиниць. Вони збудовані за схо-

жими принципами і представлені фактично однією традицією каркасно-стовпових конутрукцій з трохи заглибленими, майже прямокутними котлованами, складною поверхнею долівки, стовповими ямками, іноді конічними дахами (Шрамко 1998). Попри велику кількість відмінних рис, ці житла належать до однієї будівельної практики, це стає помітніше у порівнянні з іншими пам'ятками. Дуже схожою за формою котлована виявилася споруда з розкопок Прохиднянське 1 (Гречко 2010, с. 39) За своєю конфігурацією вони подібні до землянки Західного Більська (Шрамко 1987), хоча і трохи відрізняються.

Достатньо спорідненим за формою і принципом з Люботинськими житлами є землянка з Саржиного Яру (Шрамко, Задніков, Пеляшенко 2007, с. 433), яка майже ідентична житлам Ворскли: № 12 з Західного Більська (Шрамко, 1987), а також землянці з зольника № 28 (Шрамко, Новаченко 2013).

Окрему групу споруд репрезентують так звані круглі житла. Структура їх радикально відрізняється від звичайних глинобитних будинків за формою, яка, безсумнівно, замислювалася, як виключно кругла. Подібна форма житл вже була предметом дослідження, С. А. Скорий помітив, що подібна форма відрізняється від інших та ці житла співіснували з будівлями інших типів (Скорий 2003, с. 68—69). На Сіверському Дінці ці житла зафіксовані на поселенні Новоселівка і одне з них введено до наукового обігу (Колода 2013, с. 337), проте залишилось ще 17 неопублікованих житл з цієї пам'ятки (Шрамко, Пеляшенко, Задніков 2012). Таке саме житло було знайдено на городищі в ур. Городище під номером 4 (Гречко 2010, рис. 19). Схоже за формою у плані, але трохи відмінне за виконанням, житло з поселення Шовкова (Шрамко 1964, с. 182—184). Серед інших регіонів аналогічну пам'ятку було розкопано на Басівському городищі (Іллінська 1965). З огляду на планування цих житл слід бути обачним в інтерпретаціях: хоча вони і схожі на юртоподібні житла (Флеров 1996; Скорий, 1996), також прослідковується подібність з синхронними їм «круглими будинками» з Британії (Edwards et al. 2007). Найвірогідніше, що така форма виникла конвергентно, і що це продиктовано рядом зовнішніх факторів, а не є наслідкуванням традиції. Прив'язка до традиції та етнічних особливостей в археології скіфської доби в даному випадку виглядає досить сумнівною перспективою, бо співіснування різних форм житл, постійна їх трансформація на одній території свідчить з одного боку про відсутність стійких домобудівних традицій, а з іншого — певну синкретичність населення.

Слід розрізняти житла зі специфічною формою котловану, по типу Люботинських, і житл, які мають досить розпливчасті контури у вигляді аморфних плям. До таких споруд відноситься

знахідка з поселення Островерхівка (Шрамко 1956, с. 61), імовірно житла з Циркунів (Гречко 2010, с. 33), Шмарівка (Шрамко 1954), ур. Дроб'янське (Гречко 2010, с. 35). На Циркунівському городищі у 1989 році було зафіксовано три будівлі завдяки розчистці одразу після зняття дерну, вигляд яких може слугувати поясненням аморфності плям. Ці будівлі фактично не були заглиблені у ґрунт, мали достатньо легкі стіни і після руйнації швидко «запливали» як матеріалом зі стін, так і іншим заповненням. Подібні житла розкопані на території Саржиного Яру археологом Іваном Левицьким, але їхня конфігурація залишається не дуже зрозумілою, і дані про них потребують значного уточнення (Гречко 2010, с. 36). В якості аналогії з інших регіонів можна привести житла Басівського городища (Іллінська 1965), нещодавно опубліковані житла Ширяєво (Каравайко 2023, с. 124—130), житла Хотівського городища (Петровська 1970, с. 131). Вбачається, що відмінності між ними існують, незначні деталі структури житл різняться, проте вони складають групу умовних «хат-мазанюк», як собі часто їх уявляли дослідники.

Остання окрема категорія житл представлена чотирикутними котлованами незначно заглибленими в ґрунт. Це житло з городища в ур. Городище № 5 (Буйнов, Окатенко 2004, с. 9—10) та житло з Циркунівського городища (Пеляшенко 2009, с. 321). На Сіверському Дінці це чи не єдиний випадок знахідки такого житла, але будівлі подібної форми масово відомі в інших регіонах: на городищі Переверзево 1 (Пузикова 1997), Східному Більському (Шрамко 1987) і Книшівському (Гавриш 2000). Ймовірно це житло зрубної конструкції, хоча обставини знахідки не дозволяють сказати точніше.

Підсумовуючи маємо зазначити, що в межах теренів басейну Сіверського Дінця в скіфський час практикувались різні способи побудови жител. Причин цьому може бути досить багато, зупинятися на пошуку їх поки ще рано, доки не підібрана репрезентативніша вибірка і не напрацьовані тверді уявлення про більш детальний вигляд цих житл, та особливо їхню хронологію. При спробі розподілити житла за певними групами одразу впадає в око той факт, що на цій території знайдені різні між собою житла, які мають майже безсумнівні аналогії з житлами інших географічних регіонів лісостепу. Специфікою будівництва житл в добу раннього заліза в районі Сіверського Дінця можна назвати майже повну відсутність зрубних житл, доволі широку розповсюдженість землянок зі складною поверхнею долівки (як на Люботинському городищі), що не є притаманним пам'яткам Лівобережжя в такій кількості та форматі. Подальші дослідження різних пам'яток та публікація архівних матеріалів вже проведених розкопок, мають краще продемонструвати специфіку регіону.

ЛІТЕРАТУРА

- Буйнов, Ю. В., Окатенко, В. Н. 2004. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище. *Археологічні відкриття на Україні 2002—2003 рр.*, с. 9—12.
- Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Приписілля)*. Полтава: Археологія.
- Гречко, Д. С. 2010. *Населення скіфського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.
- Ілліньська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, 18, с. 50—58.
- Каравайко, Д. В. 2023 *Городища скіфського часу Путивльського Посейм'я. (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021 роки)*. Київ: ІА НАН України.
- Колода, В. В. 2013. Дослідження зольників 3—5 на скіфському селищі Новоселівка в Харківській області. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 337—33.
- Пеляшенко, К. Ю. 2010. Розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу у 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 321—323.
- Петровська, Є. О. 1970. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. *Археологія*, XXIV, с. 129—138.
- Пузикова, А. И. 1997. *Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посемье)*. Москва: ИА РАН.
- Шрамко, Б. А. 1954. Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне р. Северский Донец. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, 54, с. 106.
- Шрамко, Б. А. 1956. Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островецьківка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 6, с. 61—62.
- Шрамко, Б. А. 1964. Поселення скіфського часу біля станції Шовкова. *Археологія*, 16, с. 182—184.
- Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.
- Шрамко, Б. А. 1957. Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 7, с. 25—28.
- Шрамко, Б. А. 1998. *Люботинское городище*. Харьков: Регион-информ.
- Шрамко, И. Б., Задников, С. А., Пеляшенко, К. Ю. 2007. Охранные исследования поселения скифского времени «Саржин Яр». *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, 9, с. 431—435.
- Шрамко, И. Б., Пеляшенко, К. Ю., Задников, С. А. 2012. Охранные раскопки поселения скифского времени у с. Новоселовка. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 446—447.
- Шрамко, И. Б., Новоченко, А. В. 2013. Конструктивні особливості земляночних жилищ последней четверти 7 — первой четверти 6 в. до н. э. Западного Бельского городища. *Боспорский феномен*, с. 361—367.
- Edwards, N. M., Ghey, E., Edwards, N., Johnston, R., Pope, R. 2007. Characterizing the Welsh Roundhouse: chronology, inhabitation and landscape. *Internet Archaeology*, 23. DOI: 10.11141/ia.23.1

ПОТОЦЬКИЙ Олексій Сергійович, аспірант, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0000-0003-4618-838X, e-mail: potocki.alexey@gmail.com.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

UDK [904.23:904.5](470.6)''638''

CLAY PYXIDES FROM THE KOBAN NECROPOLIS ¹

S. V. Makhortykh

The Koban culture of the Late Bronze-Early Iron Age is one of the most prominent cultural phenomena in the Caucasus region. It got its name from an eponymous site (the Koban cemetery), which is located ca. 30 km southwest of the Vladikavkaz in the Gizeldon gorge (now the Prigorodny district of the Republic of North Ossetia). Excavations carried out at the Koban site in the second part of the 19th century are associated with the names of Georgij Filimonoff, Vladimir Antonovich, Rudolf Virchow, Vasilij Dolbezhev, Ernest Chantre, etc. They found thousands of impressive bronze objects, which came into the possession of museums in Vienna, Berlin, Saint-Germain-en-Laye, Lyon, Moscow, and St. Petersburg providing a foundation for their further study. These extraordinary assemblages sparked off a great interest in Caucasian archaeology and its relations with the cultures of the ancient Near East on one side and the cultures of the nomadic tribes of the Pontic steppe and Central Europe on the other.

The Koban bronzes with characteristic geometric and zoomorphic designs are unmistakably recognizable and distinguish this culture from other Caucasian cultures. In addition to diverse and richly decorated bronze artefacts, the Koban cemetery also contains ceramic finds that reflects interactions with neighboring and more distant regions. This paper examines one of such rather rare forms of Koban ceramics, namely ornamented cylindrical vessels with lids, the so-called pyxides.

It should be noted that of all the numerous sites of the Koban culture, pyxides are only known from the eponymous Koban necropolis, where at least six such vessels have been found. Two of them are kept in the Natural History Museum Vienna (graves 4, 15), two are stored at the Saint-Germain-en-Laye and Lyon Museums (graves 16, 17) and two, out of context, at the State Hermitage Museum in St. Petersburg (figure: 1—5; Chantre 1886, pl. 36: 1—5; Уварова 1900,

---

¹ This article was prepared within the framework of the MSCA 4 Ukraine project (ID number 1233005), with the financial support of the European Union.

Clay pyxides from Koban cemetery: 1, 4 — Koban; 2 — Koban, grave 4; 3 — Koban, grave 16; 5 — Koban, grave 17 (not to scale)

табл. 42: 12; Avant les Scythes 1979, p. 183, N 185; Bronzezeit Europa 2013, p. 612, kat. 306.19.28, 306.19.29; Makhortykh, Grömer, Tiefengraber 2024).

Pyxides are small vessels, 8—10 cm in height, with a body slightly concave in the middle, short curved shoulders and a flat bottom. In most cases they have two vertically perforated lugs symmetrically placed on the upper edge of the body.

Despite their typological proximity, these vessels have some peculiarities. They are represented by at least two variants, that differ in their proportions (squat or more elongated), the presence or absence of pierced lugs, which also had different designs (vertical, subtriangular or horizontal, flattened) ¹.

The geometric incised decoration on the above vessels is also varied. It included rows of plain or hatched triangles, rhombuses, rectangles, as well as zigzags, vertical and horizontal lines, chequer-

¹ It should be emphasised that a pyxis from Koban grave 17 did not have any side lugs and the holes were drilled into the body of the vessel (figure: 5).

board and herringbone patterns, etc. This ornamentation was filled in with white paste, the remains of which are still visible.

Pyxides were usually accompanied by rounded clay lids, including examples with narrow or wide sides, flat or convex surfaces, and cylindrical or pointed tops (figure: 1, 3—5). All lids have two symmetrical «horn-shaped» or flattened projections with vertical holes for attachment to the vessel. The geometric ornamentation in the form of incised lines decorating the top and sides of the lids includes hatched and/or smooth triangles, diamonds, five-pointed «stars», bands of oblique or horizontal lines with dashes between them.

It is important to note that most of the pyxides in question are associated with concrete archaeological assemblages of the Koban necropolis. Two of them come from Ernest Chantre's excavations (graves 16, 17) and two others are connected with the burial complexes that are kept in the Natural History Museum Vienna (graves 4 and 15; figure: 2, 3, 5). Judging by the variety of bronze jewellery (pins, bracelets, various pendants, fibulae, etc.) found with the pyxides, these burials should be considered female. Pyxides are rare and specific ceramic forms not related to household tableware and kitchen utensils. They should probably be considered as cosmetic-type lidded containers that further underlined their identity. In this context, the point of view of Ernest Chantre, who described the vessels in question as spirit vases (*boite á parfum*), deserves attention (Chantre 1886, p. 92).

It is worth noting that pyxides have no prototype in the ceramic tradition of the Koban people and undoubtedly belong to a borrowed class of pottery. The origin of this distinctive group of vessels in mountainous area of the Central Caucasus most likely should be attributed to Iran and its neighbouring countries.

In the first half of the first millennium BC, southwestern Iran (Elam) was one of the main centers for the production of pyxide-type vessels (Wicke 2008; Álvarez-Mon 2010). From here they spread to adjacent and more distant regions, contributing to the emergence of their local imitations.

Clay pyxides of the archaic type are known from Luristan (Puscht-i Kuh), where they are dated between 1250—800 BC (Overlaet 2003, p. 139, fig. 108). These pyxides look like as the ordinary, usually unornamented round-shape bowls with two pierced lugs.

As for the cylindrical ornamented pyxides with perforated side projections, the main period of their production took place during the 8th—7th centuries BC ¹ (Wicke 2008, Taf. 89; Wicks, Álvarez-

---

¹ Also of considerable interest are small pyxides with a surface decorated with geometric ornaments, which allegedly originated from northwestern Iran (Iranian Azerbaijan; Wicke 2008, Taf. 105: b, c). These vessels were accompanied by lids with three projections (on the sides and in the middle), which brought them close to the Koban pyxides.

Mon 2019, p. 166, pl. 8b). The Koban ceramic finds are close to this particular variety of pyxides ¹. A special analysis of the inventory of burials with pyxides from the Caucasian collection in Vienna allowed us to date them within the 8th century BC (Makhortykh, Grömer, Tiefenraber 2024).

It is also necessary to mention the bronze finger rings with a shield in the form of flat spirals which were accompanied by clay pyxides in the Koban burials 16 and 17 (Chantre 1886, pl. 16: 7, 8). Finger rings of this type first appeared in the 8th century BC and continued to be used in the North Caucasus during the Scythian period, which is important for clarifying the chronology of the Koban burials with pyxides.

Clay pyxides most probably appeared in the Central Caucasus from the south through the territory of modern Azerbaijan, where similar clay vessels are also known, for example, burial 124 of the Zeyamchay cemetery (Музейбли, Наджафов 2019, рис. 17: 5; 150). The high informative value of this category of artefacts as evidence of southern contacts of the Koban culture population is beyond doubt ².

---

¹ It is worth noting Beatrice Andre-Leicknam's view that the appearance of clay pyxes in the Koban cemetery is explained by Iranian and, in particular, Neo-Elamite influences (*Avant les Scythes*, 1979, p. 183).

² The kinship of the pyxides of the Koban cemetery with Iranian finds does not allow me to support Valentina Kozenkova's hypothesis of dating such vessels in the Central Caucasus to the 10th century BC and their hypothetical connection with the pyxides of the Aegean world, which differ significantly from the Koban specimens (Козенкова 1990, с. 67, табл. 1; 2013, с. 26; see also Bohlen 1988).

LITERATURE

- Козенкова, В. И. 1990. *Хронология кобанской культуры: достижения, опыт, уточнения, нерешенные проблемы*. Советская археология, 3, с. 64—92.
- Козенкова, В. И. 2013. *Кобанская культура и окружающий мир*. Москва: Таус.
- Музейбли, Н. А., Наджафов, Ш. Н. 2019. *Зеймчайский некрополь*. Баку: ЭЛМ.
- Уварова, П. С. 1900. *Могильники Северного Кавказа*. Москва: А. И. Мамонтов.
- Álvarez-Mon, J. 2010. *The Arjan tomb: at the crossroads of the Elamite and the Persian empires*. Leuven: Peeters.
- Avant... 1979. Andre-Leickman, B., Mohen, J-P. (eds.). *Avant les Scythes — préhistoire de l'art en U.R.S.S.* Paris: Musées nationaux.
- Bronzezeit... 2013. Piotrovskiy, Yu. (ed.). *Bronzezeit Europa ohne Grenzen 4.—1. Jahrtausend v. Chr.* Sankt-Petersburg: Tabula Rasa.
- Bohlen, B. 1988. *Die geometrischen Pyxiden*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Chantre, E. 1886. *Recherches anthropologiques dans le Caucase. Période protohistorique*. Paris; Lyon: Ch. Reinwald; H. Georg.

Makhortyk, S., Grömer, K., Tiefengraber, G. 2024. Elite female burial of the pre-Scythian period from the Koban necropolis. In: *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* (in press).

Overlaet, B. 2003. *The Early Iron Age in Pusht-i Kuh, Luristan: Luristan Excavation Documents IV*. Leuven: Peeters.

Wicke, D. 2008. *Vorderasiatische Pyxiden der Spätbronzezeit und der Früheisenzeit*. Münster: Ugarit.

Wicks, Y., Álvarez-Mon. J. 2019. The portrait of a lady: revisiting Louis Vanden Berghe's tombe 1 at Karkhai. In: Hassanzadeh, Y., Vahdati, A., Karimi, Z. (eds.). *Proceedings of the international conference on the Iron Age in Western Iran and neighbouring regions*. Tehran; Sanandaj: Richt, p. 152—174.

МАХОРТИХ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0000-0001-7865-0263, e-mail: makhortyk@yahoo.com.

УДК 904.23(477.54)“638”

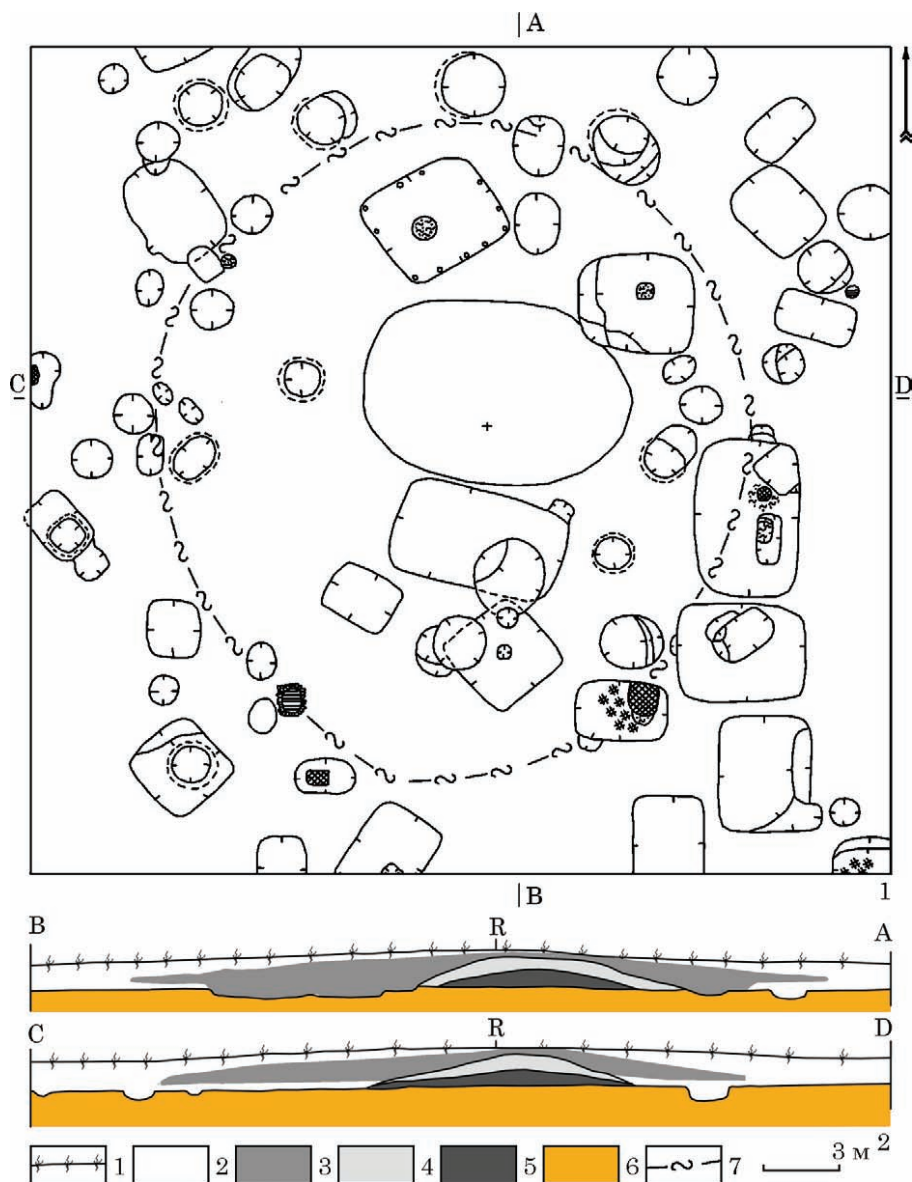
ОРНАМЕНТОВАНІ ЧЕРПАКИ ІЗ ЗОЛЬНИКА № 7 ЗАХІДНОГО БІЛЬСЬКА

І. Б Шрамко, с. А. Задніков

У межах Західного укріплення Більського городища в різні роки дослідниками відмічались зольні насипи (рис. 1), що вирізнялись світло-сірими плямами на фоні чорноземної денної поверхні поля (Городцов 1911, с. 93—94, рис. 97; Задніков, Шрамко, Коротя 2022, с. 82). На сьогодні на 15 з них були закладені розкопи, отримано речовий матеріал, відкрито археологічні об'єкти, зроблено уточнення стосовно розташування, визначено часові рамки культурних відкладень, для деяких об'єктів запропоновано графічні та 3D-реконструкції (Шрамко Б. 1987; 1996; Шрамко І. 2012; Шрамко І., Задніков 2006; Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018; Шрамко І. та ін. 2021; Задніков, Шрамко І., Коротя 2022).

Зольник 7, розташований у північно-східній частині Західного укріплення (рис. 1), з 1997 по 2003 роки його досліджував П. Я. Гавриш методом суцільного розкопу 35 × 35 м, що охопив площу 1225 м² (2006, с. 12). За стратиграфічними спостереженнями дослідника, під зольним насипом «знаходився невисокий материковий пагорб з сипучого суглинку, діаметром близько 25 м і висотою 0,10—0,12 м», на якому «зберігся пласт стародавнього похованого чорнозему» (2006, с. 13). Для розуміння стратиграфіч-

Рис. 1. План та профіль зольника 7 Західного укріплення Більського городища. **Умовні позначення:** 1 — рілля; 2 — культурні нашарування; 3 — культурні нашарування з домішкою золи; 4 — зольні нашарування; 5 — похований чорнозем; 6 — материк; 7 — межа зольника

ного контексту нашарувань, з якими пов'язані знахідки фрагментів орнаментованого столового посуду звернемо увагу ще на один момент фіксації відкладень. Автор розкопок акцентував увагу на те, що «максимальна товщина пласта в центрі на кількох квадратних метрах досягала 0,65—0,7 м. На периферії пласт похованого чорнозему поступово потоншувався, а краї його були в окремих місцях зруйновні пізнішими перекопами» (2006, с. 13). Над похованим чорноземом культурні відкладення фіксувались до глибини 0,7—0,75 м (Гавриш 2006, с. 14—15, рис. 2). За сім років розкопок зольник було розкрито повністю, досліджено також навколозольничний простір. У межах розкопу відкрито житлові, господарські та культові комплекси (рис. 1: 1). Колекція знахідок виявилась доволі репрезентативною і склала 4613 одиниць, з яких 1786 — місцева ліпна кераміка (Гавриш 2006, с. 12, 16).

За результатами визначення предметів античного імпорту встановлені часові межі формування зольника, а саме кінець VII — VI ст. до н. е. (Задніков, Гавриш 2011, с. 107). Виразна колекція металевих предметів дозволила виявити особливості їх побутування в контексті відкритих житлово-господарських об'єктів (Шрамко 2020).

Серед відібраного масиву керамічних форм та їх фрагментів на особливу увагу заслуговує орнаментований столовий посуд, що вирізняється серед інших зразків привабливим зовнішнім виглядом, технікою орнаментации та займає найбільш ранню хронологічну позицію. У даній статті ми вирішили розглянути лише одну групу подібних артефактів — орнаментовані черпаки, що походять з матеріалів розкопок зольника 7.

У колекції столового посуду з зольника 7, що зберігається у фондах Історико-культурного заповідника «Більськ», орнаментовані черпаки становлять невелику кількість екземплярів, які збереглися лише у фрагментах. Для частини з них можна зробити графічну реконструкцію верхньої частини посудини, що надає певне уявлення про її загальні розміри та можливість за пропорціями та формою віднести до того чи іншого типу.

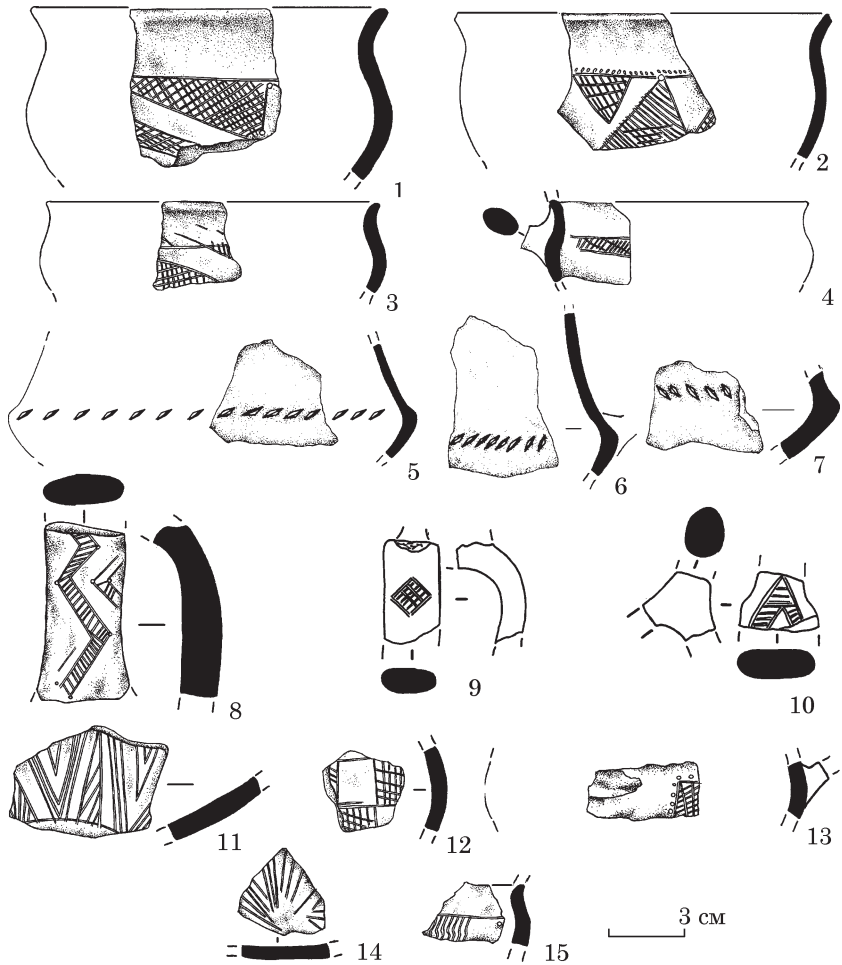
Для території Дніпро-Донецького Лісостепу — класифікацію ліпленого посуду скіфського часу розробив К. Ю. Пеляшенко (2020), для більш раннього періоду маємо спиратися на типологію столового посуду Жаботинського поселення, запропоновану М. М. Дараган (2011). Для Ворсклинського регіону є важливими опубліковані матеріали розкопок зольника 11 поселення Пожарна Балка II (Андриєнко 1992), зольника 19 (Шрамко 1971), зольника 5 (Шрамко І. 2006; Shramko І. 2013), зольника 11 (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018) та зольника 28 (Шрамко І. и др. 2021) Західного укріплення Більського городища (рис. 1), в яких столовий посуд розглянутий в археологічному контексті. Певну

інформацію про керамічний комплекс окремих зольників Західного Більська надають матеріали перших розкопок В. О. Городцова (Шрамко Б. 1996, с. 29—54).

Орнаментовані черпаки із зольника 7, дослідженого П. Я. Гавришем, представлені переважно в уламках. Цілі форми відсутні. Попередньо найбільш виразні, достатньо профільовані фрагменти вдалось розподілити за декількома типами. Додаткову інформацію надали дрібні орнаментовані стінки, прикрашені різним геометричним узором або канелюрами, а також уламки ручок черпаків, на зовнішній поверхні яких зберігся прокреслений візерунок. За формою профілю посудини та її пропорціями черпаки зараховано до трьох основних типів, що укладаються в існуючі класифікації, запропоновані науковцями.

Тип 1 — 14 фр. Глибокі черпаки, S-подібного профілю, вираженою шийкою, відігнутими назовні вінцями, відношення діаметру яких до максимального діаметра тулубу становить 1 : 1 (рис. 2: 1, 2). Всі черпаки фрагментовані, до типу 1 зараховані за певними ознаками. Показовим є їх розподіл за глибинами та місцем знаходження у розкопі. У межах зольного насипу виявлено 12 фр. (85,7 %), з них у похованому ґрунті та на рівні давньої денної поверхні — 6 фр. (50 %), у шарі зольного насипу — 4 фр. (33 %), 2 фр. (17 %) — у заповненні господарських ям. Незначна кількість — 2 фр. (14 %) орнаментованих черпаків цього типу знайдена за зольником. З них один виявлено у заповненні господарської ями, інший — у похованому ґрунті. Майже всі черпаки (93 %) прикрашені різним геометричним візерунком, стінка одного черпака (7 %) — канельованим узором. Подібна техніка нанесення узорів та орнаментальні мотиви черпаків простежені в матеріалах зольника 5 Західного Більська, де вони знайдені у відкладеннях останньої третини VIII — першої половини VII ст. до н. е. (Шрамко І. 2006, с. 40, рис. 6: 1—3; 9: 14, 17). Уламки ручок, що збереглися у двох випадках також мають одну з архаїчних ознак — перетин овальної форми столового посуду розкоп 11 поселення Пожарна Балка II (Андриєнко 1992, с. 73, рис. 3: 8).

Тип 2 — 20 фр. Черпаки з неглибокою чашечкою S-подібного профілю, відносно короткою шийкою, слабо відігнутим назовні краєм вінець та округлим тулубом (рис. 2: 3, 4). До даного типу віднесено уламки, які вдалося визначити за певними ознаками. За глибинами та місцем їх знаходження у межах розкопу черпаки 2 типу розподілились наступним чином: більшість, 18 фр. (90 %) виявлені у межах зольника, 2 фр. (10 %) — за його межами. За глибинами, переважна кількість черпаків у межах зольника — 10 фр. (55 %) знайдена на рівні давньої денної поверхні та у похованому ґрунті, 7 (39 %) — у зольному насипу, 1 фр. (6 %) — у заповненні господарської ями. Подібні черпаки разом

Рис. 2. Зразки орнаментованих черпаків із зольника 7 Західного Більського городища: 1, 2 — тип 1; 3—5 — тип 2; 6, 7 — тип 3; 8—10 — фрагменти орнаментованих стінок; 11—15 — орнаментовані ручки

із черпаками 1 типу характеризують горизонт Bilske A, виявленого за матеріалами розкопок зольника 5 (Шрамко І. 2006, с. 36, 40, рис. 6, 9). Всі черпаки 2 типу орнаментовані різним геометричним орнаментом, що розрізняється за мотивами та композиціями елементів. На деяких уламках збереглися залишки білої пасти.

Тип 3 — 20 фр. Кухлеподібні черпаки. Virізняються звуженим, конічним горлом, біконічною формою корпусу з вираженим у середній частині ребром, прикрашеним косими насічками

(рис. 2: 5—7). У межах зольника знайдено всього 5 фрагментів (25 %) черпаків даного типу, за його межами — 15 (75 %). За глибинами переважна більшість черпаків цього типу — 12 фр. (60 %) виявлені у відкладеннях зольного насипу, 3 черпаки (15 %) знайдені на рівні давньої денної поверхні, а 5 фр. (25 %) у похованому ґрунті, за межами зольника, 6 фр. (30 %) знайдені у заповненні різних об'єктів. Подібні черпаки з'являються на території Лісостепової Скіфії в другій половині — останній чверті VII — першій чверті VI ст. до н. е. (Пеляшенко 2020, с. 52; 316, рис. 152; Shramko 2021, р. 186, fig. 7), але набувають популярності у першій половині VI ст. до н. е., відомі у відкладеннях третьої чверті VI ст. до н. е. (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 71, 93—94, 98, рис. 38, 69, 88; Шрамко И. и др. 2021, с. 375, рис. 10: 10).

Серед 24 уламків **орнаментованих стінок черпаків** (рис. 2: 11—15) можна виділити кілька мотивів: трикутники, рядами яких прикрашена середня частина посудини радіальний орнамент, «шахматка», орнаментальний пасок з різних елементів, розділених чистим полем та ін. Подібна орнаментация на ранньому столовому посуді з поселень Більська є типовою для горизонту Bilsk A (Шрамко І. 2006, рис. 6, 9; 2021, р. 183, рис. 5), але ще зустрічається у відкладеннях другої половини — кінця VII — першої половини VI ст. до н. е. (Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, с. 66, 93, рис. 36—37, 68). Більш ранню хронологічну позицію подібні візерунки займають у матеріалах Жаботинського поселення (Дараган 2011, с. 412—417). У басейні Ворскли такі елементи декору відомі на поселеннях з відкладеннями передскіфського та ранньоскіфського часу, наприклад, вони є на деяких черпаках з розкопу 11 поселення Пожарна Балка II (Андрієнко 1992, с. 82—83, рис. 7).

Ручки від черпаків (рис. 2: 8—10), виявлені в зольнику 7 не численні, але доволі показові. На території Дніпровського лісостепового Лівобережжя мають аналогії переважно серед матеріалів поселень з відкладеннями VII ст. до н. е. (Андрієнко 1992, с. 82—83, рис. 7; Шрамко Б. 1996, с. 31, табл. I: 7; III: 14—15; VII: 2, 5—6, 13; VIII: 11; IX: 1—3, 7, 12; Шрамко І. 2006, рис. 8). На Правобережжі Дніпра — серед матеріалів передскіфського (Дараган 2011, с. 404—407) та ранньоскіфського часу (Бессонова, Скорый 2001, с. 71—74, рис. 42—44). Звернемо увагу, що на майже всіх орнаментованих ручках нанесений доволі ранній орнамент, який у матеріалах Більського городища є типовим для першої половини VII ст. до н. е. (Шрамко 2006, рис. 10). На архаїчність подібних черпаків вказують не лише їх орнаментация, але й незначний відсоток серед простих гладких ручок, характерних вже для пізніших періодів («рогаті» відростки та відростки циліндричної форми), що набули поширення з останньої

чверті — кінця VII ст. до н. е. та у першій половині наступного століття (Андриєнко 1992, с. 82—83, рис. 7: 10—12; Шрамко Б., Шрамко І., Задніков 2018, рис. 88; Шрамко І. и др. 2021, рис. 10; Shramko 2021, fig. 7: 1—2 та ін.).

Розподіл раних орнаментованих черпаків за шарами розкопу вказує, що переважна кількість черпаків 1 та 2 типів виявлена у похованому ґрунті та на рівні давньої денної поверхні, де також були знайдені й інші зразки архаїчного столового посуду (корчаги та кубки). У той же час черпаки 3 типу переважають у відкладеннях зольного насипу. Лише незначна кількість виявлена на рівні давньої денної поверхні або у похованому ґрунті, але тільки за межами зольника. Загальну картину присутності у культурних відкладеннях розкопу на місці формування зольника 7 раних матеріалів передскифського часу вказують і знахідки раних типів бронзових наконечників стріл (Шрамко І. 2020, с. 256), а також переважна кількість більш пізнього матеріалу, у тому числі й виробів з бронзи, заліза, а також предметів античного імпорту, майже відсутніх під зольним насипом, у похованому ґрунті або на давній денній поверхні. Більш повну картину розповсюдження архаїчної столової кераміки та її особливості надасть подальший всебічний аналіз матеріалу, отриманого під час розкопок зольника 7.

ЛІТЕРАТУРА

- Андриєнко, В. П. 1992. Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11). *Донецкий археологический сборник*, 1, с. 73—88.
- Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988—1996 гг.)*. Киев; Краков: Институт археологии, Ягеллонский университет.
- Гавриш, П. Я. 2006. Основні підсумки дослідження попелища № 7 у Більському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 11—20.
- Городцов, В. А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. *Труды XIV Археологического съезда*, 3, с. 93—161.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.
- Задніков, С. А., Гавриш, П. Я. 2011. Антична кераміка із розкопок зольника 7 Західного укріплення Більського городища. *Археологія*, 3, с. 101—109.
- Задніков, С. А., Шрамко, І. Б., Коротя, О. В. 2022. Оновлений план розташування зольників у межах Західного укріплення Більського городища. *Феномен Більського городища 2022: До 85-річчя від дня народження відомої археологині, доктора історичних наук Алли Моруженко (1937—1991)*, с. 81—115.

Пеляшенко, К. Ю. 2020. *Ліплений посуд скіфського часу населення Дніпро-Донецького Лісостепу*. Київ: ІА НАН України; Котельва: ІКЗ Більськ.

Шрамко, Б. А. 1971. Исследование Бельского городища. *Археологические исследования на Украине 1968 г.*, 3, с. 49—58.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1996. Раскопки В. А. Городцова на Бельском городище в 1906 г. (по материалам коллекции ГИМ). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 29—54.

Шрамко, І. Б. 2006. Ранній період в історії геродотівського Гелону (за матеріалами розкопок зольника № 5). В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 33—56.

Шрамко, І. Б. 2012. Зольники Западного Бельского городища: планиграфия и хронология. В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения Ивана Ивановича Ляпушкина (1902—1968) 3—5 декабря 2012 г.* Санкт-Петербург. Санкт-Петербург: Соло, с. 168—172.

Шрамко, І. Б. 2020. Металеві вироби з розкопок зольника 7 Західного Більського городища (дослідження П. Я. Гавриша). *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 231—265.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2006. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 12—28.

Шрамко, Б. А., Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. *Західне укріплення: зольник № 11 (1958 р.)*. Археологічний комплекс «Більське городище», 1. Харків; Котельва: ХНУ імені В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», Майдан.

Шрамко, І. Б., Снитко, І. А., Задніков, С. А., Малайрєвська, А. А. 2021. Усадьба раннескифского времени Западного Бельского городища. *Stratum plus*, 3, с. 357—397.

Shramko, I. B. 2013. Basarabi Features in the Ceramic Complex of the Bilsk Settlement. In: Sirbu, V. (ed.). *The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages. The 12th international congress of thracology Târgoviște 10th—14th September 2013. Programme, reports and abstracts*. Brăila, p. 135—136.

Shramko, Iryna 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171—218.

ЗАДНІКОВ Станіслав Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

ORCID: 0000-0003-0425-2312, e-mail: szadnikov@karazin.ua.

ШРАМКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, директор, Музей археології, доцент, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків, Україна.

ORCID: 0000-0003-1009-9262, e-mail: i.b.shramko@karazin.ua.

В АРХЕОЛОГІЇ НЕМАЄ ДРІБНИЦЬ (на прикладі знахідки з кургану Огуз)

О. Є. Фіалко

Кургани скіфів є резерватами великої кількості артефактів, які дозволяють дослідникам висвітлити різні аспекти побуту, соціального стану небіжчиків тощо. І найперше це стосується поховань представників скіфської еліти. Серед них одну з перших позицій посідає курган Огуз — усипальниця одного з останніх царів Скіфії. В цьому контексті варто зауважити, що більшість скіфських курганів, і особливо 4 ст. до н. е., виявилися пограбованими. Оскільки перші грабунки нерідко відбувалися невдовзі після похорон небіжчика, грабіжники виносили більшість (якщо не всі) речей з могили. Отже про склад речового супроводу часто доводиться судити лише з того, що залишилося після таких дій. Тому кожна здавалося б дрібниця, загублена грабіжниками, є надзвичайно цінною для нас.

Курган Огуз знаходиться за 2,5 км на північний схід від околиці смт Нижні Сірогози Нижньосірогозького (зараз Генічеського) р-ну Херсонської обл., на перехресті головних доріг Скіфії. Дослідження його тривали дев'ять польових сезонів, які розтяглися на дев'яносто років (1891—1894; 1902; 1972 та 1979—1981 рр.). Розкопками керували, відповідно, М. І. Веселовський, В. М. Рот, О. М. Лесков, Ю. В. Болтрик (Болтрик, Фіалко 2016). В результаті курган був повністю розкопаний з подальшим частковим відновленням насипу. В ході робіт були відкриті (а деякі згодом і повторно досліджені) конструктивні елементи насипу (поховальна доріжка, кільцевий рів, ділянки кам'яної крепіді) та кілька могил (Центральна поховальна споруда, могила коней, Південна, Північна та Західна могили). Курган зазнав нищівного пограбування, і, правдоподібно, неодноразового. Незважаючи на цю обставину, по нашим підрахункам, в Огузі (в різних його частинах і могилах) було знайдено 10844 артефакти. Одній з цих знахідок і присвячується це дослідження.

Під час робіт на кургані 1902 р. під керівництвом Вадима Рота, серед інших артефактів у Центральній поховальній споруді була знайдена невелика **золота пластинка** (рис. 1). Вона мала вигляд вузького прямокутника зі звуженими кінцями (розмірами 4,6 × 0,6 см) та отворами — по одному на торцях і двома вздовж трохи вигнутої довгої сторони. Одна довга зовнішня сторона була підігнута. Поверхня платівки дещо хвиляста. На думку А. П. Манцевич, яка першою звернула на неї увагу, остання обставина пояснюється тим, що спершу пластина мала вигну-

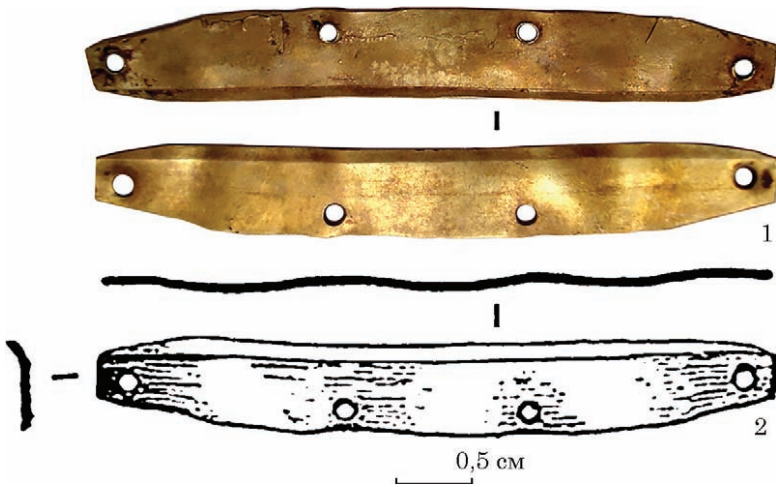
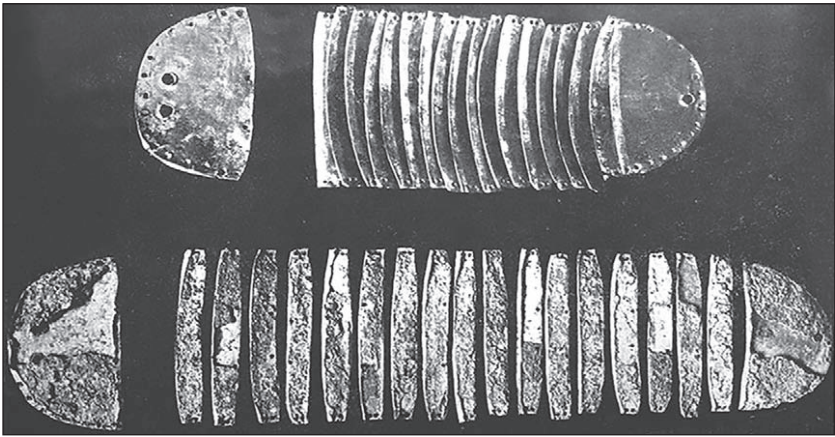

Рис. 1. Золота пластина з кургану Огуз: 1 — фото; 2 — рисунок

ту форму, але згодом її намагалися вирівняти (Манцевич 1941, с. 21). Такі предмети зазвичай пов'язуються з захисним обладунком з лускатим покриттям.

За спостереженнями Є. В. Черненка, частини панцирного набору виготовлялися з заліза, рідше з бронзи та кістки (Черненко 1968, с. 22). Утім, серед поховальних пам'яток на теренах Північного Причорномор'я відомо кілька знахідок залізних панцирних лусочок із золотим плакуванням (Олександрополь, Куль-Оба, курган 2 групи Частих курганів, курган 11/16 біля с. Мاستюгіне, другий Семибратній курган, курган Патініотті). У Староселі (Болгарія) був знайдений уламок з трьох рядів залізних пластин, кожна з яких було плаковано золотом (Конова 2013, с. 254; Журавлев, Фирсов 2013, кат. 90). Зустрічається два варіанти плакування панцирних пластин — повне або часткове (коли золотилася лише та частина, яку не перекривали сусідні пластини). До числа останніх належить, наприклад, обладунок з Мاستюгинського кургану 11/16 (Пузикова 2017, с. 59). Розміри пластин панцирних наборів надзвичайно різноманітні. Є. В. Черненко вирізняв до 17 варіантів розмірів в одному наборі при довжині від 1,7 до 6,2 см за ширини 0,7—2,6 см (Черненко 1968, с. 27).

За розмірами (4,6 × 0,6 см) огузька пластина ніби «входить» у ці параметри, але її вирізняє маленька ширина — вона дуже вузька. А. П. Манцевич свого часу справедливо зауважила, що огузька платівка за формою повністю збігається з лусочками бронзового поясу з першого Талаєвського кургану. Проте талаєвські пластини відрізнялися не лише за матеріалом, з якого вони були ви-

Рис. 2. Бойовий пояс із лускатим покриттям із склепу кургана Куль-Оба (залізо з золотим плакуванням)

готовлені (бронза), а й значно більшими ($7,4 \times 0,7$ см) розмірами (ОАК 1891, с. 78, рис. 63; Манцевич, 1941, с. 25, 29). Найближчою аналогією для огузького екземпляру за розмірами ($4,5 \times 0,6$ см) є знахідка з кургану 401 біля с. Журавка (ІАК 1905, с. 18).

Щодо розмірів лускатого покриття бойових поясів, то варто зазначити, що і в цьому випадку вони досить різноманітні. Розрізняються екземпляри довжиною від 2,0 до 8,9 см за ширини 0,8—1,0 см. Але, на відміну від панцирних наборів, поясні пластини зазвичай виготовляли з бронзи, і набагато рідше вони були залізними. При розгляді бойових поясів Є. В. Черненко (1964, с. 27; 1968, с. 59) відзначив, що крім Огуза золоті пластини входили до складу ще кількох поясних наборів (з кургану 5 1905 р. біля с. Оксютинці, Мельгунівського і Рижанівського курганів). Утім ці пластини репрезентують зовсім інший тип оздоблення ремнів — не лускатим покриттям, а різними за формою та декором пластинами — відповідно, прямокутними та фігурними у вигляді птаха та розетки. У зв'язку з огузькою знахідкою можна згадати лише єдиний випадок — знахідку поясу зі склепу кургану Куль-Оба (рис. 2), залізні пластини якого були вкриті золотим плакуванням (ДБК, табл. 28: 9; Манцевич 1941, рис. 9). То ж на сьогодні огузька золота поясна пластинка є унікальною.

Зважаючи на наведені аналогії, огузьку пластинку можна віднести до оздоблення бойового портупейного поясу, які мали широке розповсюдження серед скіфів на теренах Причорноморського степу.

У зв'язку з цією знахідкою згадується один з варіантів легенди про походження скіфів, яку переказав Геродот. За його словами,

серед священних речей, залишених Гераклом для своїх синів, крім луку та золотої чаші, був **пояс**. Лише Скіф — молодший син Геракла — зміг натягти тятину лука і підперезатися батьковим поясом. Завдяки цьому він залишився в країні і саме від нього «походять ті, що стають царями скіфів» (Herod, IV, 9—10). Цей епізод, переданий Геродотом, побічно зацентрував на значенні бойового поясу як беззаперечного атрибуту влади у скіфів. В нашому випадку це підтверджується і тим, що пояс виконаний в золоті — символі царської влади.

Зважаючи на те, що зброя в Огузі представлена дуже скромно, а елементи захисної амуніції майже відсутні, поодинокі золота поясна платівка виявляється доволі значущою. Ця знахідка дозволила зробити кілька висновків.

1. Вона засвідчує наявність захисної амуніції у Центральній поховальній споруді цього кургану.

2. Вона підтверджує факт існування «класичних» бойових поясів із золотим лускатим покриттям у скіфів.

3. Зважаючи на унікальність цього випадку, вона побіжно підкреслює високий соціальний статус головного небіжчика в Огузі.

Отже, ця поодинока платівка демонструє, що в археології немає дрібниць.

ЛІТЕРАТУРА

- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 2016. История исследования кургана Огуз. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIX, с. 113—146. ДБК. 1854. *Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в императорском музее Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- Журавлев, Д. В., Фирсов, К. Б. (ред.). 2013. *Фракийское золото из Болгарии: Ожившие легенды*. Москва: Кучково поле.
- ИАК. 1905. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 14. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- Конова, Л. 2013. Амазонки — женщины-воительницы. В: Журавлев, Д. В., Фирсов, К. Б. (ред.). *Фракийское золото из Болгарии: Ожившие легенды*. Москва: Кучково поле, с. 248—261.
- Манцевич, А. П. 1941. О скифских поясах. *Советская археология*, VII, с. 19—30.
- ОАК за 1891 год. 1893. *Отчет Императорской Археологической Комиссии*. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.
- Пузикова, А. И. 2017. *Погребальный инвентарь курганных могильников скифского времени Среднего Подонья*. Москва: ИА РАН.
- Черненко, Е. В. 1964. Скіфські бойові пояси. *Археологія*, XVI, с. 27—48.
- Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.
- ФІАЛКО Олена Євгенівна**, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, м. Київ, Україна. ORCID: 0000-0002-4976-3266, e-mail: ofalka@ukr.net.

ПРО ОДНУ ЗООМОРФНУ ГЛИНЯНУ ФІГУРКУ З БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

А. А. Корж

Вироби з глини та їх фрагменти є найбільш масовою категорією знахідок на поселенських пам'ятках скіфського часу. Проте дрібна глиняна пластика, а особливо зооморфні та антропоморфні фігурки трапляються в культурному шарі не так часто.

Попри значні досліджені площі городищ скіфського часу Посулля (Басівське городище — 1318 м² (Макаренко 1907; Іллінська 1965; Болтрик, Фиалко 1995; Корж 2022; 2023), Глинське — 1362 м² (Гейко 2000), Свиридівське — 130 м² (Білозор, Гейко 2002) Сухоносівське — 40 м² (Гейко 2008), а також розкопані широкою площею поселень (Матяшів Яр 2 — 20000 м², Матяшів Яр 3 — 4000 м² та в урочищі Кут — 800 м²) (Жаров, Терпиловський 2006)¹, знахідки, що можна зарахувати до зооморфної та антропоморфної пластики репрезентовані одиничними виробами.

З Глинського городища походить фрагмент глиняної фігурки тварини представлений лише невеликими уламками кінцівок (Гейко 2000, рис. 1.32), що ускладнює повну ідентифікацію виробу. Автор досліджень А. В. Гейко утримується від інтерпретації даного виробу (Гейко 1995, с. 11). З даної пам'ятки відомо і фрагмент антропоморфної статуетки гарної збереженості без виражених ознак статі. Виліплена з цілого шматка глини, кінцівки передані конічними відростками, а очі та ніс пальцевими вдавленнями (Гейко 2000, с. 151; рис. 1.10). Тобто можна попередньо стверджувати, що для матеріальної культури жителів Посулля скіфського часу дана категорія виробів не була поширеною.

Під час досліджень Басівського городища та його округи в 2020—2022 роках було виявлено ще один зразок зооморфної пластики, що фактично є першою відомою знахідкою з цієї пам'ятки. Походить він із розкопу 1 (дослідження 2021 року) на нововиявленому поселенні 3, що отримало назву «Башта», розташованому на західному схилі однойменного укріплення (Корж 2022; 2023).

Зразок глиняної зооморфної пластики (рисунок) був знайдений на глибині 1,4 м у шарі із великим вмістом попелу. Загальна довжина виробу (від кінця голівки до краю) становить близько 6 см, найбільша ширина 1,8 см. Фігурка має неповне збереження, кінцівки та хвіст втрачені. Проте візуально видно що вони виготовлені шляхом ліплення від основи тулуба. Відсутні еле-

¹ Відмічу що матеріали з рятівних досліджень цих поселень фактично не опубліковані.

Зооморфна фігурка з поселення З «Башта» Басівського городища: 1 — фото; 2 — графічне зображення

менти деталізації голівки, що ускладнює ідентифікацію. Також на тудубі та горбу «холці» є певні втрати та сколи. Виріб виготовлений із глини із домішкою дрібних фракцій шамоту. В нижній частині зооморфної статуетки із поселення З «Башта» Басівського городища повздовжня, глибока тріщина, що ймовірно може вка-

зувати на технологічний прийом виробництва даного артефакту. Напевно, тулуб формувався таким чином, що саме знизу був так званий «шов» (місце поєднання двох кінців глиняної заготовки), тому в даній частині чи під час випалу, чи під час використання і утворилася дана тріщина. Тулуб зооморфної статуетки темно-сірого (наближена до чорного), тоді як голівка та горб «холка» брунатного кольорів.

При початковому візуальному огляді, можна припустити виріб нагадує особину великої рогатої худоби, проте одна характерна особливість (наявність «горба»), ймовірно може вказувати на помилковість висловленого припущення. Археозоологи¹, з якими проведено усні консультації з приводу видової належності тварини, яку хотів передати давній гончар, прийшли до обережного висновку: характерна особливість у вигляді «горба» на спині можливо вказує, що виробом передано зображення дикого кабана або так званого «вепра». Певні сумніви, для абсолютно точної ідентифікації видової належності дає неповне збереження голівки «глиняної тварини». Ймовірно, що два ледь помітні виступи на даній частині фігурки, є залишками відростків, якими давній автор хотів передати роги. Тому, також можна обережно припустити що поєднання на зооморфній фігурці таких візуальних ознак як: «холка» (горб) у верхній частині та ймовірних рогів, може свідчити що виробом передано вид парнокопитних представників давньої фауни, що мешкали в тому числі і в Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, а саме зубра або тура.

Аналіз остеологічних решток показує, що полювання на диких тварин не було поширене серед жителів Басівського городища. Кількість кісток мисливської фауни не перевищує 1,5 %. Серед масиву знахідок даної категорії найбільше в шарі пам'ятки виявлено остеологічних матеріалів, що належать лосю та кабану, тоді як кістки зубра чи тура представлені одиничними екземплярами (Іллінська 1965, с. 72; Кублій 2023). Це на мою думку, може бути підтвердженням припущення, що давній майстер намагався передати зображення саме дикого кабана.

Щодо аналогій, то на поселенських пам'ятках скіфського часу в інших регіонах Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя відомі чисельні знахідки зразків глиняної та зооморфної пластики. Певним, виключенням з даної території пам'ятки Посем'я, на яких дані вироби, попри значну досліджену площу окремих городищ, так і не були виявлені (Каравайко 2022; 2023; Пузикова 1981). З Книшівського укріплення, що на Пслі, відомо 29 зразків (цілих чи фрагментованих) зооморфної глиняної плас-

---

¹ Висловлюю подяку за надані консультації українським археозоологам В. Бондаренку, М. Кублю, А. Ступак та Є. Яніш.

тики. У фігурках простежуються зображення наступних тварин: бичка, коника, свині та собаки (Гавриш 2000, с. 154). Найбільше знахідок даної категорії походить з Більського городища. Серед великої вибірки, переважаючими є відтворення у «глині» зображення домашніх тварин. Відомі також зразки, якими передано тварин і мисливської фауни, а саме: рисі, бобра та лося (Шрамко 1987, с. 134—135). Ідентичних чи подібних знахідок, до тієї якій присвячена дана робота, з Більського городища не відомо.

Отже, під час досліджень на Поселенні 3 «Башта» Басівського городища в 2021 році виявлено перший зразок зооморфної глиняної пластики з даної пам'ятки. На мою думку фігуркою передано зображення дикого кабана. Проте, через стан збереженості деяких елементів виробу, що мають значення у видовому визначенні тварини, не можна з великою упевненістю виключати, що зображено іншого представника мисливської фауни.

ЛІТЕРАТУРА

- Білозор, В. П., Гейко, А. В. 2002. Нові дослідження на Свиридівському городищі. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 74—77.
- Болтрик, Ю. В., Фіалко, Е. Е. 1995. Басовское городище — центр Посульського узла епохи заліза. *Древности 1995*, с. 40-43.
- Гавриш, П. Я. 2000. *Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля)*. Полтава: Археологія.
- Гейко, А. В. 1995. *Звіт про дослідження в Сумській та Полтавській областях археологічної експедиції Державного музею-заповідника українського гончарства в 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/95.
- Гейко, А. В. 2000. Городище раннього залізного віку поблизу с. Глинськ. *Археологія*, 3, с. 149—153.
- Гейко, А. В. 2008. Археологічні дослідження Сухоносівського городища. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 26—30.
- Жаров, Г. В., Терпиловський Р. В. 2006. Дослідження пам'яток скіфського та римського часу у Верхньому. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 89—99.
- Іллінська, В. А. 1965. Басівське городище. *Археологія*, XVIII, с. 48—76.
- Макаренко, Н. Е. 1907. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. *Известия археологической комиссии*, 22, с. 38—90.
- Каравайко, Д. В. 2022. Глиняні вироби городища Ширяєве. В: Скорий, с. Задніков, с. (ред.). *Ранній залізний вік східної Європи: збірник статей на пошану Ірини Шрамко*. Харків; Котельва, с. 113—129.
- Каравайко, Д. В. 2023. *Городища скіфського часу Путивльського Посем'я (Путивльська археологічна експедиція 2012—2021)*. Київ, ІА НАН України.
- Корж, А. А. 2022. Дослідження Басівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 283—284.
- Корж, А. А. 2023. Дослідження Басівського городища у 2021—2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 235—238.

Кублій, М. 2023. Археозоологічні дослідження Басівського городища за матеріалами розкопок 2022 р. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 373—374.

Пузикова, А. И. 1981. *Марицкое городище*. Москва: Наука.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

КОРЖ Антон Анатолійович, молодший науковий співробітник, ДП «НДЦ “Охоронна археологічна служба України”» Київ, Україна.

ORCID: 0000-0001-6937-6725, e-mail: skifc14@gmail.com.

УДК [904.23:561](477.52)“638”

ПОСЕЛЕННЯ БАШТА: ОГЛЯД ВІДБИТКІВ НА ВИРОБАХ ІЗ ГЛИНИ

С. А. Горбаненко

У 2020—2022 рр. Басівський загін Путивльської археологічної експедиції під керівництвом А. А. Коржа досліджував поселення З, що отримало назву «Башта» Басівського городища ранньої залізної доби¹. Пам'ятка знаходиться поряд із с. Пшінчине Хмельівської ОТГ Роменського р-ну Сумської обл. (Корж 2022; 2023; також див. вище). З метою отримання додаткової інформації, здійснено огляд виробів із глини для ідентифікації відбитків.

Для отримання інформації про палеоетноботанічні дані оглянуто: фрагменти горщиків (понад 100 екз., переважно денця), 27 конусів, а також чотири фрагменти обмазки. Здійснено огляд доступних поверхонь, включно зі зломами виробів. Ідентифікаційний аналіз зернівок культурних рослин проведено за допомогою широкого кола публікацій на цю тему, а також порівняння із сучасною колекцією і давніми зразками.

За результатами враховано: окремі одиничні зернівки культурних рослин на стінках і різноманітні масові відбитки на денцях горщиків, а також на конусах. Крім палеоетноботанічних матеріалів та інших відбитків рослинного походження, виявлені й відтиски тканин. Частину даних зі знахідок 2021 р. повноцінно введено у науковий обіг (Корж, Горбаненко 2023); матеріали з шурфів 2022 р. публікуються вперше. Нижче наведено сумарні показники з опрацьованих колекцій.

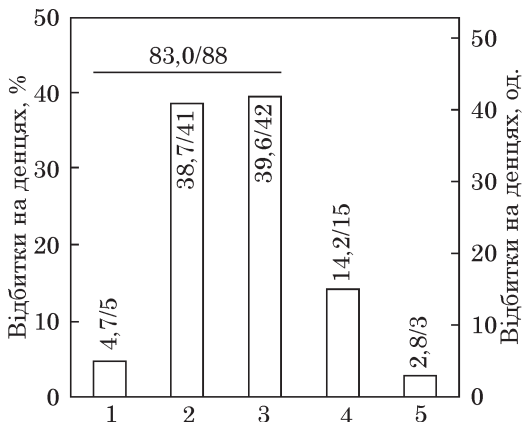
Окремі одиничні відбитки зернівок.

---

¹ Користуючись нагодою, висловлюю щире вдячність досліднику за дозвіл опублікувати нові матеріали.

Рис. 1. Співвідношення відбитків на денцях горщиків: 1 — просо; 2 — просо й відходи від нього; 3 — відходи від проса; 4 — відходи від інших зернових; 5 — тканина. Над стовпчиками вказано: відсоток / кількість відбитків

- просо (*Panicum miliaceum*) 18 од. — 15 на стінках, 2 з яких в придонній частині горщика, на дні якого також є відбитки проса; 3 на конусах;

- ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) 5 од. — 4 на конусах, 2 з яких — імовірно відбитки ячменю; 1 на фрагменті горщика;

- пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*) 2 од. (1 — імовірний відбиток).

Загальна кількість окремих відбитків — 25 од.

Денця з відбитками. Майже всю колекцію фрагментів горщиків складають денця, на переважній більшості яких є відбитки органічного походження. Найчастіше це суміш зернівок проса і відходів від його обмолоту у різному співвідношенні. Трапляються денця: 1) майже суцільно вкриті відбитками нерушених зернівок проса (себто в лусочках); 2) вкриті відбитками зернівок і відходів; 3) із відбитками відходів без зернівок. Оскільки лусочки від зернівок проса доволі цупкі й добре зберігають форму зерна, їх легко впізнавати. На частині донець поруч наявні саме такі відбитки від лусочок — від половини до дрібної фракції, що на денцях має вигляд дрібних відносно глибоких «порізів». Саме завдяки цій особливості вдалось ідентифікувати значну кількість донець як такі, на яких є відбитки дрібних відходів від обрушення проса. Окрім різноманітних варіантів, пов'язаних із просом, в одиничних випадках на денцях виявлено відходи від обмолоту інших зернових культур (4). Крім того, на 3 денцях помічені сліди тканини¹ (5). Результати визначень відбитків на денцях представлені на діаграмі (рис. 1)².

¹ А також на одному конусі.

² У попередній публікації (Корж, Горбаненко 2023, рис. 8), крім того, були враховані денця без відбитків; позиції 5 і 6 були переплутані.

Рис. 2. Відбиток грубої тканини на денці горщика (збільшено приблизно вдвічі)

На одному денці виявлено **відбиток грубої тканини** (рис. 2). Нижче наводжу опис згідно зі «схемою», використаною І. В. Погоржельською в спільному дослідженні (Погоржельська, Горбаненко 2022) ¹.

- 1) Тип переплетення — полотняний.
- 2) Щільність тkania, ниток/см². Оскільки я не можу відрізнити нитки основи від ниток пiткання, їх охарактеризовано сукупно. Кiлькiсть ниток на 1 см становить приблизно 8—9 од. в обох напрямках.
- 3) Товщина ниток становить приблизно ≤ 1 мм.
- 4) Крутка нитки — відсутня.
- 5) Походження сировини: збереглись відбитки плоских довгих рівномірних волокнин, що засвідчує їхнє рослинне походження (льон, коноплі?).

Приблизно посередині візерунка відбитка тканини помітний очевидний «збій матриці».

На переважній більшості посуду помітні масові тоненькі здебільшого «горизонтальні» рельєфні лінії, суттєво тонші за 1 мм і на подібній же відстані.

¹ Ці спостереження вважаю лише вірогідними, попередніми (а не остаточними). Сподіваюсь, після перемоги матеріал надійде на професійне визначення І. В. Погоржельській.

Іншу категорію знахідок представляють чотири фрагменти **обмазки**. На одному з них помітні лише відбитки стебел і листя трав'янистих рослин.

Ще на трьох фрагментах обмазки помітно незначну кількість дрібних відбитків органічного походження. На них також є відбитки дощок. Лише на одному з цих трьох фрагментів обмазки помічено також і відбитки пруття понад 1 см завтовшки. Вони знаходяться на стороні, протилежній від дошки; спрямованість довгою стороною у прутів та дошки взаємно перпендикулярна.

Інтерпретація результатів відбитків на *посуді* з колекції 2022 р. подібна до зроблених раніше висновків (Корж, Горбаненко 2013). Злакові й відходи від них слугували підсишкою під денця в ході формування посуду. Давні майстри віддавали перевагу просу та відходам від нього. Ще один фрагмент денця з відбитком тканини (за два сезони — третій випадок) свідчить на користь думки, що підкладання тканини було не випадковим, а до певної міри можуть вказувати на певну сезонність виготовлення посуду (після збору врожаю), то відбитки тканини можуть мати два пояснення:

- 1) віддання переваги певного майстра саме такій «традиції»;
- 2) виготовлення посуду в «позасезонний» час.

Зважаючи ж на очевидний «збій» візерунка відбитка тканини, не виключаю, що на денце потрапив також і відбиток шва, а відтак — маємо справу не просто з тканиною, а з частиною якогось виробу з неї.

Зверну увагу й на рельєфні лінії на посуді. Їх помічено на внутрішніх і зовнішніх поверхнях фрагментів кераміки. Вважаю, що це були сліди згладжування. Зважаючи ж на товщину цих ліній, можна припустити, що вони залишились у результаті згладжування пальцями, оскільки на них знаходяться папілярні лінії, зазвичай завтовшки 0,4—0,6 мм.

З-поміж матеріалів виявлено чотири фрагменти **обмазки**. Її умовно можна поділити на два «види». До першого належить безформний фрагмент із відбитками стебел та листя трав'янистих рослин. Вочевидь, що фрагмент походить від конструкції споруди, але точніше встановити, звідки саме, не бачу можливості.

Натомість, три фрагменти мають сліди відбитків дощок. Логічно припустити, що останні слугували «облицюванням», в інтер'єрі або екстер'єрі споруди (деталей нерухомих меблів в інтер'єрі?). Відповідно, в цьому випадку обмазку слід вважати «забутовкою», себто — її здебільшого не було помітно на поверхні. Найцікавішим із цих трьох фрагментів є той, на якому відбитки конструкцій від дерев'яних деталей знаходяться з двох протилежних сторін. Ця знахідка уможливила деталізацію ре-

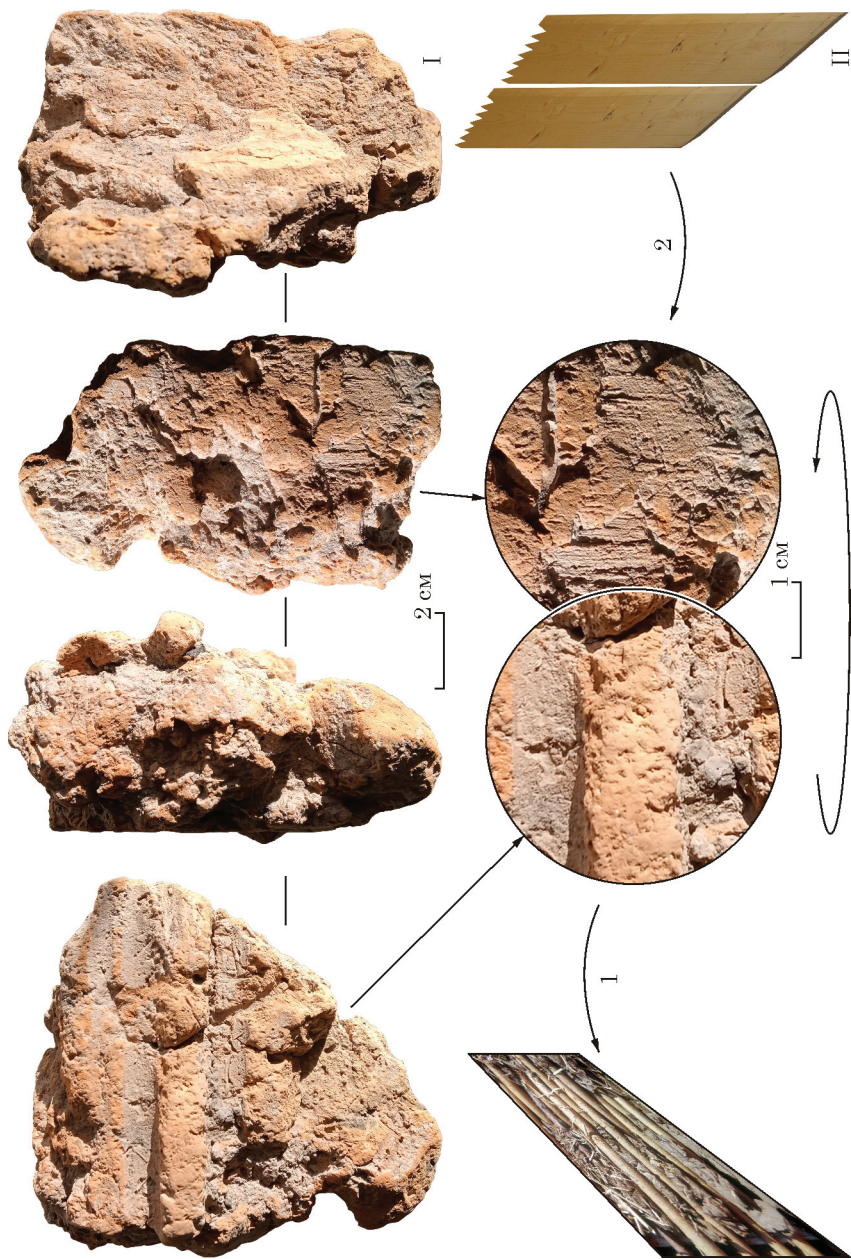

Рис. 3. Схема влаштування стіни (?) за фрагментом обмазки (фото С. А. Горбаненка): I — загальний вигляд обмазки; II — графічна реконструкція, арабськими цифрами позначено послідовність дій

конструкції зведення певної частини споруди. Якщо відбитки прутів прийняти за частину каркасу (стіни) із їхнім горизонтальним розташуванням, то сама обмазка є «забутовкою» між цим каркасом та облицюванням у вигляді дощок. Дощки при цьому мали бути поставлені вертикально (рис. 3). Що не відповідає на питання, була це зовнішня поверхня споруди, чи внутрішня¹.

Висновок. Збіжжя й відходи від нього широко використовували для підсилення на лаву під формівну масу для виготовлення посуду. «Найпопулярнішим» було просо в різних комбінаціях із відходами. Крім того, видається, що використання тканини з тією самою метою теж уже можна вважати закономірним, хоча й набагато менш популярним варіантом.

Велика імовірність того, що давні майстри могли згладжувати стінки посуду пучками пальців.

Отримано дані, що можуть допомогти в реконструкції улаштування стін. Якщо прийняти, що пруття в каркасній конструкції споруди розташовували горизонтально, то надалі на неї нанесли глину (обмазку), котру зовні обшивали дошками, поставленими вертикально до поверхні.

---

¹ У статті (Staeves 2016) мені не вдалось знайти повної аналогії. Наведений там приклад із одночасними відбитками деревини та перпендикулярних до неї прутів відрізняється розташуванням на поверхнях: там останні на бічних гранях, а не на протилежній поверхні. Відповідно, інтерпретація теж відрізняється: авторка обґрунтовує думку, що описаний нею фрагмент обмазки походить з перекриття — місця стику стіни й стелі біля балки. Зважаючи на різне розташування відбитків, наведених у статті та виявлених в матеріалах із «Башти», вважаю вірогідною саме наведену інтерпретацію.

ЛІТЕРАТУРА

- Корж, А. А. 2022. Дослідження Басівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 283—284.
- Корж, А. А. 2023. Дослідження Басівського городища у 2021—2022 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2022 р.*, с. 235—238.
- Корж, А. А., Горбаненко, С. А. 2023. Деякі особливості виробництва артефактів із глини мешканцями Басівського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (47), с. 226—234. <https://doi.org/10.37445/adiu.2023.02.16>
- Погоржельська, І. В., Горбаненко, С. А. 2022. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень. *Археологія*, 4, с. 48—58. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.049>
- Staeves, I. 2016. An Energy Saving House from 3400 Years Ago. *ExArc Journal*, 3. <https://exarc.net/ark:/88735/10253>.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbabenko@gmail.com.

АМУЛЕТИ З ЧЕРВОНОМАЯЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

О. С. Дзюладзе

Червономаяцький могильник — один з найбільших відомих некрополів пізніх скіфів на Низовому Дніпрі. Він складає єдиний археологічний комплекс з городищем на правому березі Дніпра в селі Червоний Маяк Бериславського району Херсонській області і є пам'яткою національного значення.

На теперішній час на могильнику розкопано 177 поховальних споруд з колективними та індивідуальними похованнями, а також декілька кенотафів.

Серед різноманітного поховального начиння окрему групу складають особисті амулети похованих.

Амулет — предмет з магічною силою, який має приносити щастя та удачу (талісман), оберігати свого власника (оберіг) та протидіяти порчі та пристрїту (апотропей).

Такі предмети знайдені на шиї або грудях похованих в складі намиста або як окремі підвіски, а також в області поясу та стегон, зазвичай в сумочках та шкіряних гаманцях. Найчастіше амулети супроводжують поховання дітей та жінок, рідше чоловіків. Намистини-амулети також знайдені серед кінської зброї, що вміщувалася до могили.

Загалом з Червономаяцького некрополю походить 160 різноманітних амулетів. З них 152 добре задокументовані, з описом та малюнками. Їх можна класифікувати в такі групи: предмети із єгипетського фаянсу, відерцеподібні підвіски, дзвоники, ажурні підвіски, кільця з шпичечками, вічкові намистини, монети з отворами для підвішування, кістки, ікла та кігті тварин, мушлі каури та камінці з природнім отвором — «курячі боги».

Найбільша група представлена виробами із єгипетського фаянсу та їхніми імітаціями зі скла. Це 42 скарабеї різних типів, плакетки з крокодиллом, левом, здвоєні циліндри, підвіски-геніталії, амфороподібні підвіски, а також фігурні підвіски із зображенням єгипетських божків Беса та Гарпократа. Також до цієї групи віднесено літки-скарабеїди, виконані переважно з жовтого прозорого скла.

Амулети із єгипетського фаянсу виявлені в разках намиста та в браслетах.

Наступна за кількістю знахідок група — бронзові дзвоники. Усього в похованнях некрополю Червоний Маяк було знайдено 23 дзвоники. Серед них є великі напівсферичні та пірамідальні дзвоники, прототипами яких були римські тінтінабули, а також ма-

ленькі напівсферичні, зроблені з тонкої бронзової пластини. Язички дзвоників зазвичай були залізними і дуже погано зберігаються.

Дзвоники було виявлено в похованнях жінок на поясі, в області таза, а також в дитячих похованнях на шиї.

Загалом 18 відерцеподібних підвісок та їх фрагментів було знайдено в Червоному Маяку. Всі вони вироблені з бронзи, представлені одиночними та парними підвісками. Відерцеподібні підвіски — популярний тогочасний амулет, їх знаходять у сарматських, германських та римських похованнях.

Вірогідно, їх використовували як ароматниці, адже часто в середині підвісок знаходять залишки органічних речовин.

Окрема особлива група — різноманітні реліквії, тобто давні бронзові предмети, які втратили своє первинне функціональне призначення та використовувалися пізніми скіфами як амулети. Наприклад, бронзова шпилька та вістря стріли скіфської культури, які були більш ніж на 100—200 років старші за час поховання. Цікаві зігнуті зламані фібули різних типів, більшість з них було знайдено в поясних гаманцях, а також на шиї в чоловічому похованні.

Наступна група металевих предметів — ажурні підвіски та монети з отворами. Ажурні підвіски, кільця із шишечками та підвіски з боспорських та еллінських монет в значній кількості знайдені на багатьох пізньоскіфських пам'ятках Криму, що свідчить про спільний поховальний обряд та подібні духовні уявлення пізніх скіфів Криму та Низового Дніпра.

Поодинокими екземплярами в похованнях Червономаяцького некрополю представлені мініатюрна скляна парфумерна посудинка, бутриста намистина, лунниці з металу, гірського кришталю та скла, хребці риб, ікла, кігті, камінці та шматочки крейди з отворами.

Знайдено велику кількість вічкових намистин різних типів, каурі, гілочок коралу, астрагалів дрібної рогатої худоби, які часто доповнювали набори з амулетами.

В пізньоскіфській культурі амулети були пов'язані з ідеями та віруваннями у пристрїт, наврочення, пороблення тощо. Пізні скіфи використовували такі предмети як апотропеї — амулети для захисту від злих сил.

Використання таких амулетів римлянами та варварами дозволяє припустити, що пізні скіфи також вірили в силу амулетів для різних випадків: захист від пристрїту, злого ока, так само як привабливості вдачі, успіху, родючості.

Власниками амулетів були переважно молоді жінки та діти, як найбільш вразливі гендерні і вікові групи пізньоскіфського суспільства, що потребували магічного захисту.

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0002-3564-217X, e-mail: dzynya@gmail.com.

СКЛЯНИЙ КУБОК З ЧОРНОБАЇВСЬКОГО ПОХОВАННЯ

Д. М. Сікоза

У 2008 р. під час риття котловану під льох на приватній садибі в с. Чернобаївка Білозерського р-ну Херсонської обл. було виявлене поховання.

Власники садиби розібрали частину кам'яної конструкції поховальної споруди, дістали з землі керамічні посудини і їх фрагменти та відкрили череп і кам'яне склепіння могили. Після цього вони зупинили земляні роботи і повідомили відділ науково-охоронних робіт пам'яток археології Херсонської обласної інспекції по охороні пам'яток історії та культури та Херсонський обласний краєзнавчий музей. Роботи з обстеження зруйнованого поховання проводила група у складі співробітників перелічених організацій у термін з 21 по 24 лютого 2008 р. Первинну публікацію комплексу було здійснено в 2010 р. (Сікоза, Якубенко 2010; детальніше див.: Сікоза 2024).

Поховання являло собою індивідуальне жіноче тілопокладення у ямі з підбосом. Верхній контур вхідної ями не вдалося зафіксувати, оскільки він був порушений багаторічною господарською діяльністю.

Вхідна яма видовженого контуру, дещо звужена до ніг, орієнтована в напрямку північ—південь. На дні виявлено пляму крейди розмірами 6 × 11 см. Довжина вхідної ями не встановлюється, ширина у центральній частині близько 60 см, дно на глибині 190 см.

Підбій був у західній стінці вхідної ями та мав склепіння з плит необробленого вапняку шириною від 52 до 56 см та довжиною до 80 см. Загальна довжина підбою 175 см, ширина 75 см. Підбій заглиблено на 10 см від дна вхідної ями.

Склепіння складалося з п'ятих великих плит. Дві обмежували поховання за головою та ногами, а три було покладено згори. Додатково їх підтримували два менших камені, поставлені на ребро всередині поховальної споруди. Таким чином, під дальньою стіною підбою було утворено три неглибокі ніші. Максимальна висота збереженої частини склепіння 42 см (рис. 1: 1).

Глибина залягання кісток близько 2,0 м від сучасної денної поверхні.

Поховання непограбоване. Кістки дівчини (молодої жінки) частково переміщені. На місці залишилися череп та посткраніальний скелет до першого хребця поперекової частини хребта. Вони

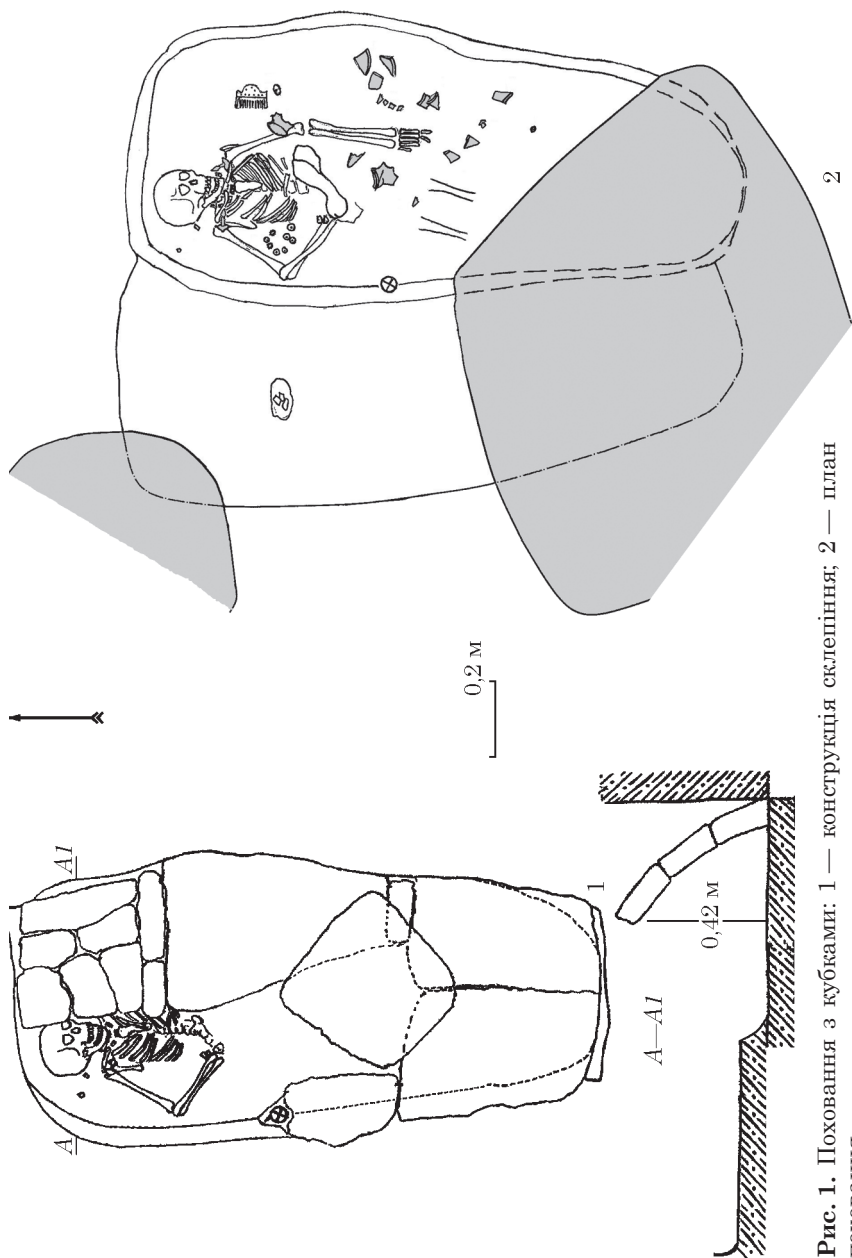
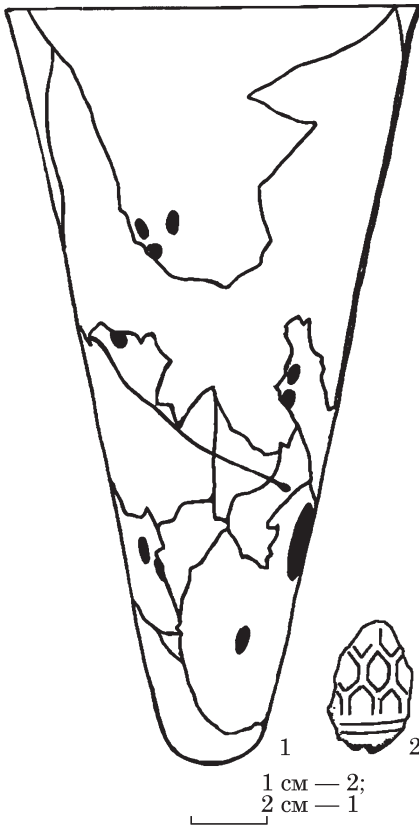

Рис. 1. Поховання з кубками: 1 — конструкція склепіння; 2 — план поховання

Рис. 2. Скляні кубки з поховання: 1 — кубок; 2 — деще кубка

міш з фрагментами двох гончарних посудин та скляних кубків. Тут же зафіксовано фрагменти сильно окисленої бронзової пряжки, яка вірогідно використовувалась як застібка від взуття.

Знайдений в похованні кубок (рис. 2: 1) виготовлений з прозорого скла, конічної форми, вінця трохи відігнуті, дно заокруглене. Стінки кубку декоровано вертикально видовженими овалами, крапками та хаотично розташованими горизонтальними лініями синього скла.

Діаметр вінця 10,5—11 см, діаметр деще 2,4 см, висота 20 см. Товщина стінки від 0,5—1 мм. Товщина вінця 1,8 мм.

Поруч було також знайдено фрагмент деще іншого скляного товстостінного конічного кубка з сотовим орнаментом (рис. 2: 2). Скло прозоре з бульбашками повітря всередині. Розміри фрагмента не дозволяють впевнено атрибутувати посудину.

визначають положення тіла як випростане на спині, головою на Пн (рис. 1: 2).

В головах та біля лівої кисти стояли гончарні посудини; їх первинний порядок не зафіксовано. В одній із мисок лежав футляр для голки, виготовлений із трубчастої кістки птаха. Біля черепа знайдено срібне кільце та фрагмент кістяної пластинки. На шії скелета зафіксовано два разки намиста. Між правою рукою в районі ліктя та грудною кліткою знаходилися п'ять бурштинових, дві бронзові та одна фаянсова намистини. На плечах скелета лежали дві фібули. Біля правого зап'ястя знаходилися два вапнякові камені. Між лівою рукою та плитою склепіння виявлено кістяний гребінь і намистину з глухого скла. На тазових кістках дівчини лежала кістка великої рогатої худоби, поруч два верхні зуби молоді дорослої корови. Нижню частину посткраніального скелету порушено, кістки хаотично розкидані по центральній та південній частинах могили, впереміш з фрагментами двох гончарних посудин та скляних кубків. Тут же зафіксовано фрагменти сильно окисленої бронзової пряжки, яка вірогідно використовувалась як застібка від взуття.

Орієнтація могили по лінії Пн—Пд типова для черняхівської культури. Проте ряд ознак поховального обряду вказує на вплив традицій сарматського, пізньоскіфського та пізньоантичного населення, що побутували в цьому регіоні (Баран, Гороховский, Магомедов 1990, с. 56—58).

Набір посудин, що входив до поховального начиння, поширений за межами Північного Причорномор'я та є типовим для пам'яток черняхівської культури. Більшість форм датовано за матеріалами поселень кінцем III — IV ст. (Баран 1981, с. 89—91).

Фібули, гребінь, пряжка для взуття, скляні кубки відносяться до іншої хронологічної групи і датовані останніми десятиліттями IV — першими десятиліттями V ст.

Скляні кубки без декору або з горизонтальними врізними лініями, як, наприклад, в дитячому похованні 35 могильника біля с. Гаврилівка, належать до завершальної фази черняхівської культури, ступінь D1 (Петраускас 2021, с. 21).

Конічні кубки з краплями синього скла датовано 370—450 рр. (Kazanski, Legoux 1988, з. 32, 33; Kazanskiy 2011, с. 23). Аналогічний кубок із краплями та овалами синього скла, але без ліній, походить з могили 507 некрополя Бирлад—Валя-Сяке в Румунії і датується початком V ст. (Palade 2004, p. 220, fig. 269: 4).

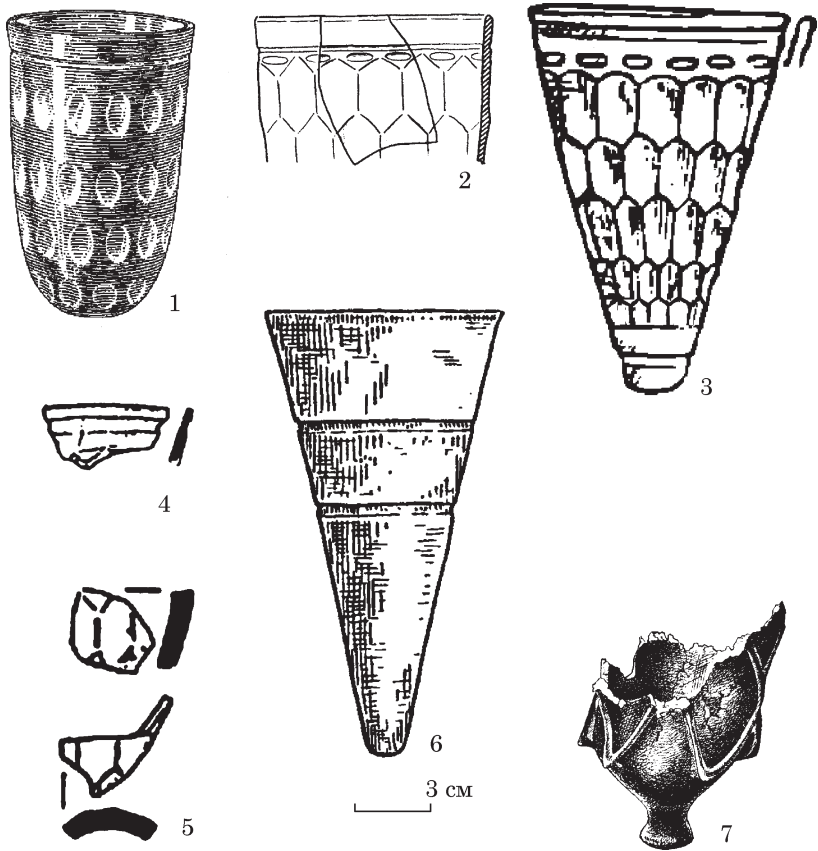
Форма денця та орнаментация фрагменту кубку подібні до знайдених в Гаврилівці, Ранжевому, Горошівці (Гавритухин 1999, с. 49). Подібні кубки відносяться до типу Хьогом за Г. Рау і можуть бути датовані у межах кінця IV — початку V ст. (Rau 1972, S. 167, 192).

На Нижньому Дніпрі в варварських похованнях пізньоримського часу знахідки скляних конічних кубків доволі рідкісні.

В могильнику Миколаївка в жіночому похованні могила 1Н знайдено кубок зеленуватого скла типу Ковалк (рис. 3: 1). Крім цієї знахідки, на могильнику в розкопі 1 було знайдено фрагмент кубку (рис. 3: 2) з зеленуватого напівпрозорого скла типу Хьогом (Симоненко, Сикоза 2020, с. 304, 307—308).

На могильнику Гаврилівка (вівчарня совхозу Придніпровського) в чоловічих похованнях 5 та 79 знайдено кубки з зеленуватого прозорого скла типу Хьогом, також в культурному шарі могильника було знайдено фрагмент кубку типу Хьогом або Кьонігсбрух (рис. 3: 3—5; Сьмонович 1960, с. 214; Гавритухин 1999, с. 49, 54, 56). Ще один конічний кубок з горизонтальними врізними лініями зі світло-зеленого скла походить з дитячого поховання 35 (рис. 3: 6).

В одному з поховань могильника Червоний Маяк, описаних В. І. Гошкевичем, серед поховального начиння було знайдено кубок з товстого зеленуватого скла (рис. 3: 7; Гошкевич 1913, с. 21). Посудину віднесено до серії Зальтхаммер, тип Косіно (Гавритухин 1999, с. 57).

Рис. 3. Конічні кубки з варварських поховань пізньоримського часу на Нижньому Дніпрі: 1, 2 — Миколаївка; 3—6 — Гаврилівка; 7 — Червоний Маяк (за: 1, 2 — Ebert 1913; 3—6 — Сымонович 1955; Гавритухин 1999; Сымонович 1960; 7 — Гошкевич 1913)

Поховання в Чернобаївці належить до постчерняхівського горизонту за хронологічною таблицею Я. Тейрала за умови «ромбічного підходу» (Щукин 2005, с. 110) або до «журавської фази» (375/380—420/430) за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 45—46) чи «п'ятого періоду» (375/380—400/410) за О. О. Гей і І. А. Бажаном (Гей, Бажан 1997, с. 53) і, найвірогідніше, було здійснене наприкінці IV — на початку V ст.

Форма та облаштування поховальної камери, крейда, дрібні вапнякові камінці є ознаками сарматського впливу на поховальну обрядовість черняхівського населення. Це підтверджує тезу, що на фінальному етапі черняхівської культури роль соціаль-

ної верхівки виконували носії пшеворських (вандальських) та аланських традицій, на противагу вельбарським традиціям на ранньому етапі черняхівської культури (Гопкало 2011, с. 93).

Чорнобаївське жіноче поховання супроводжувалося багатим набором керамічного посуду, напутнею їжею, скляними кубками. Прикраси та речі вжитку дозволяють реконструювати загальний вигляд вбрання похованої: сережка, одяг, закріплений на плечах срібними фібулами, разки різноманітного намиста зі скла, напівкоштовного каміння та єгипетського фаянсу, поясний гольник, взуття, оздоблене пряжками. Все це, разом із особливостями поховальної споруди вказує на високий статус похованої.

ЛІТЕРАТУРА

- Баран, В. Д. 1981. *Черняхівська культура*. Київ: Наукова думка.
- Баран, В. Д., Гороховский, Е. Л., Магомедов, Б. В. 1990. Черняховская культура и готская проблема. В: Толочко, П. П. (ред.). *Славяне и Русь*. Киев: Наукова думка, с. 30—78.
- Гавритухин, И. О. 1999. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры: 1. Толстостенные кубки со шлифованной и пластической орнаментацией: конические и с выделенной ножкой (Eggers 236—238, Sträume VI—IX). В: Левада, М. Е. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Библиотека Vita antiqua. Киев, с. 48—86.
- Гей, О. А., Бажан, И. А. 1997. *Хронология эпохи «готских походов» (на территории Восточной Европы и Кавказа)*. Москва.
- Гопкало, О. В. 2011. Относительная хронология мужских погребений черняховской культуры. К постановке проблемы. *Oіum*, 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, с. 66—96.
- Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. *Чтения V Международного конгресса археологов-славистов*. 4. Киев: Наукова думка, с. 34—46.
- Гошкевич, В. И. 1913. Древние городища по берегам низового Днестра. *Известия Императорской археологической комиссии*, 47, с. 3—31.
- Казанский, М. М. 2011. Радагайс и конец черняховской культуры. *Oіum*, 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, с. 22—32.
- Петраускас, О. В. 2021. Черняхівська культура та гуни (за матеріалами археологічних пам'яток України). *Археологія*, 2, с. 15—32.
- Романова, Г. А. 1988. Вилы Яругские могильник IV века. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 133—142.
- Сікоза, Д. 2024. Черняхівське поховання під Херсоном. *Археологія і давня історія України*, 2 (51), с. 172—181.
- Сікоза, Д. М., Якубенко, А. М. 2010. Чорнобаївське ґрунтове поховання. *Херсонський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки*: Проблеми археології, історії, історіографії, джерелознавства, музеєзнавства, природознавства, фалеристики, нумізматики, соціології, с. 221—227.
- Симоненко, А. В., Сікоза, Д. Н. 2020. Terminus ante quem позднекифской культуры Нижнего Днестра. В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Inter Orientem et Occidentem: Сборник статей к 65-летию доктора*

Эрдуште Шульце и 20-летию Германно-Славянской археологической экспедиции. *Ostrogothica-Serie*, 3. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 303—316.

Сымонович, Э. А. 1955. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. *Советская археология*, 24, с. 282—316.

Сымонович, Э. А. 1960. Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82: Черняховская культура, с. 239—252.

Сымонович, Э. А. 1979. Коблевский и Ранжевский могильники около Одессы. В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 63—111.

Щукин, М. Б. 2005. *Готский путь. Готы, Рим и Черняховская культура*. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*, V, S. 80—148.

Kazanski, M., Legoux, R. 1988. Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente. *Archéologie médiévale*, 18, p. 7—53.

Palade, V. 2004. *Așezarea și necropola de la Bârlad—Valea Seacă (sfarsitul sec. al III-lea — a doua jumătate a sec. al V-lea)*. București.

Rau, G. 1972. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. Nachchristlichen Jahrhunderts in Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 3, S. 109—214.

СІКОЗА Денис Миколайович, заступник начальника, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури, Департамент реалізації гуманітарної політики Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.

ORCID: 0000-0002-7287-3084, e-mail: arheolog111@gmail.com.

УДК 904.2(460.72)“638”

ОДИН З ЕПІЗОДІВ ПОЧАТКОВОЇ ІСТОРІЇ СКІФСЬКОГО «ЗВІРИНОГО СТИЛЮ»

Ю. Б. Полідович

Матеріали Келермеських курганів, розташованих на лівобережжі Кубані, є важливими для розуміння першого етапу існування скіфської культури загалом і скіфського «звірино-стилю» зокрема. Кількість та різноманітність оздоблених предметів і спектр залучених образів є надзвичайними. Це свідчить про активну творчу діяльність майстрів, що обслуговували ставку володарів. Імовірно, тут діяв надзвичайно потужний центр, де приймалися важливі рішення, трансформувалися старі традиції і формувалися нові, з'являлися на світ образи, до того часу небачені, і змінювалися старі чи запозичені. То було коло творців, що створювали образ нового світу. Адже фактично до келермеського часу мешканці степів, лісостепів і передгір'їв півдня Східної Європи не знали образних зображень, а послуговувалися переважно геометричним кодом. Водночас вони вже були знайомі з художніми досягненнями народів, що проживали на південь від Кавказьких гір. Також мігранти зі східноєвразійських степів, що так чи інакше потрапляли до Прикубання, принесли нові уявлення, нові образи, що руйнували усталені погляди на світ.

Прикубання в середині VII ст. до н. е. стало тим центром, де сходилися різноманітні вектори. Саме тому в матеріалах поховань в Келермеських курганах було знайдено такі різноманітні предмети.

• Імпортні речі — такими, зокрема, є золоті чаші з кургану 1/III (їх розглядають і як одну двоскладову чашу, можливо, виготовлену на замовлення: Кисель 2007, с. 112), діадема з грифоном та частини трону з кургану 3/III (Галанина 1997, кат. 18; 22—23; 35—38, табл. 2; 4; 27; 30; 42), а також бісер, низки якого рясно прикрашали деякі кінські вуздечки з курганів 1/В і 2/В (Галанина 1983, с. 40).

• «Місцеві» предмети, декоративне оздоблення яких виконано, імовірно, майстрами з давніх держав Передньої Азії, зокрема, Урарту або ж місцевими майстрами із використанням передньота малоазійських зразків — зокрема, меч, сокира та, ймовірно, діадема з кургану 1/III і дзеркало з кургану 4/III (Галанина 1997,

кат. 1; 6; 15; 52; табл. 1; 7—11; 28—29); але не можна погодитися з думкою, що система оздоблення вуздечок ранньоскіфського часу сформувалася під впливом асирійської або іншої передньоазійської традиції (Мурзин, Черненко 1980, с. 159—164; Галанина 1983, с. 39—40).

- Вироби місцевих майстрів, в яких використано елементи передньоазійських технологій — зокрема, золота нащитна бляха у вигляді пантери з інкрустацією з кургану 1/Ш (Галанина 1997, кат. 13, табл. 3), бляхи з інкрустацією з вуздечок коней 11 і 12, курган 1/В (Галанина 1983, с. 44—45, табл. 10: 1—3; 1997, кат. 109, 110, табл. 23).

- Місцеві художні вироби, в стилістиці виконання яких відчутний східноєвразійський вплив — золоті пластини із зображеннями оленів і коней з кургану 4/Ш (Галанина 1983, с. 38, 43—44, табл. 7: 20—25; 1997, кат. 54—59, табл. 20); до цієї категорії предметів можна віднести і бронзові псалії зі стременоподібними закінченнями (Галанина 1983, с. 36).

- Місцеві вироби із зображеннями образів, ідея яких, не виключено, була запозичена зі східних регіонів Євразійського степу, але які були переосмислені на власний манер — зокрема, це зображення хижаків, що згорнулися, відтворені на золотому портупейному предметі з кургану 1/Ш, на хвості та лапах пантери на золотій нащитній блясі з кургану 1/Ш, кістяних циліндриках до кінських вуздечок з курганів 2/В і 24 (= курган 3/Ш або 4/Ш), на центральній ручці бронзового дзеркала з кургану 2/В (Галанина 1997, кат. 2, 13, 223, 258, 259, 374—377; табл. 3; 7; 22; 24; 31; див. про це детально: Полидович 2001, с. 28—32).

- Місцеві вироби, оформлення яких ґрунтується на традиції доскіфського часу — елементи золотого декору вуздечок коней 13—18 з кургану 1/В і вуздечки коня 6 з кургану 2/В (Галанина 1983, с. 37—38, 41—43, табл. 5; 6; 7: 19; 1997, табл. 18—20), а також бронзові хрестоподібні бляшки з убору коней 15 і 16 з кургану 2/В (Галанина 1983, с. 49—52, рис. 10: 7—11).

- Місцеві вироби у «звіриному стилі», аналогів яким немає ні в Передній Азії, ні на сході Євразійських степів (Галанина 1983, с. 45—49).

Предмети, виготовлені чужоземними майстрами, за їх участю або під їхнім впливом, переважно з'являлися в одиничних варіантах і за поодинокими випадками ніде, окрім Келермеських курганів, більше не зустрічаються (єдиним виключенням є комплекс Литої Могили). А от оригінальні місцеві вироби (наново сформовані або переосмислені східноєвразійські) стали органічною частиною ранньоскіфської культури і широко розповсюдилися на теренах не тільки степів Північного Кавказу, але й у Подніпров'ї та Побужжі. Зокрема, в Келермеських курганах 1/В і 2/В (розкоп-

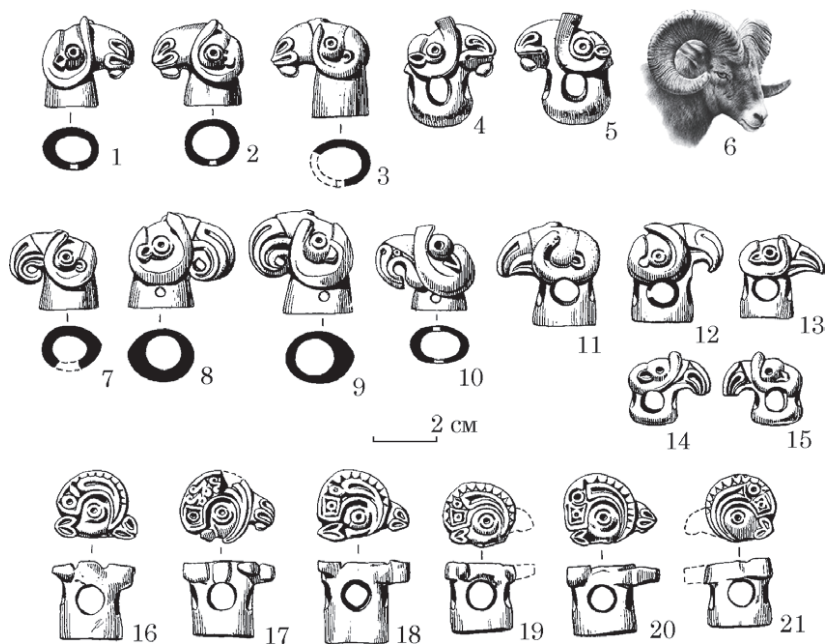
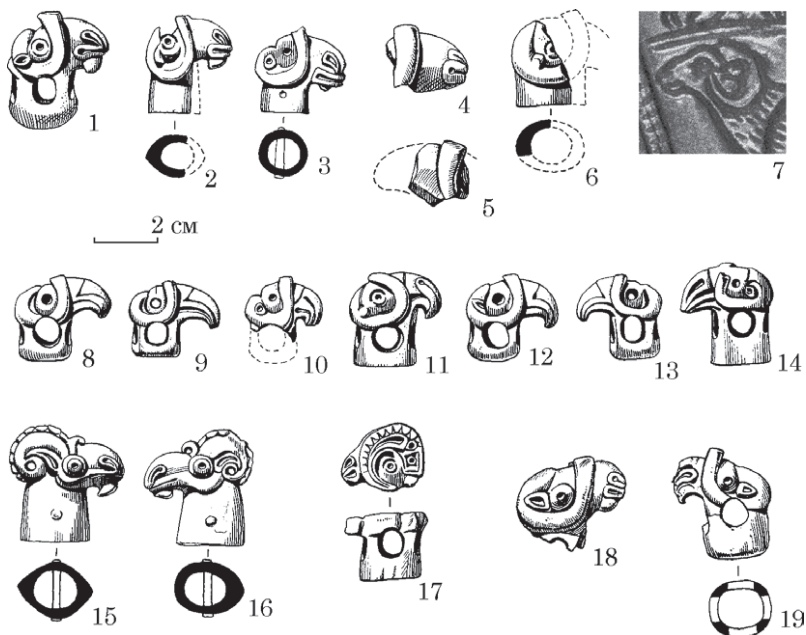

Рис. 1. Баран і фантастичні образи: 1—5, 7—21 — вузничі предмети з Келермеського кургану 1/В (за Галанина 1997); 6 — графічний малюнок голови гірського барана (за www.deviantart.com/denismayerjr/art/Big-Horn-Sheep-Study-738854832)

ки Н. І. Веселовського 1904 р.), які нині визнаються більшістю дослідників найбільш ранніми в групі (детально: Алексеев 2008; Галанина, Алексеев 2010, с. 186—187, 195, прим. 47), це серія невеликих кістяних предметів до декору кінських вуздочок із вирізьбленими зображеннями хижака, що згорнувся, відособлених голів фантастичних істот, що мають риси копитних тварин і птахів, а також бронзові бляшки із зображенням солярного знаку і відособленої голови хижака (Галанина 1997, табл. 21; 22).

Наразі розглянемо тільки зображення фантастичних (синкретичних) істот.

«**Баран**». Зображення походять з курганів 1/В (5 од. — рис. 1: 1—5; Галанина 1997, табл. 21: 166, 167, 169, 170, 191), 2/В (4 од. — рис. 2: 1—4; Галанина 1997, табл. 22: 232, 233, 291, 292) і 24 (1 од. — рис. 2: 18; Галанина 1997, табл. 24: 387). При всій пізнаванності образу, він поєднує стилізовані і синкретичні риси, які, ймовірно, відсилали до певного міфологічного, а не природного прототипу (порів. рис. 1: 6). Стилізовані риси — особливі прийоми відтворення ніздрі і рота двома видовженими виступами з центральною щілиноподібною виїм-

Рис. 2. Зображення барана і фантастичних образів: 1—6, 8—19 — вуздечні предмети з Келермеських курганів (1—6, 8—16 — курган 2/В; 17 — курган 2/В?; 18, 19 — курган 24); 7 — фрагмент зображення на електровій обкладці дзеркала з кургану 4/Ш (за Галанина 1997)

кою. В кожному випадку ці елементи мають якісь свої особливості відтворення, але в цілому вони нагадують краплеподібні елементи, що широко використовувалися в ранньоскіфський час для відтворення морди або вуха різних тварин (Полидович 2015, с. 221, 223, рис. 4). Стилізованими відтворено й роги тварин, які за формою не відповідають реальним рогам баранів (рис. 1: 6; порів., зокрема, із зображеннями на дзеркалі з кургану 4/Ш: рис. 2: 7; Галанина 1997, кат. 52, табл. 1). Переважно їх відтворено вигнутими U-подібно, вони охоплюють око з трьох сторін і часто мають *потовищення* на кінці, який виступає над головою. Синкретичною рисою можна вважати наявність виступу на підборідді, що передавав борідку, в природі властиву тільки цапові.

Зображення голів «баранів» на псаліях, що походять з інших пам'яток (Полидович 2004, рис. 1: 10, 16, 17; 2: 1—5), загалом повторюють образ келермеського типу, за тією особливістю, що в усіх інших випадках ніколи не відтворювалася цапина борідка.

Барано-птах. Фантастична істота, що поєднує в собі риси умовного хижого птаха і «барана», про якого йшла мова (про цей образ, зокрема, див.: Канторович 2007). Зображення цього фантас-

тичного образу побутували короткий період часу (другу половину VII — першу половину VI ст. до н. е.) і були розповсюджені лише в західних регіонах Євразійського поясу степів і лісостепів, а також вони відомі за окремими знахідками на південь від Кавказу.

В Келермеських курганах зображення барано-птаха присутні в матеріалах як кургану 1/В (9 од. — рис. 1: 7—15; Галанина 1997, табл. 21: 168, 171—173, 179, 180, 188, 189, 195), так і 2/В (8 од. — рис. 2: 6, 8—14; Галанина 1997, табл. 22: 234—238, 240, 241, 275, 289). Також 1 виріб з барано-птахом знайдено в кургані 24, який співвідносять з курганом 3/Ш або 4/Ш (рис. 2: 19; Галанина 1997, табл. 24: 379).

В більшості випадків означені вироби є розподільниками ременів, а 7 виробів з кургану 1/В (рис. 1: 1—3, 7—10), імовірно, слугували наконечниками дерев'яних псаліїв. Показово, що з 84 виробів із зображенням барано-птаха, врахованих А. Р. Канторовичем (2007, с. 249—254, табл. 1, рис. 1—5), лише 7 не належали до кінської вуздечки (4 з них — наконечники лука, 1 — бронзове навершя, 2 — насадки зі шпеником на якийсь предмет), всі інші — це рогові / кістяні псалії (27 од.) або наконечники дерев'яних (15 од.), а також розподільвачі перехресних ременів (35 од.). Те, що в Келермеських курганах не знайдено жодного рогового чи кістяного псалія, не виключено, є певною хронологічною ознакою, хоча псалії, складені з дерев'яного центрального стрижня і двох кінцевих насадок продовжували використовуватися і надалі, свідченням чому є знахідки в кургані Репяхувата Могила на Дніпровському Правобережжі (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 35, 36, 47, рис. 4: 13, 14; 18: 3), що нині датуються в межах кінця VII — початку VI ст. до н. е. (Дараган 2010).

Для келермеських зображень з більш раннього кургану 2/В властиве відтворення дзьоба *загнути*м на кінці, з позначеною восковицею і переважно без додаткових зображень на ньому (рис. 2: 8, 9, 12, 13). В кількох випадках дзьоб виразно розділений на дві частини (фактично, над- і піддзьобок), що нагадують трансформовані ніздрю і рот барана (рис. 2: 10, 11, 14). Водночас, половина зображень барано-птахів з кургану 1/В мають *закручений* дзьоб, який додатково декоративно оформлений або рельєфним виділенням центральної частини (рис. 1: 14, 15), або виразним розділенням на дві частини (рис. 1: 7—13). Відзначена стилістична різниця між виробами, імовірно, має певне хронологічне значення (див. Полидович 2021, с. 222).

Також зазначимо, що в більшості випадків на зображеннях барано-птаха відтворено невелике вухо, що характерно і для зображень «барана», і це ще більше наближує обидва образи один до одного.

«Козел». З кургану 2/В походить пара унікальних наконечників псаліїв (або це якісь інші прикраси вуздечки: Галанина

1983, с. 47) із зображенням фантастичної істоти, в основі якої — природний прототип гірського козла (Галанина 1997, табл. 22: 270, 271). Тварину (рис. 2: 15, 16) зображено з круглим рельєфним оком; горбоносою мордою; видовженою ніздрею, що виступає в рельєфі; позначеним довгою врзаною лінією ротом; борідкою; довгим вигнутим листоподібним вухом, що знаходиться під рогом і вигинається разом з ним; масивним вигнутим рогом, який має рельєфні виступи зверху і закручений у спіраль кінчик; петлеподібним виступом між рогом і мордою.

В ранньоскіфський час образ козла відтворювався на вуздечних предметах тільки в кількох випадках. Це, зокрема, бронзові розподільвачі ременів з кургану Старша Могила і бронзові бляшки з кургану 10 поблизу с. Попівка в Посуллі (Ильинская 1968, табл. II: 41, 42; ЛП: 7, 12). Але келермеські зображення, окрім іншого, відрізняються тим, що тут поєднуються два мотиви, накладені один на одного: голови козла і голови хижого птаха. Тварини мають спільне око, а ріг і вухо козла — то і є дзьоб птаха. Отже це зображення можна вважати своєрідним іконографічним трансформером, заснованим на композиції, в якій окремі поєднані зображення переходять одне в одне. Така композиція характерна, зокрема, для частини зображень відособлених голів хижих птахів V ст. до н. е. (Полідович, Величко 2023).

Голова тварини із загнутим наперед рогом. Її вирізьблено на розподільвачах ременів. 6 з них походять з кургану 1/В (рис. 1: 16—21; Галанина 1997, табл. 21: 174—177, 183, 184) і 1 — з кургану 2/В (рис. 2: 17; Галанина 1997, табл. 22: 239). Зображення з двох курганів абсолютно ідентичні, що є дивним, зважаючи на відмінності, які спостерігаються в інших випадках. Виходячи з цього, можна припустити, що цей розподільвач також походить з кургану 1/В, а до складу знахідок з кургану 2/В він міг потрапити випадково під час пакування та інвентаризації знахідок.

Тварину відтворено з видовженою мордою; круглим оком; краплеподібними ніздрею і ротом, які разом утворюють серцеподібний знак; невелике вухо у вигляді такого ж знаку; масивний ріг, який півколом оточує око зверху. В ріг вписано мініатюрне коло в квадраті (порів. з розповсюдженим символом: Рябкова 2010) і стилізовану голову хижого птаха з оком-кільцем та довгим листоподібним дзьобом. Верхня лінія рога декорована дрібними півколами. В одному випадку (рис. 1: 17) голову птаха замінено на три V-подібні фігури із закрученими кінцями (це зображення також відрізняється наявністю борідки).

Подібне вписування стилізованої голови птаха властиве і для деяких зображень барано-птаха, на яких її розміщено всередині дзьоба — бачимо такі зображення на псаліях з кургану 16 групи

Новозаведенное II, з комплексу Зівіє, а також, імовірно, на навершях псаліїв з курганів 5 і 14 групи Новозаведенное II та з кургану Реп'яхувата Могила (Канторович 2007, рис. 1: 1, 2, 10—12; 2: 5—8, 11). На двох навершях луків в дзьоб барано-птаха таким самим чином вписано голову зайця — це знахідки з кургану Темір-Гора і кургану 13 групи Новозаведенное II (Канторович 2007, рис. 4: 5, 6). Так само для оформлення дзьобів барано-птахів в декількох випадках використано дрібні півкола — знахідки з кургану 2 поблизу с. Оксютинці, кургану поблизу с. Мельниківка і цитаделі Кармір-Блур (Канторович 2007, рис. 1: 3, 4; 2: 9).

Фактично цей образ в системі вуздечок кургану 1/В замінив образ козла-птаха з кургану 2/В. Чи була це тільки зміна іконографічного образу, а чи за цим стояли і якісь трансформації уявлень, сказати наразі неможливо.

Подібний образ невідомий за знахідками на інших ранньоскіфських пам'ятках. Можливо, до нього дотичними є зображення «лосе-козла», які походять з комплексів V ст. до н. е. (Канторович 1995). Прикметно, що на всіх зображеннях ріг тварини закінчується пташиною головою.

Отже в системі оформлення вузди з Келермеських курганів 1/В і 2/В було використано образи чотирьох фантастичних істот, зображення яких є взаємо пов'язаними між собою, оскільки їхня подоба засновується на однакових природних прототипах птаха і копитної тварини (барана і козла). Особливості кожного образу, імовірно, були обумовлені їхньою міфологічною сутністю.

Згідно із запропонованим Л. К. Галаніною (1997, с. 236—237, 239—243) розподілом знахідок по окремим вуздечним комплектам, в кургані 1/В всі зазначені образи (20 од.) були компактно задіяні в оформленні вуздечок 6 коней, що розташовувалися поряд (№ 19—24), тоді як в кургані 2/В, навпроти, 16 виробів були розгруповані по окремим вуздечкам дев'яти коней (№ 1, 3—5, 7, 10, 11, 14, 15). Імовірно, в більшості випадків певний конкретний образ відповідав тому чи іншому окремому комплекту, але є й комплекти (перш за все, з кургану 1/В) де водночас було задіяно різні образи. Зважаючи на те, що елементи декору вуздечок були пов'язані з міфологічними уявленнями про магічну трансформацію посмертного коня під час мандрівки потойбіччям, комплекти з Келермеських курганів фіксують не тільки особливості «звіриного стилю», але й специфіку релігійно-міфологічних уявлень того часу.

Поеднання образів «барана» і барано-птаха, відтворених на псаліях, в межах одного комплексу зафіксовано також в двох посульських курганах — Старшій Могилі (Ильинская 1968, табл. II; IV) і № 2 поблизу с. Оксютинці (Ильинская 1968, табл. XX). Але тут ці образи поєднуються з іншими «персонажами», а відтак вони фіксують і свої особливості уявлень.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2008. «Старшие» келермесские курганы. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале 2008 г.* II. Москва: ИА РАН, с. 9—10.
- Галанина, Л. К. 1983. Раннескифские уздечные наборы (по материалам Келермесских курганов). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 24, с. 32—55.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи.* Москва: Палеограф.
- Галанина, Л. К., Алексеев, А. Ю. 2010. Древности скифской эпохи из Прикубанья. *Античное наследие Кубани*, III, с. 170—197.
- Дараган, М. Н. 2010. О датировке амфоры из погребения 2 Репяховатой Могилы. *Античный мир и археология*, 14, с. 175—202.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья).* Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Мозоловский, Б. Н., Тереножкин, А. И. 1980. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ.* Киев: Наукова думка, с. 31—63.
- Канторович, А. Р. 1995. Один из образов копытного животного в искусстве скифского звериного стиля. *Российская археология*, 4, с. 45—55.
- Канторович, А. Р. 2007. Истоки и вариации образа бараноптицы (грифобарана) в раннескифском зверином стиле. В: Козенкова, В. И., Малапшев, В. Ю. (ред.). *Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке.* Москва: ИА РАН, с. 235—257.
- Кисель, В. А. 2007. «Огненный» напиток скифов. В: Хаврин, С. В. (ред.). *А. В. Сборник научных трудов в честь А. В. Виноградова.* Санкт-Петербург: Культ-Информ-Пресс, с. 110—114.
- Музин, В. Ю., Черненко, Е. В. 1980. О средствах защиты боевого коня в скифское время. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ.* Киев: Наукова думка, с. 155—167.
- Полидович, Ю. Б. 2004. Зооморфно оформленные псалии как феномен скифской эпохи. *Археологический альманах*, 15: Псалии. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности, с. 143—165.
- Полидович, Ю. Б. 2001. К истокам скифского искусства: происхождение мотива свернувшегося хищника. *Российская археология*, 3, с. 25—34.
- Полидович, Ю. Б. 2015. Изображения горного козла в сакском искусстве архаичного периода. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии.* Алматы: БегазыТасмола, с. 215—232.
- Полидович, Ю. Б. 2021. Роговые наконечники из Западного Бельского городища и некоторые особенности раннескифского «звериного стиля». В: Скорый, С. А., Задніков, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Східної Європи. Збірник статей на пошану Ірини Шрамко.* Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; ІКЗ «Більськ», с. 212—233.
- Полидович, Ю. Б., Величко, Є. О. 2023. Зображення-трансформери відоблених голів хижих птахів у скіфському «звіриному стилі». В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки».* Київ: Фенікс, с. 43—57.
- Рябкова, Т. В. 2010. Классификация изображений с ромбовидными знаками на предметах предскифского и раннескифского времени. В:

XXVI «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа. Проблемы хронологии и периодизации археологических памятников и культур Северного Кавказа. Магас: Пилигрим, с. 309—311.

ПОЛДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, філія Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkor@ukr.net.

УДК 904.22(477.7)“638”

**«СЦЕНИ ІЗ ЖИТТЯ АХІЛЛА»:
СКІФСЬКА ВЕРСІЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
(«троянський кінь» у пазурах скіфських грифонів)**

Л. І. Бабенко

Сагайдак його, мов домовина відкрита...
Сремія 5: 16

Грім стихав за долиною,
Зашерхав на глині.
Окрай балки Хоминої
Паслись коні гливі.
Де не візьмуться грифони!

Впали, ніби кара!
Та й накинупсь на коней —
Що не кінь, то й пара.
Золота симфонія пекторалі
Б. М. Мозолевський

Відновлення розкопок поховань скіфської аристократії, переваних низкою війн та революцій майже на 40 років, пов'язують зазвичай з дослідженням в 1954 р. Мелітопольського кургану, яке провели співробітники Відділу скіфо-античної археології Інституту археології України. Керував розкопками завідувач Відділу, основоположник київської школи скіфознавства О. І. Тереножкін, а його найближчою помічницею та співавторкою звіту про розкопки була Є. Ф. Покровська, авторству якої належить і одне з перших повідомлень про результати цих робіт (Покровська 1955, с. 191—199).

Найбільш яскравою знахідкою серед матеріалів Мелітопольського кургану стала золота оббивка горита (рис. 1: 2), виявлена разом з іншими предметами у сховку, облаштованій на дні Центральної гробниці кургану. Це була вже третя за часом оббивка горита так зв. «чортотлицької серії», яку, окрім епонімної (рис. 1: 1), доповнили знахідки з Іллінецького кургану (розкопки Н. Є. Бранденбурга 1902 р.) та кургану 8 групи П'ять братів Єлизаветовського могильника (розкопки В. П. Шилова 1959 р.). Вже з часу першої знахідки в Чортотлику оббивки користувалися незмінною увагою дослідників, яка лише зростала з відкриттям нових горитів. Серед

1

2

Рис. 1. Оббивки горитів «чортомлицької серії», декоровані зображенням сцен із життя Ахілла: 1 — Чортомлик; 2 — Мелітопольський курган (за: Фармаковський 1911; Полідович 2022b)

різноманітного кола проблем, пов'язаних з вивченням оббивок (історіографію див.: Черненко 1981, с. 76—89; Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 124—128; Meyer 2013, р. 198, 201—203; Полідович 2022b, с. 76—88; та ін.), найбільшу увагу привернула центральна частина пластини, прикрашена розміщеними у два ряди «сценами із життя Ахілла» — саме так від робіт К. Роберта, В. К. Мальмберга та Б. В. Фармаковського (Robert 1893; Мальмберг 1894; Фарма-

ковський 1911) трактують відтворені сюжети. Попри різні погляди щодо нюансів інтерпретації окремих сцен і, навіть, їх кількості (останній варіант див.: Полідович 2022b, с. 79—88), подібне тлумачення можна вважати загальноновизнаним. Окремою проблемою, тісно пов'язаною з вивченням «сцен із життя Ахілла», є визначення характеру їх сприйняття власне скіфами, для яких Ахілл був чужорідним героєм, отже їх обізнаність з нюансами життєдіяльності героя, відтвореними у сценах, доволі сумнівна.

Погляди на цю проблему також вирізняються розмаїттям. Частина дослідників вважає, що ці та інші випадки слід пов'язувати з популярністю Ахілла серед скіфів (Русяєва 1975, с. 182) чи, навіть, поширенням його культу, що свідчить про посилення еллінізації верхівки скіфського суспільства (Блаватский 1964, с. 29, 30; Онайко 1970, с. 28; та ін.). Є також прихильники більш поміркованого підходу, як пояснюють використання скіфами грецьких образів їх переосмисленням у контексті власної релігії, на кшталт отожднення Ахілла з Тагімасадом чи більш узагальнено, як поєднання в одному образі двох персонажів — грецького та варварського (Болтенко 1962, с. 16—32; Шауб 2002, с. 188; Акімова 2013, с. 612; та ін.). Найбільш деталізовану версію «скіфського прочитання» цих сюжетів запропонував Д. С. Раєвський, який вважав, що скіфи могли сприймати їх як ілюстрації важливих епізодів життєпису Колаксія (Раевский 1985, с. 165—169).

З іншого боку підійшов до вирішення цієї проблеми Ю. Б. Полідович, намагаючись пояснити, що спонукало дарувальників, тобто греків, до вибору для декору оббивки горита саме цього сюжету, який смисл вони в нього вкладали, і який резон бачили в своєму підношенні? На думку дослідника, греки, декоруючи горити зумисне підібраними сюжетами з життя Ахілла, звели їх у магічну формулу, звертаючись з благанням про захист від скіфських стріл з горита, які герой, що сам був противником варварів (не-греків) у Троянській війні, міг і мав відвернути від еллінів (Полідович 2022a, с. 40—55; 2022b, с. 76—88).

У контексті подібної інтерпретації важливим є характер можливих взаємовідносин між дарувальником та обдарованим на час передачі дарунку. Тобто, оббивки горитів та відтворений на них сюжет слід розглядати не як дипломатичний дарунок союзнику за надану допомогу чи взяті на себе зобов'язання, а як результат якихось антагоністичних взаємовідносин між супротивниками, дійсними чи потенційними, «продуману дію по замиренню скіфів» (Полідович 2022a, с. 53). Спираючись на цей висновок, можна запропонувати зовсім інший варіант можливого сприйняття скіфами відтворених на оббивках горитів образів та сюжетів.

Найперше, можна повністю погодитися з сумнівами Ю. Б. Полідовича щодо вірогідного розуміння, а отже — і переосмислення,

скіфами розгорнутої оповіді про життя Ахілла з усіма нюансами сюжетної лінії (Полідович 2022b, с. 85). Відтак, постає питання щодо правомірності гіпотези Д. С. Раєвського про можливе їх переосмислення у контексті життєпису Колаксія. Але хибність цієї гіпотези не лише в цьому. Адже на час виготовлення матриці та масового штампування на ній оббивок серед боспорських торевтів вкоренилася традиція використання для ілюстрації на своїх виробках тих чи інших сюжетів скіфських міфів, епосу чи історичних епізодів (як їх трактують сучасні дослідники) автентичних образів, тобто власне скіфів. Насамперед це стосується виробів, призначених для високостатусних споживачів — сцени із зображенням скіфів можна бачити на пекторалі з Товстої Могили, чортомлицькій амфорі, солоському гребні, кубках та чашах з Куль-Оби, Гайманової Могили, Воронезького кургану тощо. Більше того, «скіфськими» батальними сценами декоровано оббивку солоського горита. Декор цих виробів був зрозумілим і прийнятним для скіфів, і якщо греки мали намір проілюструвати горит сценами з біографії Колаксія, тим більш — якщо такий горит замовляли чи очікували самі скіфи, то навіщо ж було напружувати самого царя (Чортмлик) необхідністю переосмислювати незрозумілі йому образи та сюжети.

Для розуміння того, кого і що скіфи могли бачити в «сценах з життя Ахілла» саме на оббивках горитів, варто згадати один військовий звичай, відомий за писемними джерелами, а нещодавно підтверджений і археологічними. Як повідомляв про скіфів Геродот: «...Багато із них із шкіри мертвих ворогів, здертої з правиці з нігтями, роблять собі чохла для сагайдаків. Адже людська шкіра досить щільна і блискуча і мабуть від усіх інших вирізняється своїм блиском і білим кольором» (Herod, IV, 64)¹. Аналіз залишків шкіри від сагайдаків та горитів, знайдених в похованнях, засвідчують, що такий звичай дійсно існував (Федоров, Горшкова 2001, с. 178—180; Brandt et al. 2023, р. 12—15). Тобто, використання у конструкції чи декорі горитів частини тіла переможеного супротивника було одним із характерних проявів скіфської військової культури. Відтак, і декор горита золотими оббивками із зображенням не-скіфів / еллінів можна розглянути саме у цьому контексті. На оббивці у два ряди зображено 20 фігур еллінів (9 на нижньому фризі та 11 на верхньому) — чоловіків, жінок та дітей, у традиційному грецькому одязі, або ж частково чи майже повністю оголених. Попри те, що відтворені на оббивках персонажі безсумнівно групуються у декілька сцен, від п'яти до дев'яти (Полідович 2022, с. 79—83, рис. 2, 3), якими і вибудовано оповідальну розповідь про народження, життя та смерть героя, скіфи

---

¹ Переклад з грецької (Геродот 1993, с. 194).

Рис. 2. Рельєфи палаців із зображенням полонених або данників: 1 — Ніневія; 2 — Персеполь (за: Wall panel; relief... 2024; Persépolis... 2024)

могли бачити в них лише узагальнене зображення дійсних чи потенційних супротивників, а їхнє розміщення на горіті сприймати як знак перемоги над ворогом чи його покори.

Варто зазначити, що зображення підкорених народів чи полонених у вигляді вишикуваних в ряд небораків, мало на Сході глибоку традицію. Як приклад, можна назвати рельєфи північного палацу в Ніневії, де зображено полонених чоловіків та жінок, відрубані голови ворогів та інші трофеї, які після взяття Вавилону приймає Ашшурбаніпал (рис. 2: 1), або апанаду Персеполя,

панелі фасаду якої прикрашають рельєфи із зображенням рядів данників з 23 сатрапій, представників кожної з яких вирізняють особливості одягу, прикрас та підношень (рис. 2: 2).

Отже, відтворених на обох фризах оббивок горитів персонажів можна сприймати як своєрідну алюзію на цю східну образотворчу традицію. У той же час розміщення на гориті зображення підкорених / полонених / вбитих противників цілком погоджується зі звичаєм обтягування футлярів для лука та стріл шкірою вбитих ворогів.

У контексті такої трактовки може бути уточнено і значення сцен шматування, якими по верхньому краю окантовані «сцени з Ахіллою». Семантика сцен шматування в скіфському і греко-скіфському мистецтві розглядається як метафоричний символ смерті та образотворчий еквівалент жертвоприношення (Раєвський 1985, с. 153). Якщо згадати ще один військовий звичай скіфів про жертвопринесення кожного сотого полоненого богу війни (Herod, IV, 62), то зображені на оббивці елліни можна трактувати як зібрані для відбору жертви «полонені» під час проведення цього обряду. У той же час розміщення персонажів «життепису» Ахілла під фризом зі сценами шматування, тобто символічного потойбіччя (порівн. пектораль з Товстої Могили, чортомлицька амфора), вказує на можливе їх потрапляння у світ померлих для супроводу та служіння власнику горита.

Таким чином, одні й ті ж самі персонажі та сцени по різному бачилися їх творцям та споживачам. І химерно виплетену з епізодів життя Ахілла магичну формулу про захист від разючих скіфських стріл, підступно заслану до скіфів на кшталт «троянського коня» (Полідович 2022b, с. 88), самі скіфи переосмислили з властивою кочовикам простотою і у відповідності до своєї уяви про зміст декору горитів. Як на відомих сценах нижнього фризу пекторалі з Товстої Могили, хитромудрий «троянський кінь» потрапив у міцні лабеті скіфських грифонів.

ЛІТЕРАТУРА

- Акимова, Е. А. 2013. Ахилл в греко-варварской торовитке Северного Причерноморья. В: Вахтина, М. Ю. (ред). *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 606—613.
- Блаватский, В. Д. 1964. Воздействие античной культуры на страны Северного Причерноморья (IV в. до н. э. — III в. н. э.). *Советская археология*, 4, с. 25—35.
- Болтенко, М. Ф. 1962. Herodoteana. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 4, с. 16—32.
- Геродот. 1993. *Історії в дев'яти книгах*. Передмова, переклад, примітки А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Мальмберг, В. К. 1894. Памятники греческого и греко-варварского искусства, найденные в кургане Карагодеуашх. *Материалы по археологии России*, 13, с. 121—191.

Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д1-27. Москва: Наука.

Покровская, Е. Ф. 1955. Мелитопольский скифский курган (предварительное сообщение). *Вестник древней истории*, 2, с. 191—199.

Полідович, Ю. Б. 2022a. Життя, закарбоване в золоті. В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, Скарбниця Національного музею історії України — філія Національного музею історії України, 22 листопада 2021 р. Київ: Фенікс, с. 40—55.

Полідович, Ю. Б. 2022b. Троянський кінв грецьких майстрів. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 75—92.

Раевский, Д. С. 1985. *Модель мира скифской культуры. Проблемы мировоззрения ираноязычных народов евразийских степей I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Русяева, А. С. 1975. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 174—185.

Тереножкин, А. И., Мозолевский, Б. Н. 1988. *Мелитопольский курган*. Киев: Наукова думка.

Фармаковский, Б. В. 1911. Золотые обивки налучий из Ильинецкого и Чертомлыкского курганов. В: *Сборник археологических статей, поднесенный графу А. А. Бобринскому*. Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киришаума, с. 45—118.

Федоров, В. К., Горшкова, В. Е. 2001. Колчан из человеческой кожи в погребении раннего кочевника из башкирского Зауралья. *Уфимский археологический вестник*, 3, с. 178—180.

Шауб, И. Ю. 2002. Ахилл на Боспоре. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища*. 1. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 186—189.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Brandt, L. Ø., Mackie, M., Daragan, M., Collins, M. J., Gleba, M. 2023. Human and animal skin identified by palaeoproteomics in Scythian leather objects from Ukraine. *Plos one*, 18 (12), p. 1—21.

British Museum. Explore the collection. 2024. *Wall panel; relief* [online]. Режим доступу: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-34_1 [Дата звернення 21 лютого 2024].

Meyer, C. 2013. *Greco-Scythian Art and the Birth of Eurasia: From Classical Antiquity to Russian Modernity*. Oxford: Oxford University.

Robert, K. 1893. Die Hiupersis des Polygnot. *Hallisches Winckelmannsprogramm*, 17, S. 1-82.

Wikipédia. L'encyclopédie libre. 2024. *Persépolis* [online]. Режим доступу: <https://fr.wikipedia.org/wiki/Persépolis> [Дата звернення 21 лютого 2024].

БАБЕНКО Леонід Іванович, старший науковий співробітник, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна.
ORCID: 0000-0002-5498-9278, e-mail: babenkolnd@gmail.com.

ЗАХІДНІ РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЗВІРИНОГО СТИЛЮ УЛЬСЬКИХ КУРГАНІВ

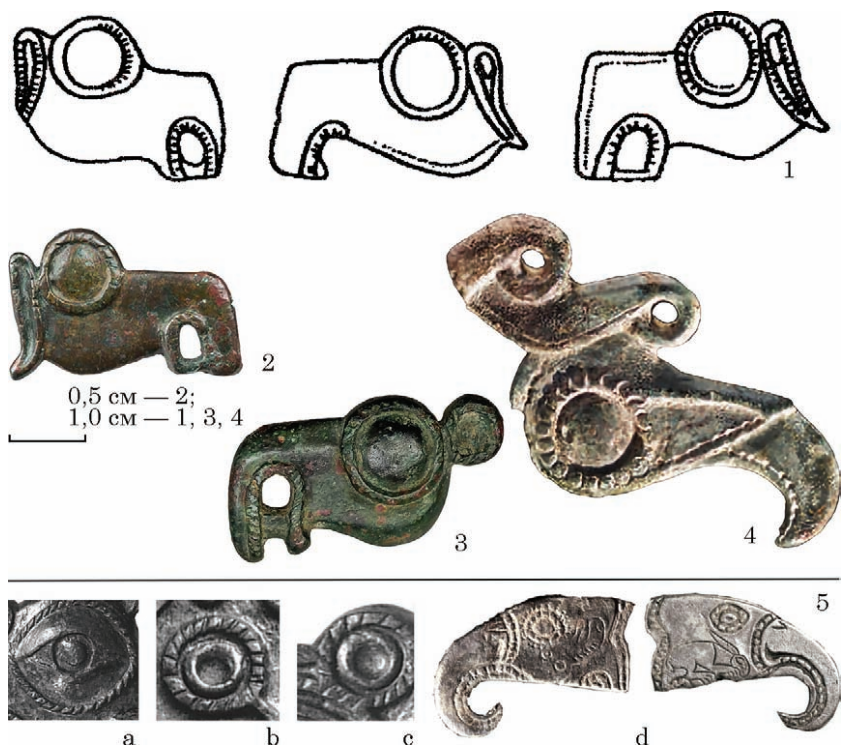
Р. В. Зимовець

Предметом цієї публікації є аналіз впливу стилістичного та образно-сюжетного компонентів скіфського звірино-стилю, представленого у самому багатому, з точки зору знахідок, кургані 2/1909 групи Ульських, на мистецтво більш західних регіонів скіфського світу.

Ульські кургани розташовані біля аулу Уляп, Республіки Адігея (лівий берег середньої течії Кубані). Це неординарна пам'ятка і з точки зору хронології, і представлених у ній виробів, виконаних у традиціях скіфського звірино-стилю. Вона функціонує протягом тривалого часу: з кінця VII — першої половини VI — до середини V ст. до н. е., тобто охоплює періоди і скіфської архаїки, і раннього етапу класики.

Курган 2/1909 належить до «другої хронологічної групи», що датується другою половиною VI ст. до н. е. (Эрлих 2013, с. 217). Саме тут були виявлені унікальні бронзові навершя у вигляді голови хижого птаха, голови бика, зооморфно оформлені срібні та бронзові псалії, золотий предмет у вигляді кінської голови, золота бляшка у вигляді козла. З точки зору морфології, навершя, срібні та бронзові псалії досі є унікальними для скіфського світу. Досить рідкісною є стилістика передачі зооморфних образів, особливо на псаліях, а також сюжет протистояння хижих птахів/грифонів копитному на одному з навершій. Але попри таку незвичність, представлені на ульських артефактах сюжети, образи та стиль знаходять паралелі на деяких бронзових виробках, виявлених, насамперед, на території лісостепової та степової частин Дніпровського Лівобережжя, а також Криму.

Спочатку зупинимося на **стилістичних** ремінісценціях. Ключовою рисою зображень на срібних та бронзових псаліях є їх виконання у манері гравіювання, що робить їх унікальними для кінської вузди скіфського світу (Эрлих 2013, с. 220). До того ж, очі, дзьоби та оформлення тильної частини голів хижих птахів на закінченнях срібних псаліїв акцентовані рубчастим кантом (рис. 1: 5, d; 2: 1, 2;). Подібний кант, виконаний, скоріш за все, карбуванням, зустрічається і в оформленні очей птахів на одному з бронзових навершій. Окрім головного зображення пташиної голови, що утворює форму навершя, тут представлена зооморфна трансформація дзьобу в образ грифона, а восковиці — у три великих та дві малі пташиних голівки (рис. 1: 5, a—c; 3: 1).

Рис. 1. Рубчастий кант на виробках з Ульського кургану 2/1909 та на інших артефактах, виконаних у традиціях звіриного стилю: 1 — курган 10 п. 1 Перещепинського могильника; 2 — Пантикапей; 3, 4 — Білогірський район, Крим; 5 — фрагменти очей на голів хижих птахів з бронзового наверхня (а, b, c) та срібних псалів (d) з кургану 2/1909 біля аулу Уляп (за: 1 — Махортих 2006, рис. 10: 4—6; 2 — Кузнецов, Толстиків 2017, рис. 140; 3 — фото Р. В. Зимовця; 4 — Скорый, Зимовець 2021, с. 232, кат. 2/520; 5 — Эрлих 2013, рис. 3: 8; Иванчик, Лесков 2015, табл. 38, 39)

Подібна манера виконання очей та окремих деталей зображень є досить рідкісною у скіфському звіриному стилі, втім її не можна вважати унікальною. З території Криму та Лівобережного Лісостепу походить низка зображень, в оформленні яких використовується рубчастий кант. По-перше, це фрагментована підвіска (?) з Білогірського району Криму у вигляді голови хижого птаха або грифона (рис. 1: 4; Скорый, Зимовець 2021, с. 232). Попри те, що підвіска двобічна, лише з її лицьової сторони опукле око оформлене рубчастим кантом. Також карбуванням у вигляді коротких тонких ліній та точок підкреслена нижня частина восковиці та лінія змикання дзьобу.

По-друге, це п'ять бронзових блях-деталей кінської вузди, виконаних у формі лаконічної безрогої голівки лося. Вони належать до відносно невеликої та стилістично однорідної серії зображень (наразі нам відомі 14 екземплярів) лося з геометризованою горбоносою мордою, гіперболізованим оком, що виступає за верхню частину носу та підковоподібною наскрізною пащею. Вони виявлені виключно у східній частині Скіфії: на Посуллі (2 екз.), Поворсклі (3 екз.), Середньому та Нижньому Подонні (по 1 екз.) та у Криму (7 екз.; Канторович 2022а, с. 58, 220; Скорый, Зимовец 2021, с. 156—158; Толстиков, Белик 2013, с. 27, табл. 27а).

Перша з бронзових блях, що нас цікавить, походить з верхнього митридатівського розкопу Пантикапея (Толстиков, Белик 2013, с. 27, табл. 27а; Пантикапей... 2017, с. 273, рис. 140). Окантовка ока, пащі та стилізованої шийної складки виконана рубчастим кантом (рис. 1: 2). Автори розкопок датували пантикапейську бляху першою чвертю V ст. до н. е. Аналогічне оформлення рубчастим кантом ока, пащі та шийної складки присутнє на трьох бронзових бляхах з кургану 10, п. 1 могильника Перещепине, біля Більського городища, що датується першою половиною — третьою чвертю V ст. до н. е. (рис. 1: 1; Махортих 2006, рис. 10: 4—6, с. 60). Нарешті, ще одна бронзова бляха, дещо більша за розміром, виявлена у Білогірському районі Криму та публікується вперше (рис. 1: 3). На відміну від інших образів серії, замість шийної складки у білогірського лося показане округле вуха, оторочене рубчастим кантом. Такий самий кант оформлює око та пащу звіра.

Хронологічний діапазон датованих блях у вигляді безрогої голови лося з рубчастими окантовками деталей голови (Пантикапей, Перещепине) — перша—третья чверті V ст. до н. е., тобто пізніший, по відношенню до датування Ульського кургану 2/1909. Тож можна припустити, що стилістика окантовки ока та ключових елементів зображення рубчастим кантом на цих зображеннях є похідною від образів з зазначеного комплексу. У свою чергу, ця своєрідна манера оформлення елементів зооморфних зображень на псаліях та на верші з Ульського кургану 2/1909 виникла на ґрунті передньоазійських, скоріш за все лідійських запозичень. Можливо, йдеться про лідійських майстрів, які працювали на замовлення скіфської аристократії, адаптуючи окремі стилістичні елементи власної школи до передачі зооморфних зображень (Эрлих 2013, с. 220). В такий спосіб, на рубежі VI — V ст. виникає «змішаний» стиль як результат «до цього часу невідомої другої хвилі» контактів скіфів з Передньою Азією (Переводчикова 1998, с. 32). Виходячи з археологічних даних, географічним центром цього стилю була територія Кубані та Кавказу, звідки він розповсюджувався у західному та північно-західному напрямках.

Ще однією стилістичною рисою, яку чи не найраніше ми зустрічаємо на псаліях з кургану 2/1909 є оформлення лопатки або плеча повної фігури звіра у вигляді **відокремленої голівки лося та хижого птаха з закрученим дзьобом**. Попри те, що прийом зооморфних трансформацій відомий практично з моменту виникнення скіфського звірино-голівого стилю Східної Європи, перетворення лопатки хижака або копитного у голівку лося або птаха є дуже рідкісним для VI ст. до н. е. Як нечисленні аналогії, В.Р. Ерліх наводить пташину голівку на плечі хижаків з Опішлянки та Вігової Могили (басейн Ворскли), на лопатці хижака, що згорнувся, з Кумбулти та на лопатці хижака, вирізаного на клику з Нижньої Ешери (Північно-Західний і Північний Кавказ). При цьому лише останній виріб достеменно відноситься до другої половини VI ст. до н. е. (Эрлих 2013, с. 221).

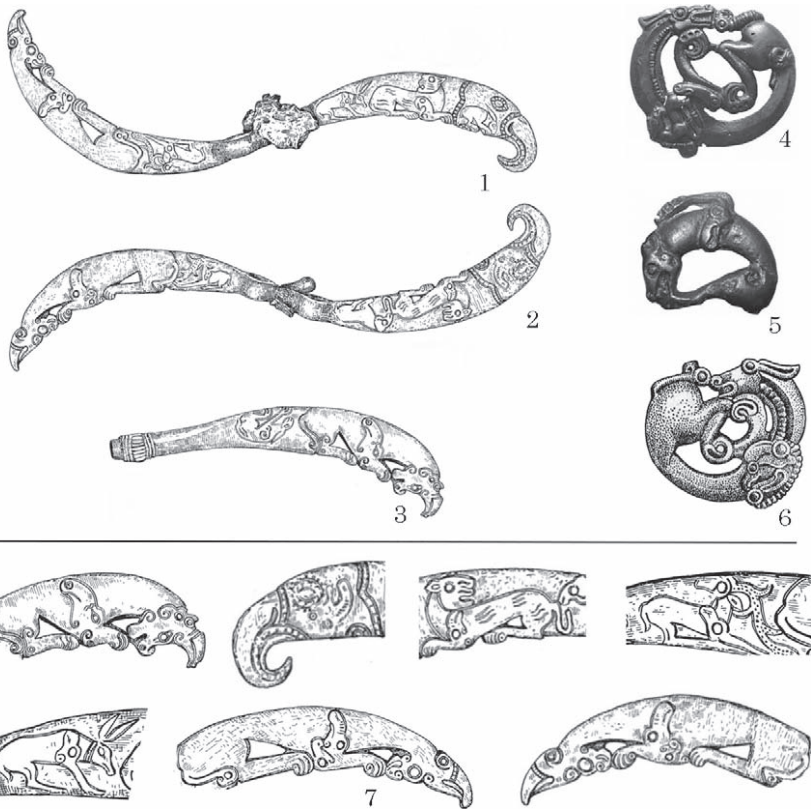
Прийом зооморфної трансформації лопатки та плеча перекидає місток між стилістичним та **образно-сюжетним** пластами впливу зображень з кургану 2/1909 на скіфський звіриний стиль.

Відмінною рисою псаліїв з кургану 2/1909 є зображення на плечах або лопатках повнофігурних звірів **лаконічних безрогих голів лосів**. Так, на бронзовому псалії голівка лося розташована на лопатці хижака. На срібних псаліях можна нарахувати 6 зображень голів лося: на плечі великого хижака на обох псаліях, під оком птаха на лівому псалії, на плечі малого хижака на лівому псалії, на плечі оленя на правому псалії, на плечі копитного на правому псалії (рис. 2: 1—3, 7).

Враховуючи датування кургану 2/1909 можна стверджувати, що це хронологічно найбільш раннє зображення лаконічної безрогої голівки лося, яка, у подальшому, набуде розповсюдження і як елемент зооморфних трансформацій хижаків, і як окремий образ. До першої групи слід віднести, насамперед, зооморфну трансформацію лопатки хижака, що згорнувся на бронзових бляхах з кургану 2, поховання 3 біля с. Долинного у Криму (курган Кулаковського)¹ та кургану 6 біля с. Ковалівка у Побужжі (рис. 2: 4—6). Обидві пам'ятки датуються кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е. (Канторович 2022, с. 41)². Щодо образу окремої лаконічної безрогої голівки лося, який ми розглянули вище, то найбільш ранньою є бронзова бляха з кургану 12 Аксютинці-Стайкин Верх — рубіж VI — V ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 73).

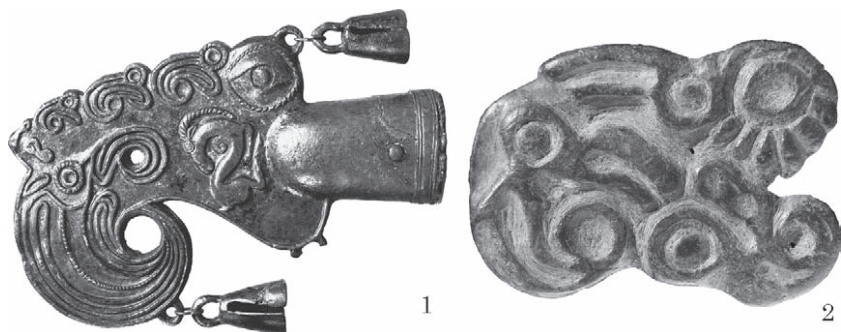
¹ До того ж, шия звіра з великої бляхи, що походить з цієї пам'ятки, прикрашена рельєфною рубчастою лінією.

² Для кургану Кулаковського Е. Я. Яковенко була запропонована більш рання дата: друга половина VI — рубіж VI — V ст. до н. е. (Яковенко 1976, с. 130).

Рис. 2. Образ лаконічної безрогої голівки лося як суб'єкта зооморфних трансформацій: 1, 2 — срібні псалії з Ульського кургану 2/1909; 2 — фрагмент бронзового псалія з Ульського кургану 2/1909; 4, 5 — велика та мала бронзові бляхи з кургану 2, поховання 3 біля с. Долинного в Криму; 6 — бронзова бляха з кургану 6 біля с. Ковалівка у Побужжі; 7 — зображення лаконічних безрогих голів лосів як суб'єктів зооморфних трансформацій на бронзовому та срібних псаліях з кургану 2/1909 біля аулу Уляп (за: 1—3 — Эрлих 2013, рис. 1: 1, 2, 8; 4, 5 — Колтухов, Сенаторов 2016, рис. 5: 1, 2; 6 — Канторович 2022а, с. 11, рис. 26; 7 — Эрлих 2013, рис. 1: 1—12)

На відміну від стилістичного пласту ульських зображень, образ лося є виключно скіфським. Масова поява його редукованої версії наприкінці епохи скіфської архаїки може бути пояснена певним східним імпульсом, зокрема прибуттям нової хвилі кочовиків, завдяки яким суттєво змінився як матеріальний комплекс скіфської культури взагалі, так і репертуарний і сюжетно-образний компоненти скіфського звірино-стилю (Алексеев 1991,

Рис. 3. Навершя з Ульського кургану 2/1909 (1) та його сюжетна аналогія з Криму (2) (за: 1 — Эрлих 2013, рис. 3: 7; Скорый, Зимовец 2021, с. 144, кат. 31/357)

с. 52—53). З іншого боку, образ лаконічної безрогої голівки лося міг стати і результатом внутрішньої трансформації образу лося, відомого ще з жаботинського етапу ранньоскіфської культури¹.

Нарешті, вкажемо на **образно-сюжетну аналогію**, яка має місце між одним з ульських навершій та бронзовою бляхою з багатофігурною композицією, що походить з Криму. Одне з навершій з кургану 2/1909 має форму голови хижого птаха з закрученим дзьобом, акцентованим круглим отвором. Восковиця трансформована у три великі та дві малі голівки хижих птахів. Дзьоб також є об'єктом зооморфної трансформації у грифона з таким само закрученим та акцентованим круглим отвором дзьобом, концентрованим оком, пелюстковим вухом і редукованим тубубом, модельованим рельєфними лініями. Грифон повернутий у напрямку, протилежному основному зображенню і, до того ж, протистоїть гірському козлу у жертвній позі, розташованому під оком основного зображення (рис. 3: 1). На нашу думку, тут переданий архаїчний скіфський сюжет протистояння хижих пташиних або фантастичних істот копитним, найбільш раннім взірцем якого у Східній Європі є протистояння хижих птахів та лосів на рогових пластинах з жаботинського кургану 2.

Єдина відома нам дещо подібна образно-сюжетна аналогія — бронзова бляха з околиць сіл Кринички та Абрикосівка Південно-Східного Криму. Вона виконана у формі голови хижого птаха, поле якої є суцільним об'єктом зооморфних трансформацій

¹ Слід зауважити, що на прикладі звіриного стилю Ульських курганів Є. Ф. Переводчикова доводила, всупереч концепції «двох Скіфій», спадковість скіфської культури від архаїчної до класичної доби (Переводчикова 1998).

(рис. 3: 2). При цьому композиційно, ці трансформації нагадують сюжет з ульського навершя. Так, дзьоб модельований двома пташиними голівками, що протистоять головному зображенню. Щока головного зображення, перетворена у не зовсім зрозумілий образ, яким може бути морський коник або водоплаваючий птах. Восковиця головного зображення трансформована у голівку хижого птаха та, водночас — у голову барана або гірського козла з рельєфним рогом. Стилiстичні аналогії з ульським навершям виявляються у моделюванні ока головного зображення / закрученого рогу барана або гірського козла рубчастим кантом з елементами карбування, кільчастій формі дзьобу основного зображення, моделюванні дзьобів рельєфними лініями (Зимовець 2018).

Вочевидь, кримську бляху важко порівнювати з ульським навершям з точки зору майстерності та деталізації художньої розробки образів. Втілені в ній зображення є набагато більш умовними та лаконічними. Втім, в обох випадках ми стикаємося з бінарною опозицією грифона або хижого птаха та нехижої істоти, яка втілює міфологічне протистояння земного світу або світу живих верхньому та, водночас нижньому, підземному світам, які втілюються хижими птахами і грифонами.

В результаті здійсненої розвідки можна зробити такі висновки.

По-перше, попри унікальність псаліїв та навершя у формі голови хижого птаха з численними зооморфними трансформаціями та зображенням гірського козла з кургану 2/1909, такий елемент їх стилістики як рубчастий кант втілюється на деяких зображеннях, що походять з більш західних регіонів власне Скіфії.

По-друге, скоріш за все, зображення окремих лаконічних голів лосів як суб'єктів зооморфних трансформацій на ульських псаліях засвідчує появу цього образу у скіфському звіриному стилі Східної Європи.

По-третє, розглянуте ульське навершя демонструє одну з версій архаїчного сюжету протистояння хижих птахів та грифонів нехижим істотам, ремінісценції якої мали місце і в більш західних регіонах скіфського світу.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник*, 31, с. 43—57.
- Зимовець, Р. 2018. Многофигурная композиция в виде головы хищной птицы: новый образец скифского звериного стиля с территории Крыма. *Revista Arheologică, serie nouă*, XIV, 1, с. 84—92.
- Иванчик, А. И., Лесков, А. М. (ред.) 2015. *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Степные народы Евразии, 6: Corpus tumulorum scythicorum et sarmaticorum. Москва; Берлин; Бордо: Палеограф.

- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. Курганы Посулья*. Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2022. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. 1. Труды исторического факультета МГУ, 215: Серия II. Исторические исследования, 146. Москва: МГУ.
- Канторович, А. Р. 2022а. *Искусство скифского звериного стиля Восточной Европы. Классификация, типология, хронология, эволюция*. 2. Труды исторического факультета МГУ, 215: Серия II. Исторические исследования, 146. Москва: издательство МГУ.
- Колтухов, С. Г., Сенаторов, С. Н. 2016. *Скифы Предгорного Крыма в VII—IV вв. до н. э. Курганы 1890—1892 и 1895 гг. (по материалам Н. И. Веселовского и Ю. А. Кулаковского)*. Материалы к археологической карте Крыма, XVII. Симферополь.
- Кузнецов, В., Толстиков, В. 2017. *Пантикапей и Фанагория: две столицы Боспорского царства. Каталог выставки*. Москва.
- Махортих, С. В. 2006. *Скіфська вузда Перещепинського могильника*. В: Черненко, Є. В. (ред.). *Більське городище та його округу (до 100-річчя початку польових досліджень)*. Київ: Шлях, с. 57—76.
- Перевочкикова, Е. В. 1998. Произведения звериного стиля из Ульских курганов в свете некоторых вопросов истории скифской культуры. В: *Античная цивилизация и варварский мир (материалы 6-го археологического семинара, часть 1)*. Краснодар, с. 30—33.
- Толстиков, В. П., Белик, Ю. Л. 2013. *Отчёт о раскопках Пантикапея в 2013 г.* НА ІА НАН України, ф. е. 64, 2013/17.
- Эрлих, В. Р. 2013. Продукция переднеазиатских и закавказских мастеров из Ульских курганов. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, XI: Археология, краеведение, музееведение, с. 217—236.
- Скорый, С. А., Зимовец, Р. В. 2021. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Издание второе, дополненное, переработанное. Киев; Полтава: Асми.
- Яковенко, Э. В. 1976. Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма. В: Мелюкова, А. И., Мошкова, М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва: Наука, с. 128—137.

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.
ORCID: 0000-0001-6045-637, e-mail: romanzymovets@gmail.com.

ДЕРЖАВНІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ В РОКИ ВІЙНИ

УДК 06.05(477.52)“2022/2024”

ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У М. ПУТИВЛІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

С. В. Тупик, О. В. Качура, Н. І. Сторчака

Двадцять четвертого лютого 2022 року, на світанку, розпочалося повномасштабне вторгнення військ РФ на територію України. А вже о 9-00 полями, луками, шосейними дорогами і вулицями Путивльської та Новослобідської громад рухалися величезні колони російської військової техніки. Ворог наступав по всій протяжності російсько-українського кордону і за кілька днів захопив великі території, в тому числі майже всю Сумщину.

На початку квітня 2022 року Сумську область деокуповано Збройними Силами України. Відступаючи, росіяни підірвали міст стратегічного значення через річку Сейм в районі сіл Зінове та Чумакове. Хоча територію Путивльщини було звільнено від російських окупантів, щоденні обстріли прикордонних громад тривають і нині, активно діють ворожі ДРГ. Багато путивлян у лавах ЗСУ відстоюють свободу та незалежність нашої країни. З початку активної фази російсько-української війни (станом на квітень 2024 року) «на щиті» додому повернувся 31 Герой-земляк, захисник України.

Війна суттєво вплинула на роботу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі. У період російської окупації заклад, незважаючи на небезпеку, продовжував свою діяльність. Співробітники здійснювали чергування та працювали в дистанційному режимі. Не залишили робочі місця і музейні охоронці. У непростих умовах виконували свої обов'язки працівники музейного комплексу в Спадщанському лісі, де практично поряд сунули російські колони. Одинадцятого липня 2023 року об'єкти музейного комплексу в Спадщанському лісі зазнали ворожого обстрілу. Працівникам заповідника довелося ліквідувати його наслідки.

Головним завданням закладу в умовах воєнного стану стало збереження культурних цінностей та об'єктів культурної спад-

щини. Було здійснено низку заходів, необхідних для збереження фондової колекції заповідника: закриття щитами вікон експозиційного приміщення; демонтаж музейної експозиції; виготовлення ящиків для пакування музейних предметів на випадок евакуації. З Музею горюньської культури в с. Нова Слобода, розташованого на території громади, що особливо потерпає від ворожих обстрілів, евакуювали 450 експонатів.

Екскурсійне та індивідуальне відвідування музеїв та інших об'єктів заповідника майже припинилося. Помітно скоротилася кількість масових заходів. Однак в умовах воєнного часу просвітницька діяльність не повинна втрачати своєї актуальності. Зокрема, більшого значення набула робота в соцмережах. На сайт заповідника та на сторінку заповідника у фейсбуці протягом двох років викладено 292 історико-краєзнавчі матеріали, з якими ознайомилися близько 193 тис. осіб. У газеті «Путивльські відомості» було опубліковано 29 статей з історико-краєзнавчої тематики.

Продовжувалося комплектування фондів. За 2022—2023 роки фондова колекція заповідника поповнилася на 1203 музейні предмети. Серед них — важливі та необхідні для створення майбутніх експозицій предмети за темою «російсько-українська війна»; 80 авторських дощок та 80 робіт із серії ліногравюр «Слово о полку Ігоревім», 73 ліногравюри «Україна — 1933: Кулінарна книга» — роботи заслуженого діяча мистецтв України М. Бондаренка; рідкісні вироби майстрів каменотесного промислу (XIX — початку XX ст.).

У 2022 році, у рамках програми допомоги музейним установам під час війни, фахівці Національного науково-дослідного реставраційного центру України провели обстеження стану збереженості фондової колекції заповідника. Реставраторами було визначено музейні предмети, які вимагають невідкладного консерваційного втручання або термінової реставрації, а також надано необхідні методичні рекомендації. Варто зазначити, що подібних комплексних обстежень музейних цінностей в заповіднику раніше не проводилося.

Тривала робота щодо подальшої розбудови експозиції Музею «Парк тоталітарного періоду». З Полтавської та Сумської областей було доставлено 6 пам'ятників — Чапаєву, «Борцям за радянську владу», три бюсти Семена Руднева, а також бюст Радика Руднева, демонтовані відповідно до декомунізаційного та деколонізаційного законодавства. Крім цього у музеї встановлено інформаційні стенди «Хто є хто в історії», де міститься правдиві відомості про керівників, державних та військових діячів колишнього СРСР. Така інформація сприяє усвідомленню відвідувачами ролі та значення цього музею. Музей «Парк тоталітарного періоду» має

Гуманітарна допомога від Штабу порятунку Л. Марущака

особливе значення для забезпечення науково обґрунтованої і виваженої інтерпретації вітчизняної історії ХХ століття.

А в експозиції Музею зброї та військової техніки відреставровано раритетний експонат — паровоз 1930-х років: виконано очищення поверхні від іржі, зварювальні роботи, фарбування.

Оскільки в післявоєнний період планується створення нової експозиції Путивльського краєзнавчого музею, співробітниками заповідника розпочато розробку концептуальних засад та тематичної структури майбутньої експозиції, а також підбір провідних експонатів.

Співробітники заповідника взяли активну участь у засіданнях робочої групи з дерусифікації та позбавлення наслідків колоніального минулого при виконавчому комітеті Путивльської міської ради. Більшість наданих пропозицій щодо перейменування 37 назв вулиць міста та сіл громади було схвалено членами робочої групи та прийнято відповідне рішення на сесії.

Не припинялася і виставкова робота. Упродовж двох років у заповіднику створено 28 виставок. Серед них найголовніші: фотовиставка «Гідний роду свого» (до 150-річчя від дня народження Гетьмана України П. Скоропадського); художні виставки — «Фарби життя» (роботи відомих художників Сумщини:

Фахівці Національного науково-дослідного реставраційного центру України обстежують фондову колекцію заповідника

І. Василевського, І. Гапаченка, О. Чередниченко, О. Садовського та інших), виставка робіт учасників Всеукраїнського мистецького пленеру «Путивльська осінь»; виставка серії ліногравюр «Україна — 1933: кулінарна книга» Миколи Бондаренка, присвячена 90-м роковинам Голодомору — геноциду в Україні. У цей складний для нашої країни період співробітники заповідника долучилися до підтримки ЗСУ. Для українських захисників плели маскувальні сітки, в'язали вовняні шкарпетки, виготовляли окопні свічки, борщові заправки та інші овочеві заготовки на зиму. Надано гуманітарну допомогу (грошові кошти) населенню Херсонської області, постраждалому від повені внаслідок підриву Каховської ГЕС.

У свою чергу заповідник також отримав гуманітарну допомогу. Від Штабу порятунку Л. Марущака, громадського об'єднання «Музей Майдану», Львівської обласної громадської організації «Густань» надійшла пакувальна тара для музейних цінностей. Благодійною організацією «Центр допомоги мистецтву України», муніципалітетом Варшави та іншими благодійними фондами передано необхідні для забезпечення діяльності закладу в умовах війни два генератори, три зарядні станції, два ноутбуки тощо.

Відкриття фотовиставки «Гідний роду свого» (до 150-річчя гетьмана України Павла Скоропадського)

Особлива подяка волонтерці Ірині Нікіфоровій, яка опікується допомогою українським музеям.

Охорона культурної спадщини — одне з найважливіших завдань, що стоїть перед закладом. Починаючи з 2012 року, спільними зусиллями Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль та Інституту археології НАН України проводяться археологічні дослідження на городищах раннього залізного віку Путивльського Посейм'я. Протягом 2012—2016 років під керівництвом кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України Д. Каравайка обстежено майже 30 об'єктів доби раннього заліза, розташованих в середній течії р. Сейм. У 2016 році він очолив створену Путивльську археологічну експедицію. Наступного року розпочалися археологічні розкопки пам'ятки національного значення, городища скіфського часу поблизу с. Ширяєве, що тривали п'ять років поспіль. Однак, з початком війни городище опинилося в зоні бойових дій і подальші його дослідження стали неможливі.

Разом з тим, збереження культурної спадщини під час війни набуває ще більшого значення, тому археологічні розкопки не було призупинено. У 2022 році здійснено дослідження багаточислової пам'ятки — поселення в урочищі «Молокозавод» у місті Путивлі. При обстеженні схилів поселення в 2014 році виявлено кілька фрагментів кераміки скіфського часу. У розкопі 2022 року розчищено округлу яму, в її заповненні знайдено виключно матеріал раннього залізного віку. За часів Київської Русі ця міс-

Презентація виставки «Україна — 1933: Кулінарна книга» Миколи Бондаренка, присвячена 90-м роковинам Голодомору в Україні

цевість була посадом стародавнього Путивля. Життя тут тривало принаймні з XII ст. Жодних руйнівних слідів, пов'язаних з ординською навалою на цій терасі не зафіксовано. До кінця XIII — XIV ст. належить щонайменше один об'єкт — піч. Територія у XVII ст. і пізніше активно використовувалася під забудову.

У 2023 році Путивльська експедиція провела археологічні дослідження городища й поселення біля с. Воргол. Під час розкопок виявлено споруди та господарські ями роменської археологічної культури, а також поодинокі об'єкти скіфського часу. Знахідки найдавнішого періоду представлені металевими та глиняними фрагментами знарядь праці та посуду IV ст. до н. е. Наконечники стріл сарматського часу та чорнолощений посуд свідчать про те, що життя на городищі не припинялось і в більш пізній період. Різноманітнішими виявилися знахідки, що належали літописним сіверянам.

Державний історико-культурний заповідник у 2022 році взяв участь в організації та проведенні Інститутом археології НАН України Всеукраїнської археологічної конференції «Лабіринти скіфської археології», присвяченої 70-річчю від дня народження українського археолога В. П. Білозора. За результатами конференції видано збірку наукових праць «Матеріали II Всеукраїнської археологічної конференції «Путивльські читання».

Чудовим і логічним підсумком десятирічних археологічних досліджень Путивльського Посейм'я стало видання у 2023 році монографії Дмитра Каравайка «Городища скіфського часу Пу-

тивльського Посейм'я». У праці узагальнено та систематизовано матеріали, отримані в ході розкопок. Загалом містяться відомості про 26 городищ скіфської доби Путивльського Посейм'я (це територія сучасних Конотопського і частково Шосткинського районів Сумської області). Висвітлено історію їх дослідження, топографію, охарактеризовано оборонні споруди. Окремий розділ присвячено Ширяївському городищу. Також описано та проаналізовано матеріали, знайдені в результаті археологічних розвідок та розкопок 2012—2021 років. Книга зацікавить не тільки фахівців-археологів, а й усіх, хто захоплюється історією рідного краю. Велика подяка за дослідження та збереження давньої історії нашого краю автору книги, археологу Дмитру Каравайку.

Культурна спадщина та історія — основні чинники формування української ідентичності. Віримо в міцність наших ЗСУ та Перемогу!

КАЧУРА Олена Володимирівна, старший науковий співробітник, Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі, Путивль, Україна.
ORCID: 0000-0003-3693-6946, e-mail: lenaplaksina@ukr.net.

СТОРЧАКА Надія Іванівна, вчений секретар, Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі, Путивль, Україна.
ORCID: 0009-0006-7287-8930, e-mail: zapslovo@ukr.net.

ТУШИК Сергій Володимирович, в. о. директора, Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі, Путивль, Україна.
ORCID: 0009-0003-7397-5781, e-mail: zapslovo@ukr.net.

УДК [902.2:351.853](477.53)

МОНІТОРИНГ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ — СКЛАДОВИХ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»

І. І. Корост

Основною метою діяльності Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради є охорона, збереження та дослідження унікальних археологічних об'єктів, серед яких чотири мають статус національного — **майдани «Великий Скоробір»** (територіальні межі Котелевської й Опішнянської селищних рад Полтавського району Полтавської області), **«Розрита Могила»** (Великорублівська сільська рада Полтавського району Полтавської області), **Глинське городи-**

Рис. 1. Майдан «Великий Скоробір». З півночі. 2020 рік. Зйомка квадрокоптером Олексія Короті

ще (Опішнянська селищна рада Полтавського району Полтавської області) та славнозвісне **Більське городище**. Останнє, як відомо, локалізується в межах двох областей — Полтавської й Сумської. Городище розташовується на теренах Котелевської, Опішнянської селищних рад, а також Грунської сільської ради.

У рамках реалізації проекту DAI «Documenting, Recording and Saving Ukrainian Archaeological Heritage», а також за підтримки Theodor Wiegand Society — e. V Bonn Science Center усі чотири вказані пам'ятки в 2023 році було детально обстежено, результати моніторингу задокументовано.

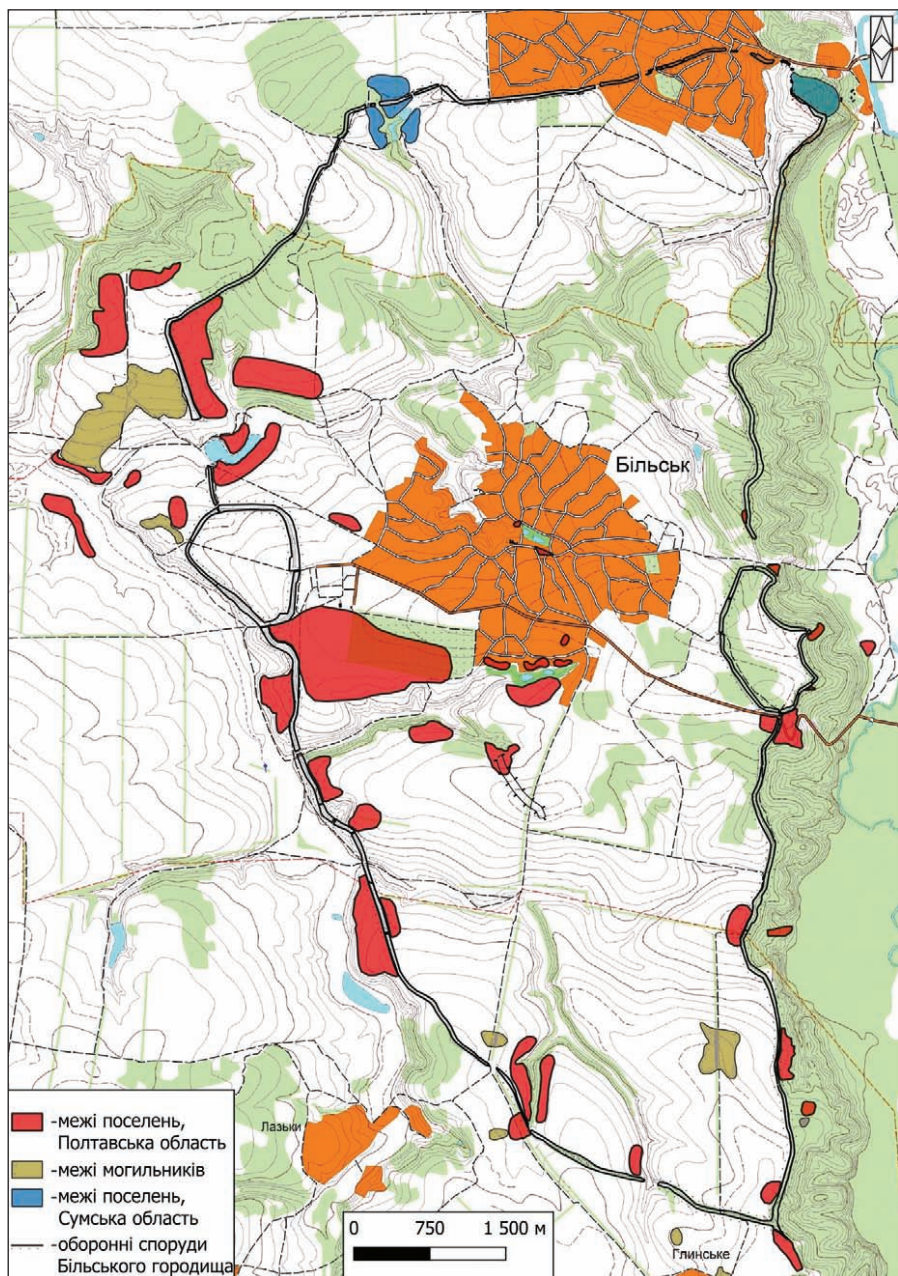
У квітні 2023 року проведено огляд на предмет визначення стану збереження майдану «**Великий Скоробір**» (охоронний номер 160019-Н) (Коротя 2012; Осадчий 2012). Площа пам'ятки за останніми даними — 8,1 га (рис. 1). Земельна ділянка, на якій розташовується майдан, перебуває в постійному користуванні Історико-культурного заповідника «Більськ». Під час обстежень 2023 року було повторно винесено в натуру (завдяки застосуванню GNSS-приладу) межі території майдану. Поршень не виявлено. Ділянка з пам'яткою задернована. Стан збереження об'єкта культурної спадщини — добрий. На території майдану також розташовується ботанічний заказник місцевого значення «Скоробір» (площа 2,0 га).

Варто звернути увагу на те, що поряд з вище описаним археологічним об'єктом (орієнтовно за 50 на захід) розташовується **майдан «Малий Скоробір»**. Останній котрий рік поспіль знає руйнації внаслідок розорювання. Відтак надзвичайно актуальним питанням є проведення в найближчі археологічні сезони охоронно-рятивних робіт на території цієї доволі цікавої та масштабної пам'ятки. У 2024 році фахівці компанії «EverScan» за участі спеціалістів Історико-культурного заповідника «Більськ» здійснили LIDAR-зйомку майданів «Великий Скоробір» та «Малий Скоробір». Результати зйомки опрацьовуються та будуть незабаром опубліковані. Вони стануть важливим доповненням до підсумків геофізичних вивчень майдану «Малий Скоробір», які проводилися у 2005 році Українсько-Німецькою археологічною експедицією на чолі з Р. А. Ролле та С. В. Махортих (Махортых и др. 2005, с. 108, 120).

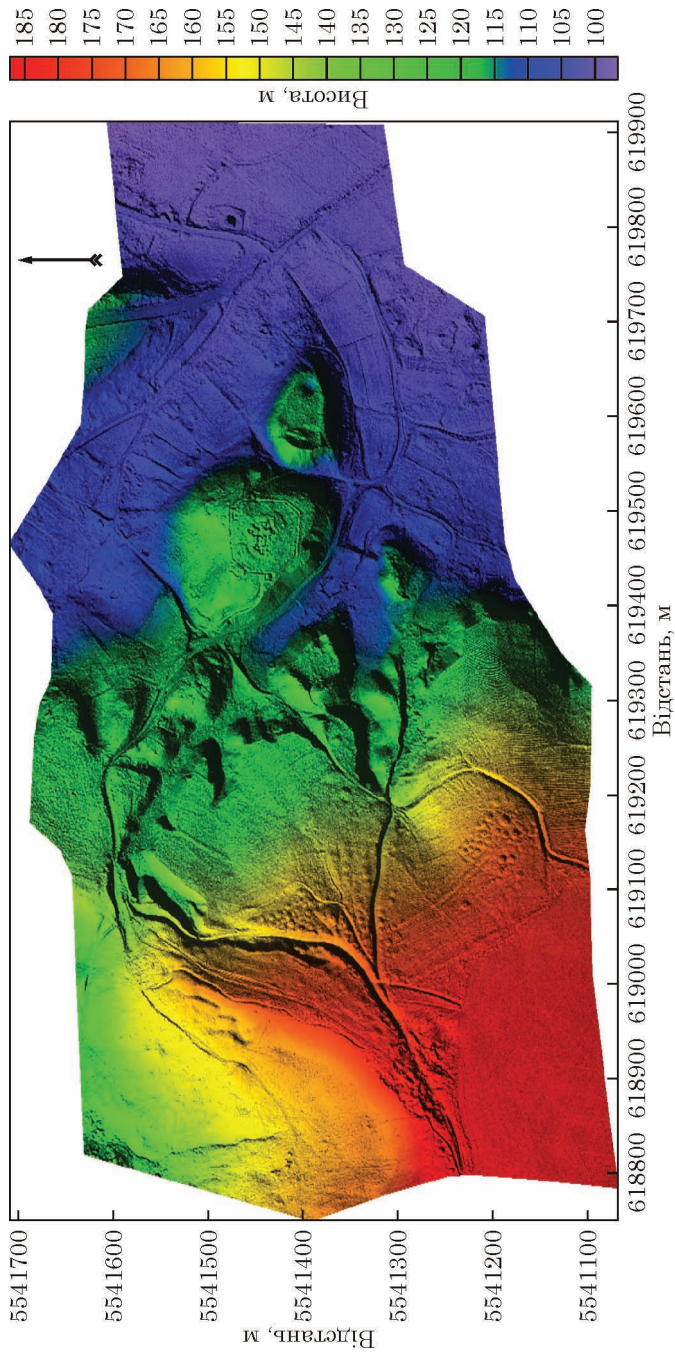
У травні 2023 року здійснено масштабні обстеження об'єктів культурної спадщини зі складу Комплексу пам'яток території і округи Більського городища (охоронний номер 160018-Н). До моніторингу було залучено представників Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Центру охорони та досліджень пам'яток археології (комунальний заклад Полтавської обласної ради). У ході робіт оглянуто всі 55 пам'яток у складі масштабного комплексу (рис. 2) (Шапорда, Коротя 2018; Шрамко 2024). Велику увагу було приділено об'єктам, що локалізуються на теренах Опішнянської селищної ради Полтавського району. З поміж них оглянуто курганний могильник «Б» та некрополь в урочищі Безодня. Дані пам'ятки в останні роки досліджувалися фахівцями Інституту археології НАН України (Гречко та ін. 2019; Скорый и др. 2020, с. 14—24). Роботи на некрополі «Б» необхідно продовжити в найближчі польові сезони. Актуальним є проведення охоронно-рятивних досліджень на цій території, а також укладання загального зведеного плану могильника з дослідженими об'єктами (Супруненко 1996; Махортых 2009, с. 274—277).

В ході моніторингу зафіксовано, що основним видом порушень, які загрожують повноцінному збереженню складових об'єктів Більського археологічного комплексу, є розорювання. У цілому стан збереження пам'яток є задовільним. За результатами проведеного моніторингу до Міністерства культури та інформаційної політики України в серпні 2023 року подано оновлену облікову документацію на 52 об'єкти у складі Комплексу.

Територія **Глинського городища** (охоронний номер 160017-Н) разом із прилеглими ділянками оглянута в червні 2023 року за участі дослідника цієї пам'ятки — к. і. н. Ю. О. Пуголовка. За останніми даними площа комплексу становить 14 га (Пуго-

Рис. 2. Комплекс пам'яток території і округи Більського городища. План. Автор — Олег Шапорда

Рис. 3. Глинське городище. Цифрова модель рельєфу. Автор — Олексій Корога

ловок та ін. 2016, с. 105). Ділянка з городищем та прилеглими ділянками перебуває в постійному користуванні Історико-культурного заповідника «Більськ». Під час здійснення моніторингу порушень не виявлено. Стан збереження городища — добрий. Територія пам'ятки здебільшого вкрита лісом або задернована. Зазначимо додатково, що довоєнний стан збереження городища та його округи детально й чітко зафіксовано завдяки проведеному на цій території LIDAR-скануванню групою фахівців компанії «EverScan» (рис. 3) (Воронін, Коротя 2021; Корост, Коротя, Воронін 2021).

Територія майдану «Розрита Могила» (охоронний номер 160020-Н) обстежений неодноразово протягом 2023 року. Площа пам'ятки — 2,6 га. Територія майдану перебуває в постійному користуванні Історико-культурного заповідника «Більськ». Під час обстежень повторно винесено в природу (завдяки застосуванню GNSS-приладу) межі земельної ділянки з даним археологічним об'єктом. У цілому ділянка з майданом задернована, заліснена. Стан збереження пам'ятки — задовільний. На території майдану також розташовується однойменна пам'ятка природи місцевого значення (площа 2,6 га) (Варвянська, Супруненко 1996; Бойко 2017). Важливим є те, що в 2024 році спеціалістами ІКЗ «Більськ» завдяки застосуванню ручного сканера Stonex X120GO проведено LIDAR-зйомку території пам'ятки. Отримані результати досліджень утворюють на думці про перспективність та актуальність застосування даних методів для вивчення вітчизняних об'єктів культурної спадщини.

ЛІТЕРАТУРА

- Бойко, Ю. М. 2017. Про функціональне призначення деяких майдано-подібних споруд Українського Лісостепу. В: Бойко, Ю. М. *Соціальний склад населення басейну р. Ворскли за скіфської доби*. Котельва: ІКЗ «Більськ»; Київ: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 178—187.
- Варвянська, Т. В., Супруненко, О. Б. 1996. «Розрита Могила». Полтава: Археологія.
- Воронін, П. О., Коротя, О. В. 2021. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі Історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 154—161.
- Гречко, Д. С., Крютченко, О. О., Ржевувська, С. С., Демчук, Ж., Каряка О. В. 2019. Дослідження некрополю «Б» Більського городища у 2018 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2018*, с. 5—18.
- Корост, І. І., Коротя, О. В., Воронін, П. О. 2021. Результати дослідження території Історико-культурного заповідника «Більськ». В: *Археологія Північно-Східної України: здобутки, сучасний стан та перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Суми, с. 63—65.

- Коротя, О. В. 2012. Дослідження селітроварницького комплексу в урочищі Скоробір. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 86—89.
- Махортых, С. В. 2009. К истории изучения курганных некрополей Бельского городища. В: Бессонова, С. В. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев: Полтава, с. 268—278.
- Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2005. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.* Киев: ИА НАН Украины, Немецкое научно-исследовательское общество.
- Осадчий, Є. М. 2012. Сучасні методи дослідження пам'яток селітроварницького виробництва. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 90—93.
- Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергеева, М. С., Яніш, Є. Ю. 2016. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 103—127.
- Скорый, С. А., Окатенко, В. Н., Зимовец, Р. В. 2020. Исследование погребальных памятников в окрестностях Бельского городища. *Археологічні дослідження Більського городища 2019*, с. 14—51.
- Супруненко, О. Б. 1996. Розкопки Більського курганного некрополю «Б». В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: ЦОДПА; Археологія, с. 88—120.
- Шапорда, О. М., Коротя, О. В. 2018. Паспортизація об'єктів культурної спадщини Більського мікрорегіону. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 240—249.
- Шрамко, І. Б. 2024. Більське городище. *Велика українська енциклопедія*. Режим доступу: https://vue.gov.ua/Більське_городище [Дата звернення 09 квітня 2024].

КОРОСТ Ігор Іванович, аспірант, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка; директор, Комунальна установа «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, Котельва, Україна.

ORCID: 0000-0002-7191-1149, e-mail: korost_igor_1987@ukr.net.

ЗМІСТ

Вступне слово (С. А. Скорий, С. В. Тупик)	3
---	---

НАШ ЮВІЛЕЙ

Скорий С. А. Відділ археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України: шлях довжиною у 80 років	4
---	---

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ, КОНКРЕТНІ ПИТАННЯ

Могилів О. Д., Гуцал А. Ф. Поховальний обряд населення Середнього Подністров'я на рубежі передскіфської і скіфської епох	22
Каравайко Д. В. Про городища та певні санітарні умови	40
Куцєв А. В. Проблема ольвійсько-сарматських відносин у римський час	46

ШЛЯХАМИ УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Осадчий С. М., Коротя О. В. Більське городище в контексті суходольних шляхів сполучення Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя за даними XVII століття	49
Каравайко Д. В., Хоружа М. В. Городища в урочищі Вишнева Гора поблизу с. Воргол на Сумщині — пам'ятка кількох епох	55
Пеляшенко К. Ю. Комплекс приміщень скіфського часу на поселенні біля м. Дергачі	63
Потоцький О. С. Житла скіфського часу в басейні Сіверського Дінця	72

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Makhortykh S. V. Clay pyxides from the Koban necropolis	76
Шрамко І. Б., Задніков С. А. Орнаментовані черпаки із зольника № 7 Західного Більська	80
Фіалко О. Є. В археології немає дрібниць (на прикладі знахідки з кургану Огуз)	88

<i>Корж А. А.</i> Про одну зооморфну глиняну фігурку з Басівського городища	92
<i>Горбаненко С. А.</i> Поселення Башта: огляд відбитків на виробих із глини	96
<i>Дзюладзе О. С.</i> Амулети з Червономаяцького могильника	102
<i>Сікоза Д. М.</i> Скляний кубок з Чорнобаївського поховання	104

МИСТЕЦТВО СКІФСЬКОЇ ДОБИ

<i>Полідович Ю. Б.</i> Один з епізодів початкової історії скіфського «звіриного стилю»	111
<i>Бабенко Л. І.</i> «Сцени із життя Ахілла»: скіфська версія інтерпретації («троянський кінь» у пазурах скіфських грифонів)	119
<i>Зимовець Р. В.</i> Західні ремінісценції звіриного стилю Ульських курганів	126

ДЕРЖАВНІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ В РОКИ ВІЙНИ

<i>Тупик С. В., Качура О. В., Сторчака Н. І.</i> Діяльність Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі в умовах російсько-української війни	134
<i>Корост І. І.</i> Моніторинг стану збереження пам'яток археології національного значення — складових історико-культурного заповідника «Більськ»	140

Наукове видання
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ, ТУРИЗМУ ТА РЕЛІГІЙ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД СУМСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ
«ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК
У м. ПУТИВЛІ»

**МАТЕРІАЛИ ІІІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«ПУТИВЛЬСЬКІ ЧИТАННЯ»**

**До 80-річчя відділу археології
раннього залізного віку
Інституту археології НАН України**

Надруковано
в авторській редакції

Рисунки
авторські

Оформлення обкладинки
А. В. Панікарського

Макетування
С. А. Горбаненка

Підписано до друку 15.08.2024. Формат 84 × 108/32. Папір офс.
Гарн. Century Schoolbook. Друк. офс.
Ум. друк. арк. 8,5. Обл.-вид. арк. 10,0. Тираж 50 прим. Зам. №

Інститут археології Національної академії наук України; 04210,
м. Київ, проспект Володимира Івасюка, 12; www.iananu.org.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ФОП О. В. Дишлюк,
09100, м. Біла Церква, вул. Некрасова, 95, тел.: 097 657 24 80
e-mail: mail@printexpress.com.ua

